

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ВАЛЕРІЙ ЛАСТОВСЬКИЙ

**Історія православної церкви в Україні
наприкінці XVII – у XVIII-му ст.:
історіографічні аспекти**

Київ 2006

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ВАЛЕРІЙ ЛАСТОВСЬКИЙ

**Історія православної церкви в Україні
наприкінці XVII – у XVIII-му ст.:
історіографічні аспекти**

Монографія

Київ
„Логос”
2006

ББК

УДК

Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія.- К.: Логос, 2006.- 278 с.

Рецензенти:

Масненко В.В., доктор історичних наук, професор, Черкаський національний університет ім.Б.Хмельницького

Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISBN

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 8 від 9 лютого 2006 р.).

© Ластовський В.В., 2006

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	4
Розділ I. <i>Сучасний стан наукової розробки і джерельної бази досліджень з історії православної церкви кінця XVII – XVIII ст.</i>	7
Розділ II. <i>Теоретичні та методологічні аспекти наукових досліджень історії православної церкви України кінця XVII - XVIII ст.</i>	17
Розділ III. <i>Розвиток української історичної науки і питання історії православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.</i>	36
Розділ IV. <i>Вітчизняна історична думка про українське православне духовенство в системі соціальних відносин</i>	82
Розділ V. <i>Православна церква в Україні і політичне життя: погляди в історіографії</i>	125
Розділ VI. <i>Історичні дослідження персоналій діячів православної церкви в Україні кінця XVII - XVIII ст.</i>	173
<i>Висновки</i>	219
<i>Джерела і література</i>	222
<i>Додатки:</i>	259
<i>- Додаток А. Порівняльна таблиця матеріалів про проголошення анафеми на гетьмана І.Мазепу в історичній літературі (Д.Бантиш-Каменський, С.Соловйов, “Історія Русів”)</i>	
<i>- Додаток Б. Рецензія професора Київської Духовної Академії І.П.Максимовича на дослідження історії монастирів Київської єпархії</i>	
<i>- Додаток В. Православна церква в Україні кін. XVII-XVIII ст. на сторінках “Київської старовини” (бібліографічний покажчик)</i>	
<i>- Додаток Г. Православна церква в Україні кін. XVII-XVIII ст. на сторінках “Лаврського альманаху” (бібліографічний покажчик)</i>	
<i>Коротко про автора</i>	277

ВСТУП

Свого часу відомий французький історик Марк Блок (1886-1944) у своїй класичній праці, викладаючи власну точку зору на предмет історичної науки зауважив: "...За видимими обрисами пейзажу, знарядь або машин, за самими, здавалося б, сухими документами і інститутами, цілком відчуженими від тих, хто їх створив, історія хоче бачити людей"¹. Справді, неможливо вивчати історію, якщо не бачити за нею постаті тих, хто її творив або творить. Будь-які сучасні проблеми суспільства – це проекція тих проблем, які не були вирішені в минулому або ж були вирішені адекватно до тодішніх реалій, але не в інтересах суспільства. Це, зокрема, у повній мірі стосується нинішньої церковно-релігійної ситуації в Україні, за якої маємо одразу три православні конфесії (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ), що не можуть знайти спільної мови заради тих людей, котрим вони покликані служити за своєю природою. Але початок цій ситуації був покладений ще наприкінці XVII ст. і був закріплений подальшим розвитком подій протягом всього XVIII ст. Спроба ж її змінити на користь "національної" ідеї в ході Української революції 1917-1920 рр. мала лише частковий успіх і швидко закінчилася у 1930-40-х рр. Лише в 1990-х рр. вона знову була піднята в середовищі духовенства, але замість його консолідації призвела до розколу і нерозуміння. Саме витoki сучасної ситуації, котра є не лише суто релігійною проблемою, але в більшій мірі стала соціально-політичною, і є предметом розгляду багатьох наукових публікацій нинішньої науки.

Історія церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. на сьогодні нараховує у своєму активі величезну кількість історичних досліджень, що з'являлися протягом XIX – початку XXI ст., різноманітних історіографічних шкіл і напрямів. І саме ця ділянка наукових розвідок на сьогодні займає значне місце взагалі у всій історичній літературі, що стосується української історії цього періоду. Однак, до сьогодні в історіографії ще належним чином не було оцінено той величезний вклад, який був внесений істориками в розвиток української історичної науки дослідженнями саме з історії церкви. Узагальнюючі історіографічні дослідження фактично відсутні. Можна вказати лише на дисертаційну роботу С.Я.Білої, присвяченої процесу формування і нагромадження історичних знань про розвиток греко-католицької церкви і суспільних відносин у зв'язку з цим процесом в межах православної Київської митрополії наприкінці XVII – на початку XVIII ст.²

Разом з тим, цілком очевидно, що історія церкви в Україні є невід'ємною частиною історії України в цілому. Вона так само дотична до соціальних, економічних, політичних, культурних та етнонаціональних

¹ Блок М. Апология истории.- М.,1973.- С.18.

² Біла С.Я. Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії (остання третина XVII – початок XVIII ст.): Історіографія проблеми. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.- Дрогобич, 2004.- 238 с.

проблем, що вирішуються науковцями. Про це свідчить безмежна кількість праць, в яких зачіпаються всі ці питання, а разом з ними й історія церковних структур. Історія України не можлива без історії церкви, адже остання відігравала значну роль у розвитку як української нації, так і української державності. Занепад же останньої у XVIII ст. так само тягнув за собою і занепад церкви. Коли ми говоримо про діяльність Уложеної Комісії та Україну, то так само говоримо і про “пункти” українського духовенства. Коли ми говоримо про Коліївщину, то не можна оминати й питання релігійної ситуації на Правобережжі та діяльності окремих православних церковних ієрархів (зокрема, ігумена Мельхиседека Значко-Яворського, єпископа Гервасія Лінцевського, єпископа Георгія Кониського та ін.) та рядових представників українського духовенства. Однак, переважно в історіографічних роботах саме ці моменти й пропускаються.

Історія православної церкви в Україні є однією з найпроблемніших ділянок сучасної історичної науки. Цьому є кілька причин. По-перше, до початку 1990-х рр. ця тема перебувала під “табу” радянської політичної системи. І саме тому більше ніж семидесятирічний розрив між науковими дослідженнями з цієї теми завдав значної шкоди, оскільки з української історіографії було викреслено цілий масив літератури різних шкіл і напрямів, різних ідеологічних підходів і вподобань. По-друге, цим, фактично, було вилучено з наукового обігу величезну кількість першоджерел, частина з яких була втрачена назавжди, а частина стала доступною для широкого кола дослідників лише тепер. По-третє, як наслідок перших двох причини, сучасна українська історична наука поки що не має концепції історії церкви в Україні (на відміну, наприклад, від російської історичної науки).

Та вже більше двохсот років йде невпинний науковий пошук істориків і дослідників – представників різних напрямів – щодо відтворення місця і ролі православної церкви в історії українського суспільства і держави. Саме тому автор даної роботи спробував з’ясувати процес становлення і розвитку історичних знань та ставлення дослідників у вітчизняній та зарубіжній історичній науці у питанні про історію православної церкви в Україні відносно соціально-політичних та суспільно-економічних процесів наприкінці XVII – протягом XVIII ст.

Об’єктом даного дослідження є стан і розвиток вітчизняної та зарубіжної історичної думки в процесі вивчення історії православної церкви в Україні періоду кінця XVII – XVIII-го ст., а предметом – наукова думка вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо місця та ролі православної церкви в історії України кінця XVII – XVIII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XIX – початку XXI ст. Нижня межа роботи обумовлюється початком проведення систематичних наукових досліджень з історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. у вітчизняній і зарубіжній історичній науці, а верхня межа – необхідністю з’ясування сучасного стану вивчення цього питання. Крім того, встановлюються хронологічні межі стосовно предмету історіографії даного питання: кінець XVII – XVIII ст.; тут нижня межа обумовлюється

приєднанням Київської митрополії до Московського патріархату, а верхня – завершенням процесу остаточної ліквідації самобутності православної церкви в Україні.

Географічні рамки визначаються специфікою розвитку історіографічного процесу з питання вивчення історії православної церкви в Україні наприкінці XVII – протягом XVIII ст. у вітчизняній та зарубіжній історичній науці, котра розвивалася в межах сучасної України, Росії, Польщі та місцях діяльності зарубіжної української і російської діаспори. Крім того, другим рівнем географічних меж даного дослідження є предмет історіографії даного питання – православна церква в Україні, що існувала в межах Київської митрополії (архієпископії), Чернігівської архієпископії та Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Результати даного дослідження, крім теоретичного, мають ще й суто практичне значення і застосування, наприклад вони можуть бути використані для написання індивідуальних і колективних праць з історії та історіографії України, підготовки навчально-методичної літератури для системи вищої і загальноосвітньої школи, у освітньо-пропагандистській та науковій діяльності музейних установ України. Крім цього, вони можуть бути використані засобами масової інформації, органами влади і самоврядування, об'єднаннями громадян та релігійними організаціями у висвітленні окремих питань з історії церкви та її взаємовідносин з державою і суспільством.

Автор свідомий того, що представлена читачам монографія не у повній мірі висвітлює всі проблеми, пов'язані в історичній науці з історією православної церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. Звичайно, є ще цілий ряд питань, котрі необхідно було б розглянути і вирішити. Однак, це перше дослідження у вітчизняній науці, у котрому робиться спроба здійснити історіографічний аналіз поглядів українських та зарубіжних істориків з даної теми. І тому автор має надію на її подальший розвиток не лише власними силами, але й іншими сучасними дослідниками.

Розділ І

Сучасний стан наукової розробки і джерельної бази досліджень з історії православної церкви кінця XVII – XVIII ст.

Суто історіографічного комплексного наукового дослідження, в якому б аналізувався розвиток історичної думки стосовно історії православної церкви кінця XVII - XVIII ст., її місця і ролі у політичному, соціальному, економічному та культурному розвитку України до сих пір ще здійснено не було. Хоча, слід відзначити, що певні спроби в цьому напрямі вже були зроблені; але вони мали локальний характер і були присвячені лише розгляду історіографії стосовно окремих питань і епізодів. Початком же розвитку історіографії історії церкви можна вважати бібліографічні описи, що здійснювали автори досліджень. Спочатку цей прийом використав московський митрополит Платон (Лєвшин) у 1805 р. Після нього узагальнюючий бібліографічний опис здійснив уже в 1847 р. тоді ризький єпископ, а пізніше чернігівський архієпископ Філарет (Гумільовський).

Історіографія історіографії. Самі по собі історіографічні дослідження передбачають вивчення розвитку історичної думки в просторі і часі. Разом з тим, накопичення цих історіографічних робіт з певного питання потребує вже їх характеристики та узагальнення відносно них самих. Звідси виникає потреба до вивчення історіографії історіографії. Всі наукові праці саме цієї ділянки історичної науки можна розділити на два види – загальні та спеціальні. Перші з них характеризуються узагальнюючим характером, спробою створити єдину концепцію історіографічного процесу в широких географічних і хронологічних рамках. Другі ж відзначаються своїм спеціальним призначенням – спробою розглянути конкретну історіографічну тему в контексті власного бачення історичного розвитку суспільства і науки.

Загальні праці з історіографії почали з'являтися ще у XIX ст. Першим таким дослідженням можна вважати працю професора Санкт-Петербурзької Духовної Академії М.О.Кояловича (1828 - 1891), видану 1884 р., у котрій було зроблено спробу узагальнити існуючу інформацію з розвитку історичної науки в Російській імперії, здійснити критичний розгляд окремих наукових робіт і поглядів істориків та спробувати пояснити їх історіософію³. Наступним визначним внеском в історіографію стало дослідження професора Університету Св. Володимира В.С.Іконникова (1841 – 1923)⁴. В ньому вчений сформулював власне розуміння її - як історичну критику⁵. Він вважав, що саме “історичний скептицизм” створив передумови для розвитку історичної

³ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям.- Изд.4-е.- Минск, 1997.- 688 с.

⁴ Иконников В.С. Опыт русской историографии.- Т.І. Кн.1.- К., 1891.- IV, VIII, 882, ССXXII, VIII с.; Т.І.Кн.2.- К., 1892.- 883-1539, ССXXIII-ССCLXXI, 149, X с.; Т.ІІ. Кн.1.- К., 1908.- V, X, 1056, XXXII, V с.; Т.ІІ. Кн.2.- К., 1908.- 1057 с.

⁵ Иконников В.С. Опыт русской историографии.- Т.І. Кн.1.- С.5-25.

критики, а, відповідно, й історіографії як науки, критичне ж сприйняття історичних досліджень у свою чергу викликало всебічне вивчення джерел⁶. Саме йому належить спроба охарактеризувати існуючу на кінець XIX ст. історіографічну базу досліджень з історії церкви.

В період кінця XIX – початку XX ст. з'явився цілий ряд публікацій, що лягли в основу розвитку української історіографічної науки. Це – дослідження М.П.Василенка, О.І.Лазаревського, І.Я.Франка, О.С.Грушевського, М.С.Грушевського, В.О.Біднова, Д.І.Багалія та ін.⁷ Вже на їх основі почала формуватися вітчизняна історіографія як наука. Логічним продовженням цього процесу стала поява ряду історіографічних досліджень загального характеру, створених Д.І.Дорошенком, О.П.Оглоблиним та М.І.Марченком, що стали віхою у розвитку української історичної науки XX ст., хоча й були створені в різних ідеологічних умовах⁸.

Необхідно відзначити також ряд історіографічних узагальнюючих праць у російській історичній науці як радянського періоду, так і в сучасній та зарубіжній, оскільки в них також розглядалися, хоча й частково, ті наукові досягнення, концепції та погляди вчених, що мали безпосереднє відношення до розгляду питання історії православної церкви в Україні⁹.

У період відновлення незалежності України з 1991 р. у вітчизняній науці з'являються історіографічні дослідження А.Коцура і В.Коцура, І.Колесник та Я.Калакури, що вже позбавлені яскраво вираженого ідеологічного

⁶ Там само, с.25-26.

⁷ Див. напр.: Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина.- 1894.- №11.- С.242-270; ;12.- С.402-424; Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина.- 1894.- №12.- С.349-387; 1895.- №2.- С.170-194; 1897.- №1.- С.92-111; 1897.- №2.- С.275-310; Франко И. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Изд.Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.- Т.XLI. Кн.81.- СПб., 1904.- С.300-326; Грушевський О. З початків нової української історіографії // 1914.- Кн.2.- С.57-63; Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства // Український історик.- 1989.- №1-3.- С.82-91; 1990.- №1-4.- С.28-44; Біднов В. Що читати з історії України.- Катеринослав, 1920.- 48 с.; Багалій Д.І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної // Архіви України.- 1993.- №1-3.- С.56-59; №4-6.- С.25-36; та ін.

⁸ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.- К., 1996.- 256 с.; Оглоблин О. Українська історіографія. 1917-1956.- К., 2003.- 252 с.; Марченко М.І. Українська історіографія.- К., 1959.- 259 с.

⁹ Рубинштейн Н.Л. Русская историография.- М., 1941.- 670 с.; Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.Н.Тихомирова.- Т.І.- М., 1955.- 692 с.; Т.ІІ.- М., 1960.- 862 с.Т.ІІІ.- М., 1963.- 832 с.; Историография истории СССР / Под ред. В.Е.Иллерицкого, И.А.Кудрявцева.- Изд.2-е.- М., 1971.- 458 с.; Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года.- 2-е изд.- М., 1993.- 761 с.; Вернадский Г. Русская историография.- М., 2003.- 448 с.

забарвлення і основною ідеєю котрих стало якнайповніше і незаангажоване відтворення всього історіографічного процесу в Україні¹⁰.

Характерною рисою усіх цих загальних праць є те, що в них практично не зверталася увага на вивчення історії церкви в Україні, за винятком окремих згадок у дослідженні Д.І.Дорошенка, опублікованому в Празі ще у 1923 р.

Спеціальні праці з історіографії, присвячені історії православної церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. обмежуються в історичній науці поодинокими випадками. В першу чергу тут необхідно згадати дослідження О.П.Оглоблина, опубліковане у 1969 р.¹¹ Загальний огляд розвитку історичних досліджень стосовно історії церкви в Україні здійснив також у 1994 р. В.І.Ульяновський¹². Серед узагальнюючих публікацій виділяється і спроба здійснити історіографічний огляд, запропонована архієпископом від УАПЦ І.Ісиченком¹³.

Лише з 1990-х рр., вже з появою ряду наукових досліджень з історії православної церкви в Україні, історики змушені були розробляти історіографічну тематику більш повно, але вона носила в цих працях характер огляду стану тієї чи іншої проблеми і в них не досліджувався історіографічний процес в цілому. Головний масив серед цієї літератури становлять дисертаційні дослідження¹⁴. Значно меншу частину наукових

¹⁰ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій.- К., 1996.- 128 с.; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття).- К., 2000.- 256 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій.- К., 2004.- 496 с.

¹¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик.- 1969.- №4.- С.12-29; Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали.- Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995.- С.266-283.

¹² Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1. Середина XV – кінець XVI ст.- К., 1994.- С.14-23.

¹³ Ісиченко І., архієп. Історія Христової Церкви в Україні.- Х., 2003.- С.8-13.

¹⁴ Харишин М.В. Київська митрополія другої половини XVI – XVII століть: історико-політичний аналіз. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1995 24 с.; Шевченко О.М. Православна церква в суспільно-політичному житті Лівобережної України (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1996.- 24 с.; Спінул О.В. Київський митрополичий дім в кінці XVII – XVIII століттях. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 16 с.; Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах “Києвських єпархиальних ведомостей”, “Полтавських єпархиальних ведомостей”, “Черниговських єпархиальних известий”). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 18 с.; Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 18 с.; Мордвінцев В.М. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст. Автореферат дис. ... докт.іст.наук.- К., 2000.- 32 с.; Салій К.І. Православно-церковний чинник у політичних процесах доби Гетьманщини. Автореферат дис. ... канд.політ.наук.- К., 2001.- 20 с.;

публікацій складають дослідження, оприлюднені у монографіях, статтях та повідомленнях на конференціях¹⁵. В зарубіжній історичній науці історіографічні дослідження з історії православної церкви в Україні фактично не проводилися, за винятком польських наукових кіл¹⁶.

Окрему групу спеціальних праць з історіографії складають наукові роботи, у котрих не вивчається сам процес дослідження історії церкви, але приділяється значна увага висвітленню тих історіографічних проблем, що безпосередньо допомагають його з'ясуванню¹⁷.

Ломачинська І.М. Православне чернецтво в Україні як суспільний феномен. Автореферат дис. ... канд.філос.наук.- К., 2001.- 17 с.; Хитровська Ю.В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2001.- 19 с.; Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII і XIX ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2002.- 17 с.; Шеретюк В.М. Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2002.- 20 с.; Яременко М.В. Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20-і – середина 80-х рр. XVIII ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2003.- 15 с.; Лиман І.І. Православна церква на Півдні України (1775-1861 рр.). Автореферат дис. ... докт.іст.наук.- Х., 2005.- 33 с.; Коптюх Ю.В. реформи устрою Російської Православної церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2005.- 16 с.; та ін.

¹⁵ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1775).- Запоріжжя, 1998.- С.3-13; Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополія кафедра або як Українська православна церква позбулася автокефалії.- К., 1999.- С.5-30; Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.7-15; Кузьмук О.С. “Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин.- К., 2006.- С.9-19.

¹⁶ Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania Polsko-Ukraińskie / Red. Z.Mańkowski.- Lublin, 1992.- S.45-57.

¹⁷ Див. напр.: Тодийчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. В трудах Общества истории и древностей российских.- К., 1989.- 160 с.; Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали.- Кам'янець-Подільський, 1993.- 480 с.; Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.- Хмельницький, 1995.- 256 с.; Першина З.В. Історія України у працях одеських дослідників // Український історичний журнал.- 1994.- №6.- С.53-63; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (Кінець XIX – перша третина XX ст.).- К.-Черкаси, 2001.- 440 с.; Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті.- Нью-Йорк-К., 2003.- 328 с.; Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми

Історіографічні джерела. Як відомо, до них можна віднести опубліковані чи неопубліковані матеріали, в яких відображено наукові погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників, що відображають стан науки з певного питання у певний період і впливають на подальший процес розвитку історичної думки.

Всі історіографічні джерела з історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. можна розділити за належністю до тієї чи іншої історіографії чи історіографічної традиції. Звичайно, що той чи інший історіографічний напрям обов'язково пов'язаний з іменем і діяльністю конкретного історика, котрий презентував суспільству власне бачення відповідних проблем. Безумовно, що на шляху будь-якої класифікації існує ряд проблем, пов'язаних із точним встановленням належності історика до певної історіографії. Однак, не вирішувати ці питання означає лише затримувати подальший розвиток вітчизняної історичної науки.

На сьогодні єдиного підходу у класифікації історіографії історії церкви не існує. Ще у 1994 р. В.І.Ульяновський, здійснивши загальний огляд наукових робіт різних напрямів, виділив школу Київської духовної академії (Київська історико-церковна школа), російську історіографію, представників УАПЦ, греко-католицьких дослідників, світську українську, польську. Він зосередив своє дослідження лише на роботах узагальнюючого характеру, тому й не виділяв напрямів радянського чи пострадянського періодів, оскільки в цей час подібних “праць з історії церкви в Україні створено не було...” Водночас В.І.Ульяновський наголосив на тому, що з кінця 1980-х рр. почалося відродження світського напрямку історико-церковних досліджень в Україні¹⁸. Вченого у цій класифікації підтримують у своїх дослідженнях В.С.Перерва та М.В.Яременко. А от В.М.Шеретюк виділяє тільки російську, українську та польську історіографію, а Ю.В.Хитровська вважає, що можна визначати тільки дореволюційну, радянську, пострадянську та діаспорну історіографію. В деяких же наукових працях класифікація історіографії представлена досить розпливчато і неконкретно (як, наприклад, у працях І.М.Ломачинської, К.І.Салія та ін.). Необхідно відзначити також пропозицію О.С.Кузьмука розділяти всю історіографію за принципом приналежності до церкви: на світську та церковну.

На думку автора цих рядків, історіографію в першу чергу необхідно поділяти за національними ознаками. Тому можна стверджувати, що історіографічні джерела групуються за належністю наступним чином:

- українська історіографія (М.Максимович, М.Закревський, В.Антонович, В.Біднов та ін.);
- російська історіографія (С.Соловйов, В.Зверінський, А.Карташов, М.Тальберг, І.Смолич та ін.);

вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст.- К., 2004.- 256 с.; Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850.- Edmonton, 1985.- P.1-14; та ін.

¹⁸ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- К., 1994.- Кн.1.- С.14-22.

- польська історіографія (Й.Шуйські, Т.Корзон, Ф.Равіта-Гавронські, Е.Руліковські, В.Серчик та ін.).

Наступним етапом у класифікації історіографічних джерел повинен бути розподіл за церковно-релігійними ознаками:

- українська церковна історіографія (І.Огієнко, І.Власовський, Ю.Федорів, І.Ісіченко та ін.);
- українська світська історіографія (М.Максимович, В.Антонович, М.Грушевський, О.Левицький та ін.).

Крім того, можна здійснити класифікацію історіографічних джерел за належністю до певного періоду у процесі розвитку історичної науки:

- українська дореволюційна історіографія (М.Закревський, Л.Похілевич, П.Лебединцев, Ф.Лебединцев, І.Лучицький та ін.);
- українська радянська історіографія (В.Дубровський, П.Федоренко, В.Кулаковський, Г.Храбан та ін.);
- українська зарубіжна історіографія (О.Лотоцький, О.Оглоблин, В.Кудрик, З.Когут, С.Плохій, А.Жуковський та ін.);
- українська сучасна історіографія (В.Мордвінцев, В.Ульяновський, О.Крижановський, А.Зінченко та ін.).

Відповідно до викладеного впливає, що можна говорити також про російську церковну або російську світську історіографію, російську дореволюційну (або радянську, зарубіжну, сучасну) історіографію, польську церковну або світську історіографію і т.д. і т.п.

Стосовно ж окремих шкіл і напрямів в історіографії (як, наприклад, за пропозицією В.І.Ульяновського, про школу Київської Духовної Академії чи Київську історико-церковну школу), то це питання потребує додаткового вивчення і наповнення інформацією, виявлення їх специфічних та загальних рис, основних методологічних підходів, послідовного розвитку, спадковості наукових ідей тощо.

Історіографічні джерела з історії церкви в Україні за жанром можна поділити на 1) узагальнюючі праці, 2) спеціальні дослідження (в т.ч. дисертаційні), 3) наукові рецензії, 4) біографічні дослідження і 5) особисті матеріали істориків.

Узагальнюючі праці з історії церкви є, звичайно, певним підсумком у наукових дослідженнях істориків всіх попередніх поколінь і вони відбивають певну концепцію, яка виражає інтереси конкретного кола науковців чи політичних і державних діячів. До цих праць головним чином слід віднести дослідження в російській та українській історіографії.

В російській церковній історіографії, яка є найдавнішою за часом свого формування, особливою популярністю користуються праці Філарета (Гумільовського), П.В.Знаменського, М.Тальберга, А.Карташова та ін.¹⁹ Ряд

¹⁹ Филарет (Гумилевский), архиеп. История Русской Церкви.- М., 2001.- 840 с.;
Добронравин К. Очерк истории русской церкви.- СПб., 1863.- II, 308, 130, VI с.;
Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории.- Минск, 2005.- 575 с.;
Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви.- М., 1999.- 936 с.;

узагальнюючих праць було створено також в російській історичній науці у радянський період²⁰.

Українська церковна історіографія почала формуватися тільки у XX ст. і вона представлена працями І.І.Огієнка, І.В.Власовського, Ю.Федоріва, І.Ісіченка та ін.²¹

Щодо української світської історичної науки, то узагальнюючі праці в ній почали з'являтися лише наприкінці XX ст. як результат роботи вчених історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка та відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди²². Однак, дослідження сучасних українських філософів-релігієзнавців відрізняється компілятивним характером і не має самостійного характеру.

Спеціальні дослідження з історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. мають яскраво виражений тематичний характер, оскільки в них розглядаються конкретні теми стосовно вивчення означеного періоду. Вони відрізняються від інших історіографічних джерел тим, що їх автори намагаються дослідити визначену тему суспільно-політичного, соціально-економічного, політико-правового, міжконфесійно-релігійного чи культурно-освітнього характеру. На відміну від інших історіографічних джерел, ця група представлена найбільшою кількістю публікацій у вигляді монографій або статей, повідомлень, коротких заміток. При чому, на думку автора, її необхідно розділити ще на дві підгрупи джерел. До першої слід віднести

Тальберг Н. История Русской Церкви.- М., 1997.- 924 с.; Карташев А.В. История Русской Церкви.- Т.2.- М., 2000.- 816 с.; Смолич И.К. История русской церкви. 1700-1917.- Часть 1.- М., 1996.- 800 с.; Часть 2.- М., 1997.- 800 с.; Русская Православная Церковь. 988-1988.- Вып.1. Очерки истории I-XIX вв. / Отв. А.С.Бувевский.- М., 1988.- 112 с.; Русская Православная Церковь // Православная Энциклопедия / Под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II.- М., 2000.- 656 с.; Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917.- М., 2003.- 480 с.

²⁰ Никольский Н.М. История русской церкви.- М., 1985.- 448 с.; Церковь в истории России (IX в.- 1917 г.). Критические очерки / Отв.ред.Н.А.Смирнов.- М., 1967.- 336 с.; Русское православие: вехи истории / Науч.ред. А.В.Клибанов.- М., 1989.- 719 с.

²¹ Огієнко І.І. Українська церква.- К., 1993.- 284 с.; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.- Т.ІІІ.- К., 1998.- 390 с.; Федорів Ю., Історія церкви в Україні.- Львів, 2001.- 364 с.; Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні.- Х., 2003.- 472 с.

²² Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1. Середина XV – кінець XVI століття.- К., 1994.- 256 с.; Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.2. Середина XV – кінець XVI століття.- К., 1994.- 256 с.; Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття.- К., 1994.- 336 с.; Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін.- Т.3. Православ'я в Україні.- К., 1999.- 560 с.

дослідження безпосередньо із історії церкви в Україні²³. А до другої – праці з інших тем, в котрих дослідники також розкривають окремі аспекти історії церкви, наприклад, в рамках дослідження історії Гетьманщини, народних рухів, економічного розвитку краю тощо²⁴.

Окремим видом історіографічного джерела є *наукові рецензії* на наукові дослідження, в котрих, як правило, відображаються критичні зауваження щодо окремих аспектів поглядів істориків на історію церкви в Україні²⁵.

²³ Напр.: Лебединцев Ф. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский.- К., 1861.- 96 с.; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в.- К., 1904.- 91 с.; Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис).- Черкаси, 1990.- 60 с.; Шевченко О.М. Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII – XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1996.- №1.- С.82-90; Кагамлик С.Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII – XVIII ст.).- К., 2005.- 552 с.; та ін.

²⁴ Напр.: Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.- Нью-Йорк, 1973.- 318 с.; Путро А.И. Левобережная Украина составе Российского государства во второй половине XVIII века.- К., 1988.- 142 с.; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830.- К., 1996.- 320 с.; Смолій В. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал.- 1993.- №10.- С.21-29; та ін.

²⁵ Титов Ф. [Рец.] Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. Н.Мухина. Киев. 1893 г. // Киевская старина.- 1895.- №2.- С.77-79; Дурдуковский В. [Рец.] А.А.Папков. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка. Москва, 1899 г. // Киевская старина.- 1900.- №3.- С.160-162; О.Л. [Рец.] Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (Историко-статистический опыт). Выпуск I. Составил А.Грановский. Полтава, 1901, 418 стр. // Киевская старина.- 1902.- №5.- С.121-129; С.И. [Рец.] А.войтков. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776). Киев 1903 г. 194 стран. // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического Общества.- Вып.10.- Каменец-Подольск, 1904.- С.528-544; В.Д-ский. [Рец.] Н.И.Петров. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св.Синода в 1721 году и до половины XVIII века. Стр.1-110. Киев. 1904 // Киевская старина.- 1904.- №6.- С.128-130; Вл.П-ко. [Рец.] Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769) С.Иваницкого (Из «Трудов Подол. церк. ист.-археолог. Общества», вып. X). Каменец-Подольск. 1904 // Киевская старина.- 1905.- №4.- С.1-6; І.Д. [Рец.] Вл.П-ко, К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке (Киевская Старина 1905, VII-VIII, с.108-116). Конец старой Малороссии (1733-1786 годы в истории левобережной Украины), (ibid. XI-XII с.343-349) // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка.- 1906.- Т.LXIX.- С.202-204; І.Д. [Рец.] Вл.П-ко, Из истории образования в Украине (Киев.Старина, 1905, IX, с.235-247) // Там само, с.204-205; Окиншевич Л. [Рец.] Др. Микола Чубатий, Про правне становище церкви в козацькій державі. Богословія, 1925 р. кн.III. сс.19-53, 181-203. Львів // Україна.- 1927.- Кн.4.- С.192-195.

Найбільше розповсюдження у науковому середовищі він отримав наприкінці XIX – на поч. XX ст.

Значний історіографічний матеріал міститься у тих наукових дослідженнях, предметом котрих є *життєвий та творчий шлях вчених*, державних і політичних діячів, котрі займалися вивченням історії церкви в Україні і залишили помітний слід у вітчизняній науці. В них, як правило, висвітлюються основні методологічні засади наукового пошуку вітчизняних і зарубіжних дослідників, їх ідейно-світоглядна еволюція, ступінь вивчення піднятих ними проблем тощо. В останні десятиліття історична наука збагатилася цілим рядом наукових досліджень творчості (і в т.ч. поглядів на історію церкви в Україні) таких істориків як П.Лебединцев, Ф.Тітов, М.Петров, В.Антонович, М.Грушевський, В.Пархоменко, В.Біднов, О.Лотоцький, К.Харлампович та ін.²⁶

Також необхідно відмітити як історіографічне джерело ті *особисті матеріали дослідників*, що з різних причин (можливо, особистого або суспільно-політичного чи іншого характеру) не були висловлені істориками у опублікованих ними наукових дослідженнях, але були зафіксовані в інших матеріалах. Ці джерела можна розділити на опубліковані і неопубліковані. До перших можна віднести, наприклад, листування М.О.Максимовича з П.Г.Лебединцевим, в якому були висловлені деякі думки, пов'язані з трактуванням історії церкви в Україні, зокрема стосовно зняття анафеми з

²⁶ Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- С.521-544; Ульяновський В. Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича (попередні нотатки) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упор.: В.Короткий, В.Ульяновський.- Т.2.- К., 1997.- С.293-311; Ульяновський В. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов // Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.): Историческая записка.- К., 2003.- С.IX-CXXXVI; Ульяновський В. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип.12.- К., 2003.- С.303-340; Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть.- К., 2000.- 240 с.; Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси.- К., 2001.- 228 с.; Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття: Біоісторіографічні нариси.- Острог, 2002.- 165 с.; Дудко О.О. Олександр Лотоцький // Історичний журнал.- 2003.- №6.- С.45-54; Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі.- Львів, 2003.- 78 с.; Ластовський В.В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. // Український історик.- 2004-2005.- №3-4/1.- С.14-24; Левин Д.Э. Православные монастыри Российской империи в трудах В.В.Зверинского // Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи (с библиографическим указателем) / Сост. В.В.Зверинский.- Кн.I-III.- СПб., 2005.- С.VI-XIV; Стародуб О., Чернецький Є. Лаврентій Похилевич та його “Сказання...” // Похилевич Л. Сказання о населенных местностях Киевской губернии.- Біла Церква, 2005.- С.V-XXII; та ін.

імені гетьмана І.Мазепи.²⁷ А до других – чорнові замітки того ж таки М.О.Максимовича по історії Покровського Канівського православного чоловічого монастиря у XVIII ст.²⁸

Таким чином можна стверджувати, що сучасна історична наука, як вітчизняна, так і зарубіжна, з досліджуваного питання має, з одного боку, практично повну відсутність спеціальних праць комплексного характеру, а з іншого боку, вона має широку і різнопланову історіографічну джерельну базу, накопичену ще з початку XIX ст. І саме це створює перспективні умови для подальшого розвитку досліджень у даному напрямі. До сьогодні практично майже відсутня розробка історіографії історії церкви в узагальнюючих історіографічних працях. Натомість у вітчизняній історичній науці існує значна кількість досліджень, в котрих здійснюється історіографічні огляди локального характеру. Отже, ми маємо вже передумови до розробки узагальнюючої наукової роботи з історіографії історії церкви в Україні. Цьому сприяє і наявність значної кількості наукових праць з цієї тематики, котрі створювалися в різних соціально-політичних умовах.

²⁷ Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым (1864-1873) // Киевская старина.- 1904.- №9.- С393-394, 398.

²⁸ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.ІІ, №2416, арк.1-5 зв.

Розділ II

Теоретичні та методологічні аспекти наукових досліджень історії православної церкви України кінця XVII-XVIII ст.

Історія церкви в Україні як окремий напрям у історичній науці розвивається вже десятиріччя, з 20-х рр. XIX ст. Зрозуміло, що весь багаж напрацьованої наукової літератури с тих пір, перш за все, виражається у теоретичному обґрунтуванні на підставі джерельної інформації певних концепцій. Протягом цього часу сформувалися і методологічні підходи, властиві для різних наукових шкіл, осередків і напрямів, за допомогою яких обґрунтовувалися ці ж концепції. Ці підходи мають як загальні риси, так і індивідуальні. Останні зумовлюються потребами саме теоретичного обґрунтування конкретної концепції. Оскільки у сучасній історичній науці продукується значна кількість досліджень, відповідно вже постає проблема узагальнення теоретичного і методологічного досвіду попередніх поколінь істориків з його диференціацією стосовно їх концептуальних завдань.

Розвиток сучасної історичної науки неможливий без використання дослідниками відповідного методологічного інструментарію. І, як справедливо відмічає Я.Калакура, також “історіографія має свої історичні, історіософські, теоретичні та методологічні засади, свої методи дослідження, свій категоріально-понятійний апарат”²⁹. Цілком зрозуміло, що після кількох десятиліть панування єдиної “марксистсько-ленінської” методології, вітчизняні науковці намагаються створити і застосувати альтернативні підходи для вирішення поставлених задач. Саме тому сучасні історики вже значно частіше звертаються до проблем методології науки. Однак, Ю.Присяжнюк вважає, що на нинішній час “ахіллесовою п’ятою” наукових (насамперед дисертаційних) досліджень останніх років на царині історії залишається їхній методологічний інструментарій”, особливо з огляду на панування, все ж таки, “єдино наукової” монометодології³⁰. Разом з тим, вже нині поступово накопичується база наукових вітчизняних досліджень з проблем методології і навіть виникають дискусії з цього питання³¹.

²⁹ Калакура Я. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку // Історичний журнал.- 2003.- №1.- С.98.

³⁰ Присяжнюк Ю. Методологічний інструментарій сучасної історичної науки: актуалізація ролі досліджень // Українська історична наука на порозі XXI століття.- Т.3.- Чернівці, 2001.- С.387.

³¹ Напр.: Мельник Л.Г. Метод історії.- К., 1994.- 15 с.; Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії.- Львів, 1996.- 96 с.; Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності.- Львів, 1999.- 224 с.; Колесник І. Методологія історії чи історія методології: метафори історичного дискурсу // Український гуманітарний огляд.- Вип.5.- К., 2001.- С.55-85; Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник-2000.- К., 2000.- С.203-219; та ін.

Методологія дослідження історії церкви як сукупність спеціальних наукових прийомів, почала формуватися у першій половині XIX ст. Для неї, звичайно, характерне застосування ряду загальних методів і засобів, котрі були узагальнені Л.Г.Мельником – це процес пошуку і збору документів, їх зовнішня та внутрішня критика, узгодження фактів, синтез історичного матеріалу та відтворення реальної картини шляхом оприлюднення результатів роботи³².

Разом з тим, методологія історії церкви включає в себе ще й ряд спеціальних засобів, властивих, для цього напряму історичної науки, зумовлених специфікою предмету розгляду. До них, зокрема, відносяться:

- застосування специфічного понятійно-категоріального апарату,
- використання специфічного (за походженням і змістом) документального матеріалу,
- прояв власного ставлення до релігії та церкви (активна участь у церковно-релігійному житті, підтримання атеїстичних ідей тощо),
- залежність від історіографічної традиції,
- акцентування уваги на специфічних об'єкті та предметі дослідження.

Врахування всього комплексу методологічних засобів і дозволяє досліднику найбільш виважено підійти до вирішення поставленої ним чи перед ним проблеми. Відповідно, надання переваги лише певним категоріям методології призводить до односторонності у судженнях або фрагментарності (неповності) висвітлення теми. Так, нині з'явилася думка, що у сучасній вітчизняній історичній науці існує небезпека “клерикалізації історичних досліджень у певному розумінні” із-за надмірного захоплення церковною тематикою³³. Для її існування справді є підстави і це нині є серйозним питанням методології досліджень історії церкви.

Для „клерикалізації” сучасної світської вітчизняної історичної науки як методології характерними є наступні риси:

- надання переваги інтересам певної конфесії,
- відстоювання історичної концепції певної конфесії, дотримання її ідеології,
- дотримання ідеї провіденціалізму,
- використання наукового понятійно-категоріального апарату, сформованого у церковному середовищі.

При висвітленні історії церкви, окрім зазначених загальних і спеціальних засобів науковці у багатьох випадках застосовують ряд принципів:

- дотримання хронологічної послідовності,
- визнання закономірності перебігу подій,
- аналіз явищ і подій,

³² Мельник Л.Г. Метод історії.- К., 1994.- 15 с.

³³ Фенич В.І. Методологічні проблеми дослідження державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.63-64.- 2002.- С.56.

- використання обмеженої кількості джерел і літератури,
- врахування певної ідеологічної схеми.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на методологічні аспекти творчості київського митрополита Євгенія (Болховітінова), оскільки саме він у 1820-х рр. здійснив першу наукову спробу широкомасштабно викласти історію православної церкви в Україні. З'ясовуючи предмет зацікавлень цього вченого, дослідник його творчості Є.Шмурло відзначав: „...церковна історія не є для нього власне історією церкви, явищем, що розкриває певний принцип, а радше розповіддю про події і перипетії, які виникли під впливом сторонніх явищ”³⁴. Отже, митрополит Євгеній ставився до історії церкви в першу чергу як до історії суспільного інституту і особливе значення в цьому він відводив широкому залученню історичних та інших джерел до опрацювання матеріалів³⁵. Можна стверджувати, що його методологічні підходи до висвітлення історії церкви в Україні були передовими для першої половини ХІХ ст. і багато в чому вплинули на подальший шлях розвитку наукових досліджень цього напрямку, в першу чергу у церковному середовищі. При цьому необхідно враховувати ту обставину, що, звичайно, сам Є.Болховітінов був людиною свого часу, з тими поглядами, що сформувалися у певних умовах. Сучасний російський філософ П.В.Калітін, розглядаючи процес формування світогляду вченого, звертає увагу на визначальне значення в цьому “московської школи митрополита Платона”, під впливом якої він “засвоїв православно-сінергичне й евристично-персоналістичне розуміння Християнства”³⁶. І саме в цій евристичній орієнтації вбачається природа його історичного пізнання та принципова позиція.

Своє власне бачення історичного процесу дослідник спробував втілити в усіх своїх наукових працях, і в т.ч. у присвячених Києво-Софійському собору та Києво-Печерській лаврі. В основі їх лежала в першу чергу апологія православ'я і православної віри. Тому історик виступає за єдність церкви в межах України, Росії і Білорусії та засуджує діяльність католицького і греко-католицького духовенства. Але, разом з тим, він повністю підтримує ідею домінування держави у її стосунках з церквою.

Головним елементом його методології є дотримання хронологічної послідовності при викладенні власне історії. Саме тому він її розгляд здійснює відповідно до процесу зміни ієрархії на посадах київського митрополита та настоятелів Києво-Печерського монастиря.

³⁴ Шмурло Е.Ф. Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни (1767-1804).- К., 1888.- С.110.

³⁵ Ананьева Т. „Читайте для познания Киева...” // Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.10-11.

³⁶ Калитин П.В. Краеугольный камень православной исторической науки // Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви.- М., 1995.- С.11.

Другий елемент – закономірність перебігу подій. Всі вони відбувалися відповідно до існуючих реалій, при цьому в першу чергу – політичних, як зовнішніх, так і внутрішніх. Так, ситуацію з т.зв. „дисидентським питанням” у Речі Посполитій він повністю пов’язував із польською державною внутрішньою політикою, напр., із рішенням Сейму 1717 р.³⁷ Закономірним також постає у його творчості й приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, хоча дослідник і відзначає „упередженість малоросійського народу” до цієї події³⁸.

Третій елемент – аналітичність. Митрополит Євгеній у своїх працях, хоч і не завжди, але намагався проаналізувати ті чи інші події, що стосувалися історії церкви в Україні, і дати їм відповідне пояснення. Наприклад, він зауважує, що Росія на поч. XVIII ст. не могла захистити православне населення Польщі від католицько-уніатського тиску, і пояснює це небезпекою політичного розриву з польським королем в умовах ведення війни зі шведами³⁹. Разом з тим, цей елемент проглядається не в усьому. Наприклад, Є.Болховітінов пише, що у 1710-1711 рр. православне духовенство Правобережної України значно потерпіло від „морової язви”, саранчі та спустошень, яких завдали „прихильні до Мазепи козаки”⁴⁰. Останній факт ним не піддається сумнівам, як, між іншим, і багатьма іншими пізнішими дослідниками. Однак, відомо, що ситуація цього періоду була дуже складною на Правобережжі. Частина ж істориків, не особливо її досліджуючи, намагається перекласти на прибічників І.Мазепи відповідальність і за ті дії, котрих завдали також напади татарських загонів та політика Петра I по переселенню на Лівобережжя місцевого населення. На сьогодні ж є вже праці, в яких була здійснена спроба розглянути це питання більш детально⁴¹.

Четвертий елемент – джерельна та історіографічна основа. Митрополит використовує для своєї праці значну кількість відомих йому опублікованих та неопублікованих документів – зокрема грамоти, відомості, офіційне листування тощо. Безумовним позитивним моментом перших видань його творів у 1825-1826 рр. стало доповнення основного тексту робіт публікацією оригінальних документів, що на жаль, були опущені при перевиданні у 1995 р. Широко також вчений залучає до своїх творів існуючу тоді наукову літературу – наприклад, праці М.М.Бантиш-Каменського, Амвросія (Орнатського) та інших. Всі використані істориком джерела та література лежали в основі його роздумів. Однак, багато хто із сучасників та пізніших

³⁷ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.190.

³⁸ Там само, с.181.

³⁹ Там само, с.188.

⁴⁰ Там само, с.190.

⁴¹ Різниченко В. Пилип Орлик.- К., 1991.- С.13-16; Субтельний О. Мазепинці.- К., 1994.- С.77-81; Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.50.

дослідників творчості митрополита ставився до нього лише як до збирача, серед них - ректор Київської Духовної Академії І.Борисов, архієпископ Чернігівський Філарет, богослов Г.Флоровський та ін.⁴² Тому-то сучасний історик П.П.Толочко, не сприймаючи, зокрема, ставлення М.П.Погодіна та М.К.Каргера до творів Є.Болховітінова, зазначає, що “він справді не вигадував фактів і не конструював гіпотез, не опертих на джерела, як це робив його критик”⁴³.

П'ятий елемент – ідеологія. Зрозуміло, що Є.Болховітінов не міг розглядати історію церкви в Україні поза межами офіційної державно-церковної ідеології. Тому він постійно підкреслює позитивну участь російської влади у церковній розбудові на території України, підтримання нею православної ієрархії. Також це видно й на оцінці діяльності гетьмана І.Мазепи. Однак, намагаючись бути об'єктивним, митрополит, з одного боку, хоч і зауважує його як „зрадника”, котрий перейшов на сторону шведського короля і тому йому було проголошено „прокляття”⁴⁴, але, з іншої сторони, називає „чудовим вкладником” у розвиток Києво-Печерської Лаври⁴⁵. Можливо, в цьому випадку відіграло свою роль його відчуття справедливості, на якому наголошували майже всі дослідники творчості історика, адже йому було відомо про роль І.Мазепи у розвитку церкви наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. Разом з тим, як відомо, Є.Болховітінов був непримиренним противником у ставленні до питання про можливість існування української мови та літератури⁴⁶. З цього випливає, що він цілком і повністю перебував у полоні офіціозу, що через деякий час, у 1833 р. був сформульований у знаменитій формулі міністра освіти графа С.С.Уварова (1786-1855), котрий при своєму призначенні заявив, що “загальний наш обов'язок полягає в тому, щоб народна освіта здійснювалась в об'єднаному дусі православ'я, самодержавства і народності”⁴⁷. Зрозуміло, що в такій постановці не могло бути місця ні для якого українського визнання, тим більше в питанні щодо православної церкви. Тому викликає заперечення думка відомого історика В.Г.Сарбея, нібито митрополит Є.Болховітінов співчував ідеї української державності, а виданням “Синопису” намагався показати неспроможність концепції “російської великодержавної монархістської ідеології”⁴⁸. Не слід забувати, що митрополит користувався

⁴² Флоровский Г. Пути русского богословия.- Париж, 1937.- С.142.

⁴³ Толочко П.П. Митрополит Євгеній – історик і археолог // Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- С.8, 9.

⁴⁴ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва, с.189.

⁴⁵ Там само, с.330.

⁴⁶ Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття).- К., 1998.- С.112.

⁴⁷ Уваров Сергей Семенович // Энциклопедический словарь / Изд.: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.-Т.XXXIV. Кн.67.- СПб., 1902.- С.419.

⁴⁸ Сарбей В.Г. Украина в жизни и деятельности Е.А.Болховитинова // Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- С.50, 51.

великим авторитетом у церковних і урядових колах, вважався “правовірним” і “стовпом Церкви”, хоча ніколи й не намагався займатися великою “церковною політикою”⁴⁹.

У своїх працях митрополит Є.Болховітінов намагався відтворити різні аспекти історії православної церкви в Україні кінця XVII - XVIII ст., які підкреслювали відмінності її історичного розвитку від російської церкви. І саме тому, очевидно, слід вважати, що він прекрасно розумів цю обставину, хоча й вважав повністю закономірним існування українських церковних інституцій у складі Російської православної церкви. Вчений зупиняється на категоричному ставленні українського духовенства до підтвердження та відновлення давніх прав і звичаїв, його участі у політичному житті України і Росії, його зв'язках з українським козацтвом та Запорозькою Січчю. Не дивлячись на ідеологічну мотивацію творів ученого, необхідно відмітити, що дослідник намагався не обходити всіх тих сторін і явищ в історії церкви в Україні, котрі характеризували її самотність по відношенню до Російської православної церкви. Наприклад, він відмічає факти виборності церковної ієрархії “за древніми правами вільними голосами” і в той же час також відзначає втручання російської державної влади і церкви в цей процес та заборону виборності у 1722 р.⁵⁰ В іншому випадку митрополит описує спробу українського духовенства під час діяльності Уложеної Комісії відновити всі його давні привілеї, права і вольності, але її провал пояснює тільки лиш початком російсько-турецької війни і, відповідно, зупинкою функціонування цієї установи⁵¹.

Слід обов'язково також відмітити, що Є.Болховітінов розрізняв у своїх роботах „малоросійське” і „великоросійське” духовенство, причому не тільки до часу приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, але й пізніше, аж до кінця XVIII ст. Вже саме це протиставлення підкреслює, очевидно, розуміння ним процесу різних шляхів розвитку православної церкви в Україні і Росії. При цьому необхідно наголосити на тому, що такий підхід був взагалі характерний для всієї історичної науки XIX – поч. XX ст., як української, так і російської, для різних її напрямів.

Пізніше, вже після появи робіт Є.Болховітінова, його концептуальні засади отримали відображення у цілому напрямі – російській церковно-історичній науці. Зокрема, це:

- апологія православ'я,
- визнання пріоритету держави перед церквою,
- невід'ємність православної церкви в Україні від російської.

Саме всі ці позиції повністю відображаються і додатково обґрунтовуються у працях Філарета (Гумільовського), К.Добронравін, П.Знаменського, А.Карташова та ін.

⁴⁹ Флоровский Г. Пути русского богословия..., с.173.

⁵⁰ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва, с.189, 192.

⁵¹ Болховітінов Є. Там само, с.202.

З першої ж половини XIX ст., завдяки зусиллям і публікаціям М.Бантиш-Каменського та Є.Болховітінова невід'ємною частиною методології і основою будь-якого серйозного наукового дослідження стає використання автором необхідної джерельної бази, що створює сприятливі умови для якомога об'єктивнішого підходу дослідника до вивчення поставленої проблеми. Особливо це набуває актуальності у зв'язку з вивченням гострих питань, що турбують будь-яке суспільство будь-якого періоду; наприклад, одним із них є питання відносин між церквою, державою і суспільством на фоні міжконфесійних протистоянь. Звичайно, для висловлення своїх позицій науковцями, політиками, церковними і громадськими діячами, прибічниками певної конфесії використовується той чи інший набір історичних фактів з конкретним ідеологічним спрямуванням. Відповідно, суто методологічно, історик підбирає необхідний документальний матеріал для своєї роботи і подає його у відповідному ракурсі. Найбільш яскравим прикладом подібної методології є висвітлення питання участі духовенства у гайдамацькому русі польською та вітчизняною історіографією сер. XIX – поч. XX ст. Критичне переосмислення такої методологічної практики в науковій традиції дозволило нещодавно М.Яременку поставити це ж питання знову на обговорення⁵².

Саме тому перед сучасною історичною наукою знову (у порівнянні із сер. XIX – поч. XX ст.) постає проблема залучення і введення в науковий обіг якнайбільшої кількості археографічних матеріалів з історії церкви в Україні, що дозволить відтворити найбільш реальну суспільно-політичну, соціально-економічну чи національно-культурну ситуацію конкретної епохи, періоду, ситуації або епізоду. Водночас, історична наука має занадто мало досліджень, в яких би висвітлювався сучасний стан археографічної бази з історії церкви, за винятком публікацій В.Ульяновського, Є.Чернецького, О.Петренка, І.Лимана, О.Ластовської та ін.⁵³

⁵² Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. Альманах соціальної історії.- Вип.3.- К., 2003.- С.121-136.

⁵³ Ульяновський В.І. Церковні архіви України: історія. Проблеми реконструкції та джерелознавчої класифікації // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.) / Упор. В.П.Ляхощкий, І.Б.Матяш.- К., 1997.- Ч.1.- С.124-129; Чернецький Є. Документи фонду “Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- 2001.- С.49-52; Петренко О. Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорядянського періоду // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- 2001.- С.52-56; Лиман І. Матеріали фондів Державного архіву міста Севастополя з історії православної церкви на Півдні України 1775-1861 рр. // Український історичний збірник.- Вип.6.- К., 2004.- С.297-307; Ластовська О.Л. Матеріали Державного архіву Черкаської області як джерело з історії Православної церкви XVIII – поч. XX ст. // Православ'я – наука –

Та якщо до початку ХХ ст. в середовищі вчених питання вивчення і збереження архівних матеріалів з історії церкви не один раз піднімалося і в якійсь мірі реалізовувалося, то, не акцентуючи уваги на радянському періоді, слід зазначити, що ми практично не бачимо його лобювання, за окремими випадками, вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли, здавалося б, умови розвитку історичної науки значно покращилися (з огляду на можливість доступу до документів, їх збереження, опрацювання, публікації) у порівнянні з попередніми десятиліттями.

Джерельна основа теми історії православної церкви на нинішній час надзвичайно широка і складається як з опублікованих, так і з неопублікованих матеріалів. Та ще у ХІХ ст. гостро постало перед науковцями і державними чиновниками питання про введення їх у науковий обіг. Тодішня мета цілком зрозуміла – підкріплення архівними документами офіційної концепції історії православ'я. Тут я цілком погоджуюся з думкою О.Ковальчук, що “джерело було предметом підпорядкування певним мислительним системам” і лише з кінця ХХ-го ст. “стає точкою відліку для формування уявлення про принципи побудови мислительних конструкцій”⁵⁴.

Опубліковані матеріали з'являлися в різноманітних виданнях, але переважно у суто церковних, протягом усього ХІХ ст. та на початку ХХ ст. В.С.Іконников у 1891 р. наголошував на тому, що значення архівів духовних консисторій та єпархіальних визнавалося ще дослідниками першої половини ХІХ ст., зокрема митрополитом Є.Болховітіновим, і особливо було підкреслено у 1850 р. обер-прокурором Св.Синоду М.О.Протасовим, котрий переймався створенням церковно-археологічних комітетів з метою систематизації “церковно-археологічних” матеріалів⁵⁵.

Першим започаткував видання архівних матеріалів з історії церкви в Україні київський митрополит Є.Болховітінов у 1825-1826 рр. Хоча, ще у 1805 р. окремі документи були опубліковані М.Бантыш-Каменським, однак пріоритетом у його дослідженні була не історія та стан церкви, а політика російської держави⁵⁶. На відміну від нього Є.Болховітінов оприлюднив значно більш різнопланові джерела, котрими дійсно намагався підкріпити свою інформацію про стан і розвиток церкви. Серед них, наприклад, грамота на володіння Києво-Печерської лаври 1720 р., відомість 1785 р. про селян, що їй належали, грамота 1698 р. від Петра І, дана київському митрополиту Варлааму Ясинському щодо виборів на переяславську єпископію, грамота 1708 р. на київську митрополію Іоасафу Кроковському, відомість 1756 р. про

суспільство: питання взаємодії. Матеріали Третьої Всеукраїнської наукової конференції (20-21 жовтня 2005 р.).- К., 2006 (Знаходиться у друці).

⁵⁴ Ковальчук О. Джерелознавство в парадигмі епістем (від міфологічного до постмодерного) // Історичний журнал.- 2006.- №1.- С.69.

⁵⁵ Іконников В.С. Опыт русской историографии.- Т.І. Кн.1.- К., 1891.- С.578.

⁵⁶ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии.- М., 1805.- 454 с.

монастирі на території Речі Посполитої тощо⁵⁷. Як видно, ці документи можуть сприяти вивченню соціальних, економічних, політичних і правових відносин у церковно-релігійній сфері.

В окремих збірниках друкувалися офіційні документи, що надходили із місцевих єпархій до Св. Синоду, висвітлювали стан церкви, її роль і місце у зовнішньополітичній та внутрішній діяльності правлячої верхівки Росії⁵⁸.

Систематична публікація документів здійснювалася на сторінках єпархіальних видань. Більшість цих матеріалів були спрямовані на розкриття трьох основних тем: 1) антиправославна і антиукраїнська (антиросійська) діяльність греко-католицької і католицької церкви та польського дворянства і польської влади; 2) наявність значних земельних володінь у XVII – XVIII ст., наданих і підтверджених універсалами та грамотами українських гетьманів, польських королів, російських царів, старшини, шляхти, дворянства; 3) морально-духовне виховання пастви і приходського духовенства місцевою православною ієрархією та боротьба з пережитками і звичаями.

У другій половині XIX – на поч. XX ст. широкого поширення набувають публікації документів, пов'язаних із регіональною історією церкви. Так, значну кількість документів було видрукувано Ф.Лебединцевим у 1864 р. та Ф.Тітовим у 1905 р.⁵⁹ Усі ці матеріали стосуються закордонної частини Київської митрополії та Переяславсько-Бориспільської єпархії, що територіально локалізується в межах Правобережної України, відносин обох Духовних Консисторій, приходів та монастирів як між собою, так і з греко-католицьким духовенством, польською державною владою з кінця XVII і протягом всього XVIII ст. Це – листування православних ієрархів із своїми підлеглими, звіти останніх про стан власних приходів і монастирів, скарги на дії греко-католиків тощо. При цьому, наприклад, Ф.Тітов, публікуючи документи, вважав своєю головною метою “відновити істинну, що спирається на документи, історію боротьби Західної Русі за віру та

⁵⁷ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии.- К., 1825.- 294, 278 с.; Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры.- К., 1826.- 138, 194 с.

⁵⁸ Див. напр.: Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше.- СПб., 1865.- С.418-434, 562-583; Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи.- Т.VII.- СПб., 1890.- С.111, 168, 261-263; Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.- Т.VIII.- СПб., 1891.- Стлб. 297-298; Т.XV.- СПб., 1907.- Стлб. 415; Т.L.- Пг., 1914.- Стлб. 44-45, 243-244; Сборник Императорского Русского Исторического Общества.- Т.43.- СПб., 1885.- С.101, 105-109, 573-578; Т.87.- СПб., 1893.- С.159-161; Т.145.- СПб., 1914.- С.86-87.

⁵⁹ Архив Юго-Западной России.- Ч. I. Т.II.- К., 1864.- ССХІІІ + 683 с.; Ч. I. Т.III.- К., 1864.- 907 с.; Памятники православия и русской народности в XVII-XVIII вв. / Под ред. Ф.Титова.- Т.I. Ч. 1-3.- К., 1905.- CLXIV + XCVII + 1771 + CXIX с.

народність в XVII-XVIII ст. і тим самим розчистити шлях і надати багатий матеріал для вчених, які побажають працювати на цій ниві»⁶⁰.

Серед дослідників, котрі вводили в науковий обіг нові документи, необхідно назвати також таких відомих істориків, як П.Г.Лебединцев, Ю.М.Крижановський, М.О.Максимович, М.І.Петров, О.І.Левицький та ін. Так, П.Г.Лебединцев у 1860 р. виявив архівні матеріали, пов'язані із трагічною смертю мліївського титаря Данила Кушніра і ввів їх до наукового обігу⁶¹, а Ю.М.Крижановський та М.О.Максимович більш широко оприлюднили їх⁶². Він же видав ряд документів, пов'язаних з історією Ірдинського (Виноградського) монастиря⁶³. М.І.Петров та О.І.Левицький як історичний документ ввели в обіг епістолярну спадщину православної церковної ієрархії⁶⁴.

За часів радянської влади широкого виявлення з метою опублікування документів по даній тематиці практично не проводилося, лише у виключних випадках, як то – при дослідженні гайдамацького руху⁶⁵ або ж з метою дискредитації морально-духовного образу духовенства⁶⁶.

Уже в сучасний період розвитку української історичної науки було видрукувано твір 1766 р. невідомого автора (він, можливо, належав до кіл церковної адміністрації Переяславсько-Бориспільської єпархії), складений у жовтні того ж року і присвячений події, що вразила не лише православне суспільство, але й католиків речі Посполитої – жорстокій страті мліївського

⁶⁰ Цит. за: Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври... С.184-185.

⁶¹ Страдание и мучение за православие Даниила Кушнера, жителя млиевского; року 1766, месяца июля 29 дня, в день субботный, на святого мученика Калинника пострадал от Гдышицких из униатов // Руководство для сельских пастырей.- 1860.- №2.- С.38-45; Лебединцев П. Дополнительные сведения к сказанию о мученической кончине млиевского ктитора Даниила Кушнера // Руководство для сельских пастырей.- 1860.- №2.- С.45-54.

⁶² Кр-ский Е. К делу о сожжении поляками и униатами млиевского жителя Даниила Кушнера 29 июня 1766 года // Киевские епархиальные ведомости.- 1864.- №11.- С.346-363; Максимович М. Млиевский староста Данило Кушнер // Собр. соч.- Т.1.- К., 1876.- С.565-571.

⁶³ [Лебединцев П.] Историческое известие о начале и судьбе Виноградского – Ирдынского монастыря.- К., 1861.- 40 с.

⁶⁴ Петров Н.И. Несколько писем к преосвященному Иову, епископу Переяславскому и Бориспольскому (1771-1776 гг.) // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.38-45; Левицький О. Листи лебединського ігумена Філофея Контаровського (1765-1767) // Записки Українського Наукового Товариства.- Кн.IX.- К., 1911.- Додаток.- С.26-27.

⁶⁵ Український архів.- Т.2.- К., 1931.- С.310, 384; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.- К., 1970.- С.359-360, 427, 435, 438.

⁶⁶ Дубровський В. З побуту українських манахів другої половини XVIII сторіччя.- Х.-К., 1930.- 44 с.

титаря Данила Кушніра⁶⁷. Заслуговує на увагу і публікація сучасними дослідниками І.Лиманом та О.Кузьмуком документів з історії церкви на Півдні України⁶⁸.

Мізерна частина матеріалів, що стосуються історії церкви в Україні друкувалася і в зарубіжній історичній літературі⁶⁹.

Однією із проблем у сучасній історичній науці залишається питання понятійно-категоріального апарату у сфері вивчення історії церкви. Нещодавно Є.Сахновський наголосив на тому, що наукова термінологія “стала звичайною для широкого вжитку, але давно вже не піддавалась логічній аналізі. А саме в цьому ... корені багатьох непорозумінь і водночас – при позитивному результаті – можливість уникнути їх в майбутньому”⁷⁰. Причина подібного стану полягає перш за все у традиційності підходів до вирішення конкретних проблем і відсутності певної конкуренції різних наукових шкіл. Також слід погодитися й з Ю.Присяжнюком щодо панування “єдино наукової” монометодології.

Тому цікаво саме в нинішній час поспостерігати за використанням тієї чи іншої термінології в науковому і науково-методичному обігу. Цікаво це тому, що досить часто цей понятійний апарат не завжди має чіткі межі. А зрозуміло, що саме це дає можливість правильного їх застосування і, відповідно, визначає місце того чи іншого явища у науковому використанні. В багатьох же дослідженнях, що розглядають минуле православної церкви, в першу чергу це стосується співвідношення таких термінів як “історія церкви” чи “церковна історія” і в подальшому використання їх похідних – “історія церкви України” – “церковна історія України”, “історіографія історії церкви” – “церковна історіографія” і т.д. Аналізуючи літературу слід відмітити, що саме стосовно використання всіх цих понять і немає єдиного підходу, а точніше – на них взагалі якось не зверталася увага, не існувало трактування їх внутрішнього змісту.

Разом з тим, слід зауважити, що відносно багатьох інших подібних термінів існує досить чітка позиція в науковому світі. Скажімо, це стосується таких понять як “історіософія релігії”, “історія атеїзму”, “історія релігієзнавства”, “історія релігії”⁷¹.

⁶⁷ ІР НБУ.- Ф.VIII, № 216, арк. 140-142. Опубліковано: Ластовський В. Слово над гробом Данила Кушніра (1766) // Київська старовина.- 2001.- №6.- С.117-121.

⁶⁸ Православна церква на Півдні України (1775-1781) / Упор.: І.Лиман // Джерела з історії Південної України.- Т.4.- Запоріжжя, 2004.- 560 с.; Кузьмук О. Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі) // Український археографічний щорічник.- Вип.8/9.- 2004.- С.566-596.

⁶⁹ Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego / J.Woliński, J.Michalski, E.Rostworowski.- Т.I.- Wrocław, 1955.- 676 s.; Уния в документах / Сост. В.А.Теплова, З.И.Зуева.- Минск, 1997.- 520 с.

⁷⁰ Сахновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина? // Український історик.- 2001.- №1-4.- С.123.

⁷¹ Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного, Б.Лобовика.- К., 1996.- С.137-140.

І водночас маємо приклад використання з одним і тим же внутрішнім змістом понять “церковна історія в Україні” та “історія православної церкви в Україні”⁷². Отже, між ними ставиться знак рівності, ідентичності. Але така ситуація була б цілком виправданою для ХІХ – поч. ХХ ст., оскільки в той час розвитку історичної науки, по-перше, ще не склався чіткий понятійний апарат, а, по-друге, більшість дослідників, що працювала у цьому напрямі, були духовного звання чи мали до цього стану певне відношення і, відповідно, для них просто всі терміни близького характеру особливо не відрізнялися. Наприклад, відомий дослідник, проф. Ф.Тітов використовував такі поняття, як “церковно-історичні дослідження” та “історія руської православної церкви”. Він же запропонував таке поняття як “церковно-історичні інститути”; дослідник його не розшифровує, але зауважує, що його складовими частинами, зокрема, є, по-перше, Київська митрополія-єпархія та, по-друге, її закордонні монастирі⁷³.

В цей період поняття „історія церкви” і „церковна історія” не розрізняються і вважаються тотожними. В розумінні професора Московської Духовної Академії О.В.Горського (1812-1875) „історія Церкви представляє, з однієї сторони, Бога в самому близькому відношенні до людства, з іншої – людину в самому найвищому з її устремлінь”. На його думку, вивчення цього предмету необхідне для кожного богослова, оскільки він є необхідним посібником в богословських науках⁷⁴. Саме він і Філарет Гумільовський доклали немало зусиль до широкого впровадження церковно-історичних предметів у навчальний процес духовних закладів⁷⁵. Вважається, що саме в часи викладацької діяльності О.В.Горського „із загальної сфери церковно-історичної науки виділились ... в якості самостійних наук – біблійна історія, російська церковна історія, новітня західно-церковна історія”⁷⁶. Тут варто звернути увагу на думку сучасних дослідників Ж.Б.Дюпона-Мельниченка і В.Ададунова: ”Історія специфічно осмислює суспільство через призму просторово-часових відносин. Відтак загальний тип міркування, характерний для історичного знання, мав ознаки універсальності й, починаючи з ХІХ ст., активно використовувався іншими соціальними дисциплінами: з літературної критики народжується історія літератури, мистецької критики - історія мистецтва, філософської критики - історія філософії тощо. Досить успішному запозиченню рядом гуманітарних наук характерного для історії

⁷² Історія релігії в Україні.- Т.3.- К., 1999.- С.5; подібне використання понять маємо і в багатьох інших сучасних виданнях.

⁷³ Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII-XVIII вв.- Т.1.- К., 1905.- С.VI.

⁷⁴ Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX вв.- СПб., 2000.- С.454-455.

⁷⁵ Горский Александр Васильевич // Энциклопедический Словарь. Дополнительный том / Под ред. К.К.Арсеньева и проф. В.Т.Шевякова.- Т.1.- Б.м., б.г.- С.606.

⁷⁶ Лебедев А.П. Церковная историография..., с.464.

підходу до вивчення суспільства сприяла така особливість історичного знання, як послідовний виклад подій з чіткою їх фіксацією у просторі та часі”⁷⁷. Щодо ж ”церковної історії”, то вона з’явилася у суто церковно-релігійному середовищі (Платон Левшин, Амвросій Орнатський, Євгеній Болховітінов та ін.) на основі розвитку богословсько-полемічної критики. З цього приводу В.І.Ульяновський зазначає, що історія церкви “виокремлюється у науку, виробивши свій аналітичний метод дослідження, у XVIII ст. Тому й історіографія дослідів церкви в Україні починається з цього часу і відразу ж набуває суворо конфесійного характеру”, а вже у XIX ст.. відбувається активізація наукових пошуків у цьому напрямі⁷⁸.

Проблема у використанні тієї чи іншої термінології, здається, постає із-за неоднозначного співвідношення понять “церква” та “історія”. Отже, розберемось: “церква” – це суспільний інститут, а “історія” – це наука про суспільний розвиток. Таким чином, “історія церкви” – це наука про суспільний розвиток суспільного інституту, а “церковна історія” – це наука про суспільний інститут у його власному розвитку. Чому саме так? Тому що “історія” – це всеохоплююче поняття, а “церква” – це конкретний інститут. І в залежності від того, що виноситься на перше місце у словосполученні, і визначається внутрішній зміст поняття. Можна розглянути це питання ще й крізь призму інших вже існуючих і усталених термінів. Наприклад, “історія філософії” та “філософія історії”. Перше з них відображає історичний розвиток філософської науки, а другий – внутрішній зміст розуміння історії як процесу. Історія філософії – це “наука, що вивчає виникнення і розвиток філософської думки”, а філософія історії – це “галузь філос. знання, предметом якої є виявлення закономірностей істор. процесу, вивчення специфіки, природи та форми істор. знання, а також з’ясування сенсу і спрямованості історії людства”⁷⁹.

Похідним від поняття ”церковна історія” є поняття ”церковна історіографія”, котре можна тлумачити наступним чином: це наукова дисципліна, яка вивчає історію розвитку церковної історії і наукової думки на основі світоглядних засад дослідників із церковно-релігійного середовища. Класичним прикладом саме такого розуміння цього поняття слід вважати роботу професора Московського університету О.П.Лебедева, видану у 1899-1903 рр. з аналогічною назвою⁸⁰. Зокрема, автор вперше в російській історіографії розглянув розвиток наукової думки представників християнської церкви, починаючи від робіт єпископа Кесарійського Євсевія (IV ст.), зупиняючись на творчості Сократа Схоластика (V ст.), Євагрія Схоластика (VI ст.) та ін. В подальшому термін ”церковна історіографія”

⁷⁷ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття.- Львів, 2001.- С.3.

⁷⁸ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1.- К., 1994.- С.14.

⁷⁹ Філософський словник / За ред. В.Шинкарука.- 2-е вид.- К., 1986.- С.257, 726.

⁸⁰ Лебедев А.П. Церковная историография...

досить часто використовувався науковцями поряд із терміном "історіографія історії церкви". Зокрема, саме так вживав їх, поруч один з іншим відомий український історик О.П.Оглоблин (1899-1992). При цьому він відзначав, що це "порівняльно нова галузь української наукової історіографії"⁸¹. Сучасний російський історик І.В.Кривушин зауважує, що церковно-історичний жанр розвивався протягом V – XX ст. і саме початковий період розвитку європейської церковної історіографії (IV – VI ст.) визначив майбутнє церковно-історичної традиції; а сама церковна історіографія є знаменним досягненням християнської думки⁸².

Церковна історія і церковна історіографія представлені роботами таких дослідників як Філарет Гумільовський, М.Тальберг, І.Власовський, І.Огієнко, А.Карташов та ін. А от історія церкви та історіографія історії церкви як світські наукові напрями – дослідженнями М.Бантиш-Каменського, М.Грушевського, О.Лотоцького, О.Оглоблина, В.Ульяновського та ін., для яких характерний значно ширший діапазон висвітлення історичного розвитку церковних інститутів, у зв'язку з соціально-політичним, економічним і національно-культурним життям суспільства.

На підтвердження своєї думки хочу привести ще визначення терміну "церковна історія", дане в нововиданому енциклопедичному словнику по християнству В.Меліоранським: "Церковна історія повинна представити розвиток церкви у світі з точки зору її характерних особливостей, у протилежність світу, а також з точки зору її обумовленості світом і її сприяння на світ"⁸³.

Між іншим, при вступі до Української Богословської Академії імені святих Кирила і Мефодія в м. Ужгороді абітурієнти складають вступний іспит з предмету "церковна історія". І на нього у 2002 р. виносилися такі питання: "Приготування людського роду до пришествя Ісуса Христа", "Започаткування Церкви Христової в день П'ятидесятниці в Іерусалимі", "Апостольський собор в Іерусалимі" тощо. Протоієрей П.Мангілев до церковно-історичних навчальних дисциплін відносить наступні: Історія Давньої Церкви, Історія Східної Церкви, Історія Православних Помісних церков, Історія давніх Східних Церков, Історія західних сповідань. І на його думку церковно-історичні дисципліни є однією з найважливіших складових богословської освіти⁸⁴. Вже навіть виходячи з цього бачимо, що розуміння церковної історії як поняття не зовсім співпадає у науковому світському і науковому церковному світі.

Як на мене, то до терміну "церковна історія" близьким є термін "церковно-релігійне життя", зміст якого М.Рик визначає як "різнобічна діяльність церковних структур, що здійснюється, власне, через еклесіальний

⁸¹ Оглоблин О. Студії з історії України.- Нью-Йорк - К.- Торонто, 1995.- С.266.

⁸² Кривушин І.В. Ранневизантийская церковная историография.- СПб.,1998.- С.6-7.

⁸³ Христианство. Энциклопедический словарь.- Т.3.- М., 1995.- С.186.

⁸⁴ Мангилев П. О преподавании церковной истории в духовных учебных заведениях // Исторический вестник.- №7.- М.-Воронеж, 2000.- С.74-75.

характер їхнього існування. Охоплює як безпосередньо реліг. діяльність (формування і оновлення реліг. уявлень, захист і пропаганда реліг. світорозуміння, оформлення культу і контроль за його дотриманням і т.ін.), так і нерелігійна. Остання досить різноманітна і включає в себе госп., просвітн., вид. та ін. види діяльності як реліг. орг-цій, так і окремих віруючих”⁸⁵.

У відповідності до вищевикладеного, хочу зауважити, що історією церкви займаються головним чином історичні науки, а церковна історія більше належить до царини філософсько-релігієзнавчої проблематики. Таким чином, слід чітко розмежувати і роз’єднати вживання термінів і понять у сучасній науці. Це лише принесе користь у методологічному плані для її розвитку. Вже зараз ми спостерігаємо певний прогрес у цьому питанні. Так, В.І.Ульяновський у своїх роботах вживає такі поняття, як “російська історико-церковна православна історіографія” та “світська українська історіографія історії церкви в Україні”⁸⁶ або ж “церковна мікроісторія” та “загальна макроісторія християнства”⁸⁷.

Цілком очевидно, що термінологія XIX - поч. XX ст. була автоматично перенесена і в сучасну історичну науку, що зумовлювалося, можливо, періодом панування у XX ст. войовничого атеїзму і відсутністю можливостей у розвитку наукового напрямку в дослідженні історії церкви. Той же О.П.Оглоблин зауважував, що процес формування української історіографії з питань історії церкви був „обірваний советською владою, яка, проводячи тотальну боротьбу проти релігії й церкви, зокрема на терені УСРР, унеможливила наукові студії над історією Церкви, особливо української”⁸⁸.

Характерним прикладом є й використання таких термінів як „церковний історик” та „історик церкви”. Переважаюча частина сучасних дослідників (як українських, так і російських) між цими двома поняттями не вбачає жодної різниці, про що свідчать їх численні праці. Цей стан є відбиттям у теперішній науці ще дореволюційної методології.

Різниця ж між обома зазначеними термінами очевидна. Для того, щоб її підкреслити, наведу деякі аналогії: „дворянський історик”, „козацький літописець”, „буржуазний історик”, „партійний історик” і т.д. Всі вони підкреслюють зовсім не сферу наукових зацікавлень дослідників.

У сучасній історичній науці ні в кого не викликає сумнівів, що дворянським вважається не той вчений, хто пише про дворянство та його історію, а той, хто формально належить до дворянського стану і сприймає його ідеологію, котра стає наріжним каменем його наукових робіт. До таких істориків традиційно відносять М.Щербатова, М.Карамзіна, Д.Бантшиш-Каменського та ін.

⁸⁵ Релігієзнавчий словник..., с.375.

⁸⁶ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні..., с.17, 20.

⁸⁷ Ульяновський В.І. “Третя складова” історико-церковної школи КДА // Просемінарій.- Вип.1.- К., 1997.- С.135.

⁸⁸ Оглоблин О.П. Студії з історії України..., с.266.

Також цілком зрозуміло, що „козацький літописець” і „історик козацтва” – не одне й те ж. Перше можна застосувати у повній мірі стосовно Григорія Грабянки та Самійла Величка; вони були не лише представниками козацтва, але й носіями ідеології його старшини. Друге ж – стосовно А.Скальковського, В.Антоновича, Д.Яворницького та ін.; вони не були козаками, але вивчали історію козацтва.

Те ж саме можна стверджувати й стосовно інших аналогічних термінів, що використовуються у історичній науці.

Спеціального визначення „церковного історика” як і „історика церкви” до сих пір здійснено не було. Обидва ці терміни широко використовувалися у XIX – на поч. XX ст., в період, коли найбільш інтенсивно розвивався в історичній науці напрям з історії церкви і коли переважна частина дослідників або належали до духовного сану, або ж мали до нього безпосереднє відношення. Саме тому вони сприймався у тогочасній науці як само собою зрозумілі. І саме тому не вбачалося жодної різниці між ними. Відповідно, і смисл між ними повністю ототожнювався. Як приклад, можна навести розуміння, викладене архієпископом Філаретом (Гумільовським): „Історик церкви переважно повинен бути вірним правді, а для цього він повинен бути справжнім християнином... Без християнського благочестя історик – іноземець у Христовій церкві: багато чого не зрозуміє він у подіях церкви, багато зіпсує неправильним тлумаченням, або взагалі залишить без уваги”⁸⁹. Між іншим, його в цій думці підтримує і сучасна російська церковна історична наука, в якій офіційно, під благословенням патріарха Алексія стверджується, що „читаючи працю архієпископа Філарета, розумієш, що церковний історик не тільки той, хто пише історію Церкви, але той, хто живе в Церкві”⁹⁰.

Отже, церковна історична наука вважає, що серцевиною обох цих понять є належність автора до християнської церкви і його ставлення до неї.

Протиріччя з’являється у той момент, коли виникає питання про застосування поняття до того чи іншого дослідника. Наприклад, М.С.Грушевський за все своє життя не був церковним діячем. Переважаючи більшість його праць були присвячені світській історії і лише невелика частина робіт ним була присвячені історії церкви. Тому, відповідно, й називати його „церковним істориком” не має підстав. Однак, роботи вченого з історії церкви в Україні мають беззаперечну наукову цінність. Те ж саме можна стверджувати й стосовно М.О.Максимовича, В.Б.Антоновича, В.О.Пархоменка та ін.

До церковних істориків (у вузькому розумінні) можна, без сумніву, віднести митрополита Євгенія (Болховітінова), митрополита Макарія (Булгакова), протоієрея П.Лебединцева, протоієрея Ф.Тітова та ін. Але, в той же час, їх можна вважати (у широкому розумінні) й істориками церкви.

⁸⁹ Філарет, архієп. История русской церкви.- М., 2001.- С.9.

⁹⁰ От издательства // Філарет, архієп. История русской церкви.- М., 2001.- С.VI.

На мою думку, поняття „історик церкви” (історіограф історії церкви) є більш ширшим, ніж поняття „церковний історик”. Якщо перше можна застосовувати до всіх без виключення науковців, котрі займаються вивченням історії церкви, то друге – лише до тих із них, котрі є представниками певної християнської конфесії, виразниками її ідеології.

Тому я пропоную наступне тлумачення деяких наукових термінів, що вживаються в сучасній практиці.

Церковна історія – це релігійно-філософський напрям в науці, котрий вивчає розвиток церкви на основі богословсько-філософських постулатів та історичних фактів.

Історія церкви – це напрям в історичній науці, який вивчає розвиток інститутів церкви у зв'язку з соціально-економічним, політичним і національно-культурним життям суспільства і держави.

Церковна історіографія – це богословсько-філософсько-історичний напрям, який вивчає розвиток наукової думки в церковно-релігійному середовищі.

Історіографія історії церкви – це спеціальна предметна галузь історичної науки, що вивчає історію розвитку історичної думки з питань історії церкви.

Історик (історіограф) історії церкви – дослідник історії (історіографії історії) церкви у її взаємозв'язку із соціально-економічною та суспільно-політичною історією.

Церковний історик (історіограф) – дослідник церковної історії, церковнослужитель, апологет і ідеолог церкви певної конфесії.

Церковна архітектура – матеріальні пам'ятки історії культури, що мають церковно-релігійне призначення.

Церковне будівництво або церковна розбудова – система організаційних стосунків в церковно-релігійному середовищі, спрямованих на забезпечення функціонування і розвитку *церковного устрою*.

Церковний устрій – ієрархічна і адміністративно-територіальна структура органів управління та ієрархічна система взаємовідносин в церковно-релігійному середовищі.

Православна церква в Україні або українська Православна церква – організаційна система православної церкви у вигляді невід'ємної складової частини Константинопольського патріархату, Московського патріархату чи Російської Православної Церкви (від Синодального періоду).

Українська Православна Церква – юридично оформлена у вигляді окремої конфесії церковно-релігійна організація з єдиною організаційною системою.

Обов'язково слід звернути увагу ще на термін “церковний архів”, котрий знову нещодавно був введений в науковий обіг в ряді досліджень⁹¹. Це

⁹¹ Ульяновський В.І. Церковні архіви України: історія, проблеми реконструкції та джерелознавчої класифікації // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада

поняття не нове, воно використовувалося досить широко ще у XIX – на поч.XX ст. Але різниця між сьогоднішнім вживанням його і тодішнім досить суттєва. Власне, ще В.С.Іконников чітко розрізняв єпархіальні, монастирські і церковні архіви, з однієї сторони, та архіви губернські, обласні, міські, військові і станові, урядові і центральні, з іншої⁹². До першої категорії вчений відносив ті установи, які знаходилися безпосередньо при Київській, Подільській, Волинській, Катеринославській та Полтавській духовній консисторіях⁹³.

Але сучасні дослідники вкладають в поняття “церковний архів” універсальний зміст і доводять, по суті, що історія цих “церковних архівів” – це у єдиний безперервний процес, котрий продовжується і до нині. Проте, як на мою думку, це можна стверджувати лише стосовно тих архівосховищ, котрі зберігаються у Ватикані, Московській Патріархії і т.п. інституціях і котрі є, на жаль, недоступними для широкого кола дослідників. Щодо державних архівів України, то зосереджені в них документальні матеріали не представляють собою єдиного комплексу, який можна було б назвати “церковним архівом” у повному розумінні цього словосполучення, оскільки, по-перше, вони вже не належать церковним інституціям, і, по-друге, вони не представляють собою єдиного документального комплексу, будучи розпорошеними по різних фондах і різних архівних установах. Тому можна стверджувати, що поняття “церковний архів” є вузьким за своїм смисловим значенням. Більш виправданим є одночасне вживання термінів “церковний архів” та “державний архів”. При цьому, звичайно, слід розуміти, що в державному архіві зберігаються різні за походженням документальні матеріали з історії церкви. І обов’язково необхідно наголосити на тому, що вони зосереджені не лише у суто “церковних” фондах, але і в інших документальних комплексах – тих, що стосуються історії запорозького козацтва чи діяльності державних установ, закладів і інститутів тощо. Відповідно, виникає закономірне питання: чи відносяться до “церковних архівів” ті матеріали, які були опрацьовані у ході роботи т.зв. Румянцевської комісії?

Звичайно, можна вживати поняття “церковний архів” в умовному його розумінні – як архів, що колись належав певній церковній інституції (консисторії, благочинному, монастирю, церкві і т.п.), але потім був переміщений в державний архів, де і зберігається або зберігався. Проте, в даному випадку, це поняття не буде мати реального значення, оскільки воно

1996 р.) / Упор. В.П.Ляхощкий, І.Б.Матяш.- К., 1997.- Ч.1.- С.124-129; Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- К., 2001.- С.5-13; Климова К. „Надежные хранители древностей” (з історії церковних архівів в Україні) // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- К., 2001.- С.13-20; та ін.

⁹² Иконников В.С. Опыт русской историографии.- Т.I. Кн.I.- К., 1891.- С.377-686.

⁹³ Там само, с.590-594.

не стосуватиметься реально існуючої інституції. В той же час воно буде відноситись до зовсім іншої реальної установи збереження архівних документів – державного архіву, де відповідні матеріали оформлені у “фонди”. Тому умовне поняття “церковний архів” переростає у поняття “фонд монастиря”, фонд церкви”, “фонд консисторії”.

Відповідно до вищевикладеного, на мою думку, поняття “церковний архів” не має того універсального значення, в якому його вживають більшість сучасних істориків. Тому необхідно, щоб дослідники при вжитті подібних термінів обов’язково визначалися із тим змістом, який вони в них вкладають. Мною ж пропонується наступне визначення цього поняття:

Церковний архів – 1) комплекс документальних матеріалів, зосереджених у відповідній церковній інституції, котрий має безперервну історію накопичення; 2) умовна назва комплексу документальних матеріалів, що зосереджений в державному архіві у фондових зібраннях і стосується історії та організації конкретних церковних інституцій – консисторій, монастирів, церков і т.п.

Отже, необхідно констатувати той факт, що методологія історичної науки стосовно історії церкви має свої певні особливості, пов’язані із особистісним ставленням дослідників до висвітлення конкретної тематики, використанням відповідної термінології, наслідуванням традицій. У зв’язку з цим на нинішній час методологічною проблемою є можливість клерикалізації історичної науки, що пов’язано із занадто довгим пануванням, протягом радянського періоду, методології воєвничого атеїзму. Разом з тим, у нинішніх умовах поступово відбувається розвиток методологічних засад по дослідженню історії церкви в Україні, що проявляється у ширшому залученні документальних матеріалів до наукових робіт, відступі від канонів російської церковної історичної науки XIX – поч. XX ст.

Розділ III

Розвиток української історичної науки і питання історії православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.

Українська історична наука є, перш за все, національним надбанням. Її розвиток, котрий хоч і супроводжувався періодами злету, застою та відродження в різні епохи, був тісно пов'язаний із становленням нації і її державності, розвитком політичної, правової і філософської думки, найяскравіші репрезентанти котрої обґрунтовували ідеї автономії, федералізму чи незалежності. В основу цих ідей, звичайно, лягали здобутки, в першу чергу, саме вітчизняної історичної науки. При цьому, обов'язково зачіпалися й питання релігійності та історії церкви в Україні. Варто згадати серед цих особистостей таких відомих політичних, державних і наукових діячів як М.Грушевський, В.Липинський, О.Лотоцький, Д.Донцов та ін. Саме їх концептуальні праці політичного характеру підкріплювали значення, роль і місце православної церкви у суспільно-політичному житті України. Базувалися ж вони на широкому спектрі досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки.

Історія православної церкви в Україні стала об'єктом критичних наукових досліджень вже у першій половині XIX ст. Першими ж її почали систематично вивчати представники самої ж церкви, однак поступово на неї звертають більше уваги і нецерковні дослідники. Тоді з друку вийшло одразу кілька наукових робіт, що, фактично визначили основні шляхи розвитку історичної науки у питанні вивчення історії православної церкви в Україні на найближче століття в українській та російській історіографії.

Першу спробу узагальнити існуючу інформацію здійснив митрополит Московський Платон (Левшин) (1737-1812) у 1805 р. Він же першим склав історіографічно-бібліографічний опис використаних ним для своєї роботи публікацій, зазначивши, що “я сам від себе нічого не видумував”⁹⁴. Його твір, проте, в основному був спрямований на російську історію і тому, відповідно, подіям в церковному житті України тут відводилося не так вже й багато місця. Автор тільки звертає увагу на те, що після 1686 р. митрополити Київські “стали залежати від Патріарха Московського так, як і інші російські архієреї”. Також він відзначив, що на території Речі Посполитої залишилась на поч. XVIII ст. немала кількість православних церков та монастирів, котрі не відійшли до унії і залишились у підпорядкуванні Київської та Переяславської єпархій, а “нині все там новий вид прийняло, коли по Божому благословенню Польща більшою частиною до Росії приєднана”⁹⁵. Уже в цій праці були окреслені два основних питання, що стали ключовими у подальшому вивченні історії церкви в Україні: 1) приєднання Київської

⁹⁴ Платон (Левшин). Краткая Церковная Российская История.- Изд.2-е.- М., 1823.- Т.1.- С.XII-XIV.

⁹⁵ Там само. Т.2. С.272-273.

митрополії до Московського патріархату та перетворення її на рядову структуру російської православної церкви, 2) міжконфесійне протистояння на Правобережній Україні.

Одночасно була видана й книга відомого історика М.М.Бантиш-Каменського (1734-1814), в котрій на документальних матеріалах розглядалося питання переслідування греко-католиками православних на території Речі Посполитої. В текст були включені деякі з цих же документів, наводились статистичні матеріали, зокрема - інформація про кількість церков по протопопіям на землях Брацлавського і Київського воєводств⁹⁶. Саме ця праця спричинила певну міфологізацію в історіографії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні та обґрунтувала її. Вона була сприйнята російською церковною історіографією як беззаперечна і від неї поширилася на інші наукові напрями. Протистояла цьому лише польська історіографія.

Значним внеском у розвиток досліджень з історії церкви в Україні стали фундаментальні роботи архімандрита Юрійського Новгородського монастиря Амвросія (Орнатського) (1778-1827) та митрополита Київського з 1822 р. Євгенія (Болховітінова) (1767-1837), в яких було зроблено досить вдалу спробу узагальнити свідчення в хронологічній послідовності з історії церковних структур, з переліком і короткими біографічними нарисами ієрархів та інформацією про церковні структури, в т.ч. монастирі. Є.Болховітінов, крім того, до своєї праці додав ряд документів, в яких відображаються політичні та соціально-економічні аспекти розвитку православної церкви⁹⁷. У багатьох пізніших статистичних і наукових виданнях використовувалися численні матеріали й факти саме з робіт А.Орнатського і Є.Болховітінова, особливо що стосується історії монастирів, іноді – з невеликими доповненнями чи скороченнями⁹⁸.

Митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов) (1767-1837) увійшов в історичну науку як один із перших дослідників історії церкви в Україні, вплив якого на подальший розвиток цього напрямку був досить вагомим, адже, з одного боку, його праці пробудили в середовищі науковців першої пол. ХІХ ст. значний інтерес до вивчення саме цієї тематики, а, з

⁹⁶ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии.- М., 1805.- 454 с.

⁹⁷ Амвросий. История Российской Иерархии.- Ч.I-VI.- М., 1807-1815; Болховитинов Е. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии.- К., 1825.- 294, 278 с.; Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- 488 с.

⁹⁸ Описание монастырей в Российской империи.- М., 1817.- 130 с.; Историческое описание находящихся в России епархий, монастырей и церквей.- СПб., 1825.- 228 с.; Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России.- М., 1852.- 554, 46 с.; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.- СПб., 1877.- X с., 1056, 68 стлб.; Зверинский В. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 годов.- Т.II.- СПб., 1892.- 462 с. та ін.

іншого боку, вони перетворились на першочергове джерело інформації для багатьох наступних поколінь дослідників.

По собі вчений залишив досить значну кількість наукових робіт різнопланового характеру, серед яких кілька присвятив й історії церкви в Україні. Його творчий доробок вже став предметом спеціальних досліджень в самих різноманітних ракурсах. Оскільки Є.Болховітінов все ж таки був представником церковного напрямку в історичній науці, але, при цьому, безумовно вплинув на становлення світського напрямку в дослідженні історії церкви, його спадщина та науково-світоглядні погляди заслуговують на більш детальне вивчення. Це тим більше необхідно, що в сучасних історіографічних узагальнюючих працях А. і В.Коцурів, І.Колесник, Я.Калакури ця особистість та її вплив на розвиток історичної науки в Україні залишаються поза увагою. Така ситуація була б цілком зрозумілою для української радянської історіографії (М.Марченко, Л.Коваленко) із-за її ставлення до церкви та церковно-історичної наукової літератури, але вже не для сучасної. До того ж, необхідно відмітити, що в радянській історіографії головна заслуга приписувалася митрополиту лише як археографу, котрий виявив ряд цінних документів, та не як історика⁹⁹. Разом з тим, в українській історіографії ще у 1923 р. відомий історик Д.Дорошенко (1882-1951) дав високу оцінку працям Є.Болховітінова¹⁰⁰. Пізніше, у 1969 р., О.Оглоблин (1899-1992) саме з його ім'ям пов'язав початок систематичного й наукового дослідження історії церкви в Україні, вважаючи, що його роботи, “оперті на документальних, зокрема архівних джерелах, були поважним вкладом в церковну історіографію”¹⁰¹. Багато й нинішніх істориків віддають належне досліднику, його публікаціям та діяльності¹⁰².

Попри все нерозуміння внутрішніх та зовнішньополітичних процесів і ідеологічну спрямованість, праці Є.Болховітінова мають ряд значущих переваг для історичної науки. В першу чергу – це інформативність, яка викладається ним зі скрупульозною точністю. Вчений неодноразово наводить і цитує документальні матеріали, наводить цікаві і вагомі для дослідників статистичні матеріали, котрі засвідчують стан та розвиток православних церковних структур в Україні, ставлення вищих органів влади до православної церкви, правове оформлення її статусу і положення у державі. Наприклад, Є.Болховітінов детально викладає зміст положень настольної грамоти, виданої російськими самодержцями 15 грудня 1686 р. київському

⁹⁹ Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.Н.Тихомирова.- М., 1955.- С.551, 566.

¹⁰⁰ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.- К., 1996.- С.75.

¹⁰¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали.- Нью-Йорк – К.- Торонто, 1995.- С.269-270.

¹⁰² Див. напр.: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850.- Edmonton, 1985.- Р.209; Шандра В. Перше пам'яткоохоронне товариство у Києві // Пам'ятки України.- 1989.- №2.- С.36-37; Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- 140 с.

митрополиту Гедеону Святополк-Четвертинському, а в іншому випадку наводить окремі пункти з міжнародних трактатів 1773 р. і 1775 р., що безпосередньо стосуються теми його дослідження¹⁰³. Так само знаходимо у нього дані про склад київської митрополії за відомостями 1722, 1743, 1756, 1785 рр.¹⁰⁴ Але при цьому він не обмежується лише межами цієї церковної структури, відзначаючи зміни, що відбулися також стосовно Переяславської та Славянської єпархій.

Серед досліджень першої половини XIX ст. необхідно також відмітити узагальнюючу працю секретаря обер-прокурорського столу Св. Синоду А.М.Муравйова (1806-1874), котра витримала кілька видань: у 1838, 1840, 1845, 2002 рр.¹⁰⁵ Але сама ця праця носила яскраво виражений популярний характер і безумовно вся історія православної церкви в Україні тут розглядалася лише як невід'ємна частина російської історії. Він пише про “духовний союз” між “південною Росією” і Москвою, котрий був розірваний ще князем Вітовтом і відновлений у 1686 р.¹⁰⁶

Своєрідною вершиною російської церковної історіографії стала узагальнююча робота у 1847 р. архієпископа Чернігівського Філарета (Гумільовського) (1805-1866), котра була зразковою для всіх наступних авторів, що намагалися створити аналогічні праці протягом XIX – поч. XX ст.¹⁰⁷ До того ж, вона рекомендувалася Св.Синодом для використання в якості підручника.

У 1820 – 1840-х рр. почав формуватися український світський напрям з історії церкви. Цьому сприяла поява ряду узагальнюючих робіт, де окремі аспекти історії церкви були вплетені дослідниками в загальний контекст історії України. Зокрема, деяку увагу цій темі приділяли Д.Бантиш-Каменський (1788-1850) та М.Маркевич (1804-1860)¹⁰⁸. Розробляючи власні теми, на окремих сюжетах зупинялися також П.Куліш (1819-1897) та А.Скальковський (1808-1898). Зокрема, їх увагу привертала проблема участі православного духовенства в підготовці і розгортанні гайдамацького повстання у 1768 р. Причому, на позицію А.Скальковського в цей час досить сильний вплив мала польська історіографія.

Однією з відомих постатей у вітчизняній науці XIX ст. був М.В.Закревський (1805-1871) – киевознавець, праці котрого до сих пір зберігають свою цінність і залишаються одними з неоцінених

¹⁰³ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва, с.178-180, 206.

¹⁰⁴ Там само, с.214-216.

¹⁰⁵ Муравьев А.Н. История Российской Церкви.- М., 2002.- 512 с.

¹⁰⁶ Там само, с.412-413.

¹⁰⁷ Филарет. История Русской Церкви.- 6-е изд.- М., 1894.- 884 с.

¹⁰⁸ Бантыш-Камменский Д. История Малой России.- К., 1993.- 656 с.; Маркевич Н. История Малороссии.- М., 1842.- Т.2.- 673, XVI с.

історіографічних джерел. Разом з тим, його постать, діяльність і наукова творчість були предметом розгляду нечисленної кількості публікацій¹⁰⁹.

Загальновідомо, що у 1847 і 1868 рр. М.В.Закревський здійснив два видання своєї книги, присвяченої старожитностям Києва, що давно вже стала раритетом і джерелом цінної інформації для сучасних дослідників¹¹⁰. В центрі його уваги постало місто як осередок економічного, політичного і духовного життя, але не тільки Києва, а й усієї України. І тому у своїй праці М.В.Закревський звертався як до подій історії окремих монастирів і храмів, так і в цілому до політичних, економічних та соціальних аспектів історії церкви. І хоча в переважаючій більшості випадків дослідники більш пізніх часів намагалися поглянути на його твір лише з точки зору інформативності та здійснених описів пам'яток церковного будівництва й архітектури, їх відповідності більш сучасному стану, все ж таки необхідно зазначити, що в цій праці були висловлені й думки стосовно розуміння самим автором історичного процесу в Україні та місця в ньому православної церкви. Як приклад дещо спрощеного ставлення до праці М.В.Закревського можна навести те, що у 1923 р. Д.І.Дорошенко відніс вченого тільки лиш до плеяди “дослідників місцевої старовини”, вважаючи його найбільш заслуженим істориком м.Києва, а саму його працю найважливішою “по історії й археології Київ”¹¹¹. Однак, на мою думку, цим було дещо применшено значення дослідження М.В.Закревського, адже він на його сторінках висловлював думки, що мали відношення до всієї української історії. І тому вони заслуговують на більш прискіпливу увагу з боку вчених, оскільки є надбанням вітчизняної історичної науки. В цьому контексті необхідно відмітити, що М.В.Закревський, використовуючи документальні джерела до свого твору, опирався ще й на серйозну історіографічну базу сучасної йому української історичної наукової думки, презентованої працями Д.Бантис-Каменського, Є.Болховітінова, М.Булгакова, М.Максимовича, Є.Крижановського, П. і Ф.Лебединцевих та ін. Сприймаючи подану ними інформацію, він так само сприймав і їх ставлення до історичних подій в Україні. Відповідно, його не можна уявляти на узбіччі процесу формування вітчизняної історичної науки.

Вже сучасні дослідники біографії та творчості М.В.Закревського вважають його “свідомим українцем”, що “не уникнув ідеологічного

¹⁰⁹ Эварницкий Д.И. К биографии малороссийского этнографа Н.В.Закревского (1805-1871) // Исторический вестник.- 1911.- Т.СХХIV. Апрель.- С.211-217; Білий В. З неопублікованих матеріалів М.Закревського // Етнографічний вісник.- 1927.- Кн.4.- С.142-159; Самойловський І.М. М.В.Закревський – історик Києва // Український історичний журнал.- 1958.- №4.- С.107-109; Варшавська М., Федорова Л. “До готової колоди добре вогонь підкладати” // Київська старовина.- 1997.- №5.- С.41-71; та ін.

¹¹⁰ Закревский Н. Описание Киева.- 2-е изд.- М., 1868.- IV, 950 с.

¹¹¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії.- К., 1996.- С.116.

тиску”¹¹². Справді, в його праці можна виявити достатньо думок, що повністю відповідали внутрішньодержавній ідеології. Можна почати хоча б з того, що приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р. він вважав, як і було загальноприйнято, усього лиш відновленням церковної єдності “Православної Русі”¹¹³. Але, в той же час, подібні підходи можна застосувати й до будь-якого іншого вченого того періоду, зокрема до Євгенія (Болховітінова), М.О.Максимовича та ін.

Властива для твору М.В.Закревського і деякий підхід критичності. Не можна стверджувати, що він повністю довіряв виявленій ним інформації чи запозиченій у інших авторів. Як приклад, можна навести заперечення ним думки Є.Крижановського, начебто більшість ченців Межигірського монастиря “були люди малограмотні”. Він доводить протилежне на підставі того, що саме з цієї обителі вийшли такі відомі церковні діячі як Іродіон Жураковський, Арсеній Берло, Іосафат Горленко, Іларіон Кондратковський, Тимофій Щербацький та ін.¹¹⁴

Крім суто наукових завдань, М.В.Закревський намагався поставити і вирішити й питання більш практичне – збереження історичних пам’яток і цінностей. З цією метою він звернув увагу сучасних йому дослідників на існування величезної кількості архівних матеріалів, що стосувалися історії церкви. Тому він відзначав значення для науки тих документів, що збиралися і потім зберігалися в архівах монастирів: “...ці монастирські копії актів, або актові книги зберігають в собі далеко ще не повністю розроблений матеріал... ці збірники містять в собі дорогоцінний матеріал”¹¹⁵. Саме на їх підставі самому йому вдалося встановити ряд фактів із історії Києво-Кирилівського монастиря.

Найбільш систематично історію церкви серед українських дослідників середини ХІХ ст. вивчав відомий історик, мовознавець, фольклорист і археолог М.О.Максимович (1804-1873). Його перу, зокрема, серед інших праць, належать дослідження, присвячені мліївському старості Данилу Кушніру, церквам Бубнівської сотні на Лівобережжі, церквам і монастирям в м.Золотоноші і т.п.; в них, наприклад, можна виділити інформацію про зв’язки між православною церквою і Запорозькою Січчю¹¹⁶.

Перший ректор Київського університету відомий в науці своїми різноманітними зацікавленнями. Його наукова спадщина до сих пір перебуває в центрі уваги багатьох науковців. Зумовлено це тим, що, як зазначає В.Короткий, “впевнено ставши на шлях творення національної концепції історії України, він чимало зробив для нашої історіографії, почавши формувати її теоретичні підвалини, створивши праці, сповнені

¹¹² Варшавська М., Федорова Л. “До готової колоди добре вогонь підкладати”..., с.44.

¹¹³ Закревский Н. Описание Киева..., с.69.

¹¹⁴ Там само, с.496.

¹¹⁵ Там само, с.348.

¹¹⁶ Максимович М. Собр. сочинений.- Т.І.- К., 1876.- 847 с.; Т.ІІ.- К., 1877.- 524 с.

внутрішньої гідності, що залишаються актуальними і нині”¹¹⁷. Саме тому наукова творчість М.О.Максимовича перебувала в центрі уваги таких відомих дослідників як М.Драгоманов, М. і О.Грушевські, Д.Багалій, Д.Дорошенко, М.Марченко, П.Марков, В.Замлинський, Л.Мельник та ін. Вони розглядали як життєвий шлях першого ректора Київського університету Св.Володимира, так і його погляди на суспільно-політичний розвиток України, теоретичні підвалини наукового світогляду. Зокрема, багато уваги приділялося його розвідкам щодо історії Київської Русі, давньоруської літератури, походження і розвитку козацтва, гайдамацького руху тощо.

Досить значну частину своїх творів М.О.Максимович присвятив розгляду історії церкви в Україні від найдавніших часів і до поч. ХІХ ст. включно. І саме на цей аспект наукових праць дослідника в історіографічній науці зверталось дуже мало уваги, в основному, як правило, відносно його поглядів на Брестську унію та її вплив на подальший розвиток суспільних відносин, на роль релігійного фактору у розгортанні козацьких рухів ХVІІ ст.¹¹⁸ В деяких випадках інтереси дослідника саме до цієї ділянки історичної науки взагалі опускаються¹¹⁹. Проте, неважко помітити, що М.О.Максимович проявляв значний інтерес до історії власне православної церкви на теренах України.

Дослідник цілком справедливо вважається сучасною історичною наукою одним із засновників української історіографії. На думку Д.Дорошенка, М.О.Максимович стоїть першим серед істориків покоління 1830-40-х рр., котре створило “основу й ґрунт для дійсно наукового розроблення української історії й для спроб наукового синтезу, які наступили значно пізніше”¹²⁰. З цієї сторони новаторськими слід вважати для того часу погляди М.О.Максимовича на місце православної церкви у суспільно-політичному розвитку України. В першій половині ХІХ ст. історія церкви була, по суті, прерогативою вивчення самого ж духовенства. І саме в цей час М.О.Максимович став одним із засновників світського напрямку в українській історіографії по дослідженню історії церкви. Але, на відміну від церковної історіографії, в його роботах церква представлена як суспільний інститут, що є невід’ємною частиною суспільства у його розвитку. Можливо, що інтерес саме до цієї проблематики у нього був викликаний працями відомих, сучасних йому, церковних істориків – ректора Київської Духовної Академії Інокентія (Борисова) та київського митрополита Євгенія (Болховітінова) -

¹¹⁷ Короткий В. “Старий українець” Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України.- К., 2003.- С.25.

¹¹⁸ Див.напр.: Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.).- К., 1959.- С.220-222; Короткий В. “Старий українець” Михайло Максимович..., с.22-23.

¹¹⁹ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України.- К., 1996.- С.79-81.

¹²⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії..., с.83.

котрі він цінував¹²¹. Не можна не відзначити, у зв'язку з цим, ту позитивну роль, яку відіграв Є.Болховітінов у становленні історичної науки. З цього приводу В.Щербина вважав, що саме під його впливом “у київському громадянстві пробуджується інтерес до історії”¹²². А саме до нього і належав М.О.Максимович. Перебуваючи на посаді ректора університету, він близько познайомився з митрополитом і, як вважає В.Замлинський, саме ці стосунки “збагатили знання М.Максимовича з історії Києва, розширили тематику майбутніх занять українською історією в цілому”¹²³.

Сама по собі наукова спадщина М.О.Максимовича з історії церкви в Україні охоплює досить широкий спектр питань: це й дослідження минулого окремих монастирів і храмів, персоналій, місцевостей, подій загальноукраїнського значення, публікація документів та ін. Над цією тематикою вчений працював постійно. Перші його роботи, що хоч частково її висвітлюють, з'явилися в друці уже в 1830-х рр., а найбільш плідними виявилися 1860-ті рр. Історія церкви розглядається істориком як у спеціально присвячених їй працях¹²⁴, так і в тих, що є близькими до теми (напр., у зв'язку з розвитком гайдамацького руху)¹²⁵.

Вперше свої погляди на роль православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. М.О.Максимович сформулював ще у жовтні 1837 р. в промові на урочистих зборах Імператорського Університету Св.Володимира. Звичайно, в той час він розглядав їх відносно і в руслі офіційної ідеології і, по суті, вони звелися до наступних позицій:

- приєднанням Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р. була відновлена церковна єдність православної Русі, “котрій повну єдність утвердив великий Петро своїм самодержав'ям і перетворив її у велику імперію”;

- із Києва вийшли перші сподвижники Петра I “і ревнителі православної церкви нашої” – св. Д.Ростовський, С.Яворський, Ф.Прокопович, Г.Бужинський, І.Максимович, “страждальці за православ'я – Ф.Лопатинський, архієп. Амвросій, Г.Кониський;

¹²¹ Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича.- К., 1986.- С.148.

¹²² Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна.- 1929.- №32.- С.12.

¹²³ Замлинський В.О. Патріарх української науки., с.17.

¹²⁴ Максимович М.А. О древней епархии Переяславской // Собр.соч.- Т.І.- К., 1876.- С.145-150; Максимович М.А. О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства // Там само.- С.200-207; Максимович М.А. Воспоминание о Никифоре Туре, архимандрите Печерском // Там само.- С.326-334; Максимович М.А. Воспоминание о стародавнем монастыре Каневском // Там само.- Т.ІІ.- К., 1877.- С.312-319; та ін.

¹²⁵ Максимович М.А. Известия о гайдамаках // Собр.соч.- Т.І.- С.572-594; Максимович М.А. Сказание о Колиивщине // Там само.- С.623-653; Максимович М.А. Воспоминание о Золотоноше // Там само.- Т.ІІ.- С.365-379; та ін.

- Київська Академія “була для всієї Росії головним розсадником в першу половину минулого століття”, тут навчався М.Ломоносов; а пізніше Академія “служила головним місцем духовної просвіти” уже власне для України;

- “вся краса і багатство храмів, котрими нині сяють священні висоти його (Києва.- Л.В.), все його внутрішнє забезпечення – ними обновилися Київ, знаходячись уже під державою Росії, - ними Росія приголубила свою древню матір і віддячила їй за той духовний світ життя, котрим так багато від неї опромінювалась”¹²⁶.

Але навіть в цьому офіційному виступі М.О.Максимович чітко підкреслює визначальну роль і значення православної церкви не лише в Україні, але й для Росії. Пізніше, вже у 1847 р., він хоч і говорить, що стан Києва значно покращився у 1690-х рр. “під Російською державою ... на початку царювання Петра Великого” і це проявлялося в першу чергу у церковному будівництві, проте тут же відзначає і ув’язує цю ситуацію не з російською владою і її політикою, а з українською: “Ці роки особливо ознаменувались намаганням гетьмана й інших малоросійських старшин до побудови кам’яних будівель церковних. З них найбільш примітні великий Микільський монастир на Печерську і Богоявленська братська церква на Подолі, побудовані гетьманом Мазепою на кшталт західних церков”¹²⁷.

З іменем М.О.Максимовича у сучасній науці пов’язується “поглиблене вивчення специфіки українського світобачення і її регіональних особливостей”, а класичним прикладом цього підходу вважається його дослідження з історії Бубнівської сотні¹²⁸.

Цей процес регіоналізації не міг обійти питання історії церкви. Це вже видно хоча б на прикладі творчості того ж М.О.Максимовича. Але ще більше цей процес у 1850-х рр. зачепив наукові інтереси духовенства. Саме тоді керівництво Київської єпархії поставило завдання перед ігуменами монастирів складання історичних довідок про свої обителі. З цією метою був створений Церковно-історичний і Статистичний Комітет Київської єпархії, котрий тісно співпрацював із професурою Київської Духовної Академії. Це засвідчує, зокрема, рецензія тодішнього завідуючого кафедрою російської церковної історії І.П.Максимовича від 15 грудня 1851 р., в якій здійснюється аналіз отриманої з місць інформації¹²⁹.

З 1861 р. починається новий етап розвитку в історіографії досліджень з історії церкви в Україні. З появою ряду періодичних церковних видань започатковуються систематичні вивчення і публікації широкого кола

¹²⁶ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России // Максимович М. У пошуках омріяної України.- К., 2003.- С.45-46.

¹²⁷ Максимович М. Очерк Киева // Максимович М. У пошуках омріяної України..., с.70.

¹²⁸ Верменич Я. Регіоналізація України в українознавстві ХІХ ст. // Український історичний збірник.- Вип.5.- К., 2003.- С.388.

¹²⁹ Інститут рукописів при Національній бібліотеці України ім.В.І.Вернадського.- Ф.160, спр.1686, арк.1-1 зв.

невідомих раніше архівних матеріалів та видання наукових праць вже на їх основі*. Але ці дослідження не задовольняли існуючої потреби в науковій інформації. Тому на сторінках часописів регулярно ставилося питання про більш детальне вивчення історії церкви в Україні і дослідників акцентувалася саме на регіональній історії. На цьому, наприклад, у 1866 р. наголошував протоієрей М.Думитрашко стосовно більш детального вивчення історії розвитку церкви на Полтавщині¹³⁰. Він же у 1863 р. сформулював основні завдання для “Полтавських єпархіальних відомостей” і серед них одним із головних визнав ознайомлення народу “з місцевими духовно-історичними пам’ятками, благочестивими переказами, релігійними установами; описувати і пояснювати значення місцевої святині, найважливіших духовно-релігійних установ, торкаючись переважно їх історії; відобразити долі церкви і успіхи Віри і благочестя в межах нашої єпархії; представити біографії, як найвидатніших предстоятелів ієрархів місцевої церкви, так і простих священиків, відомих плідною діяльністю стосовно розвитку благочестя в народі...”¹³¹

Очевидний той факт, що в цей період церковна влада у вивченні історії власної церкви повністю покладалася на сили свого духовенства. Вже згадуваний протоієрей М.Думитрашковаважав, що “ця величезна праця може і повинна бути здійснена тільки загальними силами приходського духовенства”¹³².

Ідея розробки суто єпархіальної історії залишалася актуальною і надалі. У 1879 р. І.Павловський знову намагався її підняти, відзначаючи позитивний досвід М.Розанова по вивченню історії Московського єпархіального управління (1866-1871) та Філарета (Гумільовського) у розробці історії Чернігівської єпархії (1872)¹³³.

Саме місцева історія церкви активно почала розроблятися науковцями з 1860-х рр. З’являються роботи П.Лебединцева, М.Гаврілкова, Д.Юзефовича, о. Полієвкта, Є.Крижановського та ін., що стосувалися історії Київської, Переяславської та Чернігівської єпархій¹³⁴. Зразком тодішньої

* До цих видань відносяться “Руководство для сельских пастырей”, “Киевские епархиальные ведомости”, “Полтавские епархиальные ведомости”, “Черниговские епархиальные известия”, “Труды Киевской Духовной Академии”.

¹³⁰ Думитрашко Н. Материалы для историко-статистического описания полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. - 1866. - №23. Часть неофициальная. - С.443-446.

¹³¹ Думитрашко Н. О задачах и значении епархиальных ведомостей // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №1.- С.9.

¹³² Думитрашко Н. Материалы для историко-статистического описания..., с.444.

¹³³ Павловский И. Из клиро-бытовых наблюдений архиепископа Полтавского Гедеоны Вишневого // Полтавские епархиальные ведомости.- 1879.- №2.- С.63.

¹³⁴ Л-в П. Виктор, епископ Переяславский и Бориспольский, архимандрит Слуцкого монастыря, коадьютор Киевской митрополии // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №3.- С.79-89; №5.- С.135-148; Гаврилков М. О времени открытия и образования Полтавской Епархии // Полтавские епархиальные

історіографічної спадщини залишається до нині книга відомого церковного діяча та дослідника Ф.Лебединцева (1828-1888)¹³⁵. Автор в ній розглянув не лише біографію настоятеля Троїцького Мотронинського монастиря і водночас голови Чигиринського Духовного Правління, але й безпосередньо пов'язав її із загальнополітичною ситуацією в Речі Посполитій і, зокрема, на Правобережжі. Однак, попри всі позитивні риси цієї праці, досліднику все ж таки можна дорікнути у відвертій симпатії та надмірній ідеалізації образу М.Значко-Яворського. Суттєвою заслугою Ф.Лебединцева є запровадження в науковий обіг значної кількості до того часу невідомих, архівних документів Переяславської Духовної Консисторії, в тому числі розпорядження та укази єпископа Гервасія Лінцевського, матеріали слідства по справі священника Г.Цариковського, донесення ігумена М.Значко-Яворського та ін.

В останній третині XIX – на поч. XX ст. процес регіоналізації історії України посилювався ще більше. Цьому сприяло утворення ряду наукових товариств, головними завданнями яких стала розробка саме місцевої, регіональної історії, в т.ч. й історії церкви:

- Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865),
- Київське церковно-історичне та археологічне товариство (1872),
- Товариство Нестора-літописця (1873),
- Наукове товариство ім. Т.Шевченка ((1892),
- Волинське церковно-археологічне товариство (1893),
- Подільське Церковне історико-археологічне товариство (1903),
- Полтавська вчена архівна комісія (1903),
- Катеринославська вчена архівна комісія (1904),
- Полтавський Церковний історико-археологічний комітет (1906),
- Українське Наукове товариство (1907),
- та ін.

Результати діяльності кожної з цих організацій та їх членів оприлюднювалися на сторінках наукових часописів. Для цього періоду розвитку історичної науки характерна поява низки статистичних, описових та біографічних робіт, в яких більше місця відводилося окремим епізодам внутрішнього життя українських єпархій, зокрема - створенню семінарій,

ведомости.- 1863.- №8.- С.289-296; Пр.К-в. Перенесение мощей Св. Преподобномученика Макария, архимандрита Овручского, 13 мая // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №10.- С.387-390; Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской Епархии // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №14.- С.41-50; №15, с.88-96; №16, с.121-127; Кр-ский Е. К делу о сожжении поляками и униатами млиевского жителя Даниила Кушника 29 июня 1766 года // Киевские епархиальные ведомости.- 1864.- №11.- С.346-363; Полиевкт. Сведения о Полтавско-Переяславской Епархии и её архиастырях // Полтавские епархиальные ведомости.- 1867.- №18.- С.201-213; №19, с.246-268; №20, с.296-324; №21, с.360-373; Вознесенская церковь в городе Переяславе // Полтавские епархиальные ведомости.- 1868. - №15. - С.347-392; та ін.

¹³⁵ Лебединцев Ф. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский.- К.,1861.- 96 с.

діяльності єпископів, будівництву приходських храмів, монастирів тощо¹³⁶. Друкувалися документи XVIII-го ст., на особливу увагу серед яких заслуговують виявлені у консисторських архівах звіти протопопів з Правобережної України про стан підпорядкованих їм приходів¹³⁷. Основна заслуга у виявленні та публікації звітів, реєстрів, описів і т.п. документальних матеріалів належить відомим церковним діячам П.Лебединцеву та П.Орловському.

До основних центрів по вивченню історії церкви цього періоду необхідно віднести також Київську Духовну Академію та Університет Св. Володимира. Але якщо перший з них перетворився на подібний осередок ще у 1830-60-х рр. (Є.Болховітінов, М.Монастирьов, І.Малишевський), то становлення другого в цьому напрямі продовжувалося довший період. Можна говорити і про значну роль Київського університету, за всю його історію, у формуванні і розвитку світського (на відміну від церковного) наукового напрямку з вивчення історії церкви в Україні. А головна роль у цьому процесі належить першому ректору Університету Св. Володимира М.О.Максимовичу¹³⁸.

У 1860 р. Університет Св. Володимира закінчив інший відомий вчений - В.Б.Антонович (1834-1908), професор історії з 1878 р., з іменем котрого пов'язується створення київської школи істориків. До останньої, як відомо, належали такі відомі історики як Д.Багалій, М.Грушевський, П.Голубовський, І.Линниченко та ін.

¹³⁶ Крамаренко І. Деятельность преосвященного Гervasия на пастве Переяславской // Странник.- 1872.- №6.- С.90-120; Горленко В., Мартинович П. Церкви старинной постройки в Полтавской Епархии // Полтавские епархиальные ведомости.- 1888.- №16-18.- С.613-626, 643-663; Л-ий И. К истории учреждения семинарии в Переяславле // Киевская старина.- 1888.- №1-3.- С.35-39; Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // Киевская старина.- 1889.- №2.- С.424-444; Н.Д. Иерархия Всероссийской церкви.- М., 1892.- XII, 203 с.; Орловский П. Подати, наложенные в 1776 году на православное духовенство униатскими делегатами // Киевские епархиальные ведомости.- 1893.- №6.- С.152-160; №7.- С.178-188; Списки архиереев иерархии Всероссийской и архиерейских кафедр со времени учреждения Святейшего Правительствующего Синода (1721-1895).- СПб., 1896.- VIII, 124 с.; та ін.

¹³⁷ Материалы для истории Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости.- 1892.- №6.- С.154-157; №13, с.337-383; №14, с.545-564; №16, с.591-595; 1893.- №17.- С.464-468; №18, с.448-490; №21, с.581-598; №22, с.636-645; №23, с.689-698; 1984.- №1.- С.14-21; №2, с.30-37; №3, с.52-69; №4, с.84-89; №5, с.115-118.

¹³⁸ Див.напр.: Ластовський В.В. Погляди М.О.Максимовича на місце і роль православної церкви в історії українського суспільства наприкінці XVII – у XVIII ст. // Сумська старовина.- № XIII-XIV.- 2004.- С.107-112; Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичній ситуації на Правобережній Україні в 1760-х рр. (погляди М.О.Максимовича) // Наука. Релігія. Суспільство.- 2005.- №2.- С.67-72.

У 1890-1894 рр. професорським стипендіатом в Університеті був М.С.Грушевський (1866-1934). Одним із напрямів, що розробляв історик, стала історія православної церкви, котру він розглядав як невід'ємну складову частину розвитку державного та суспільно-політичного життя в Україні протягом всієї її історії¹³⁹.

Тематика історії церкви приваблювала також О.С.Грушевського (1877-1942), котрий не лише навчався в Університеті у 1895-1899 рр., але й отримав тут звання приват-доцента (1917) та професора (1918-1919)¹⁴⁰.

У 1914 р. В.О.Романовський (1890-1971), котрий був залишений після навчання при кафедрі російської історії для здобуття професорського звання, видав працю, присвячену аналізу господарств монастирських селян на Лівобережжі¹⁴¹. По суті, саме з цієї роботи почалася його наукова кар'єра і в майбутньому він став одним із перших українських історіографів та знавцем архівної справи¹⁴².

Серед вчених, котрі були тісно пов'язані з історією Київського університету в процесі свого навчання, наукової та професійної діяльності, і, в той же час, здійснювали дослідження з історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст., слід назвати таких відомих діячів, як П.О.Терновський, Ф.І.Тітов, Г.Л.Берло, В.С.Іконников, І.В.Лучицький, О.І.Левицький, І.І.Огієнко, О.П.Оглоблин та ін.

Безумовно визначною епохою у розвитку вітчизняної історичної науки стало видання з 1882 р. у Києві регулярного наукового журналу “Київська старовина”, що одразу став одним із провідних часописів на теренах колишньої Російської імперії, у котрому висвітлювалися різноманітні питання історії України. Протягом всього періоду існування цього журналу на його сторінках було опубліковано величезну кількість документальних джерел та наукових досліджень, котрі й до сих пір мають вагоме значення для сучасних істориків, археологів, етнологів, філологів та фахівців інших напрямів. Д.Дорошенко (1882-1951) так висловився про роль цього видання: “Значіння цього журналу в розвитку науки українознавства таке велике, просто епохальне, що годиться присвятити “Киевской Старине” спеціальну

¹³⁹ Див.напр.: Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- С.521-544; Домбровський О. Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми) // Український історик.- Т.XXXIX.- Нью-Йорк-К.-Львів-Торонто-Париж, 2002.- С.257-265; Ластовський В.В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. // Український історик.- 2004-2005.- №3-4/1.- С.14-24.

¹⁴⁰ Грушевський О. З економічного життя українських монастирів XVII – XVIII в. // Україна.- 1914.- Кн.4.- С.42-48.

¹⁴¹ Романовський В. Хозяйства монастырских крестьян Любечской сотни в 1767 году // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира.- К., 1914.- С.81-98.

¹⁴² Казьмирчук Г.Д. Історіографічна спадщина В.О.Романовського (1920-1930) // Вісник Київського університету. Історія.- Вип.49.- 2000.- С.5-9.

увагу”¹⁴³. Відповідно сам він і спробував в основних рисах охарактеризувати напрями діяльності часопису. При цьому відмітив, що найбільша частина опублікованих у ньому праць стосується хронологічно XVII-XVIII ст., а територіально – Гетьманщини¹⁴⁴. Але необхідно зауважити, що за тематикою тут побачило світ також досить багато матеріалів, присвячених історії церкви в Україні з найдавніших часів. І саме цей пласт нагромаджених науковцями знань поки що залишається поза увагою спеціальних історіографічних досліджень. На нинішній час можемо звернути увагу лише на поодинокі спроби узагальнити деякі теми, висвітлені на сторінках “Київської старовини” з історії церкви в Україні¹⁴⁵.

Саме тому зараз й існує нагальна потреба для сучасної української науки приділити більше уваги спадку історичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст., що відбився на сторінках “Київської старовини”, і оцінити його значення для теперішніх досліджень. Як вважає сучасний дослідник М.Кучинський, одним із завдань цього видання свого часу стало “наблизити старовину до розуміння її сучасниками”¹⁴⁶. Те ж саме завдання залишається і перед нинішніми істориками.

Історія православної церкви в Україні на сторінках часопису висвітлювалася досить регулярно, зачіпаючи всі сторони функціонування її структур, їх взаємодії між собою, взаємостосунки з державою і суспільством, участь у політичному, економічному, культурному житті. Причому, цю інформацію можна знайти не лише в спеціально присвячених за тематикою публікаціях, але й в тих, які намагалися розглядати інші аспекти історії України, проте, за характером піднятого питання змушені зачіпати й історико-церковну проблематику.

Особливе місце серед досліджень кінця XIX – поч. XX ст. займає література біографічного характеру, присвячена життю та діяльності київських митрополитів (архієпископів), чернігівських архієпископів, переяславських єпископів. В цих працях головним завданням ставилося охарактеризувати життєвий шлях українських ієрархів. Значною заслугою авторів, в науковому відношенні, було їх намагання відтворити діяльність церковної верхівки в зв’язку із зовнішньополітичними відносинами Росії та Польщі а також внутрішньою ситуацією в Україні. Багато в чому було

¹⁴³ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії..., с.141.

¹⁴⁴ Там само, с.143.

¹⁴⁵ Крячок М.І. Києво-Печерська лавра на сторінках журналу “Киевская старина” // Могилянські читання 2000 року: Зб.наук.праць.- К., 2001.- С.183-193; Примак А.Ф. Пам’ятки православ’я козацької доби (За матеріалами “Киевской старины”) // Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.- К., 2003.- С.198-202; Демиденко О. Висвітлення пам’яток історії та культури України в часописі “Киевская старина” (1882-1906) // Український історичний збірник.- Вип.6.- К., 2004.- С.377-390.

¹⁴⁶ Кучинський М. Виникнення і становлення журналу “Киевская старина” // Історичний календар 2002.- К., 2002.- С.46.

розкрито процес територіального формування українських єпархій, їх церковних структур, стосунки з іншими церковними організаціями. Дослідники використовували в працях значну кількість архівних матеріалів і не тільки вводили їх в текст, але й іноді повністю видруковували в якості додатків до своїх творів¹⁴⁷. Як на той час, ці роботи написані на високому науковому рівні з широким використанням авторами як опублікованих, так і невідомих архівних документів. Разом з тим, характерною рисою цих досліджень була надмірна ідеалізація образу церковного діяча.

Історія православної церкви в Україні висвітлювалася і в тих роботах українських та російських істориків, що мали на меті розглянути міжконфесійні та соціальні стосунки між греко-католицьким і католицьким священством духовенством та православним населенням (в т.ч. духовенством) Правобережної України. Так, В.Антонович подає матеріали з біографії переяславського єпископа Кирила Шумлянського, котрий очолював до переходу в Росію Луцьку єпархію; особливо цінним є розгляд автором політики та законодавчих актів Речі Посполитої по відношенню до сповідуючих православну віру¹⁴⁸. Найбільше зупиняється саме на відносинах між православними і греко-католиками М.Коялович, твір якого насичено фактичним матеріалом по діяльності на Правобережжі переяславських єпископів та їх представників у місцевих духовних правліннях, наприклад, єпископа Гervasія Лінцевського і ігумена Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського¹⁴⁹. На цих же моментах акцентував свою увагу й В.Біднов, який свою роботу побудував на основі серії спеціальних видань корпусного характеру “Volumina Legum”; він повністю навів текст Сепаратного акту між Росією і Польщею від 13 лютого 1768 р., розглядав так зване “дисидентське питання” і відносини між православним духовенством

¹⁴⁷ Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776).- К., 1903.- 194 с.; Берло А. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский.- К., 1904.- 56 с.; П.Вл. Гervasий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина.- 1904.-№12.- С.408-443; Иваницкий С. Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769 гг.) // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического общества.- Вып.10.- Каменецк-Подольск, 1904.- С.1-392; Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.).- К., 1907.- XII + 667 + 16 с.; Рыболовский А. Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя России.- К., 1908.- 202 с.; Граевский И. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий.- К., 1912.- 240 с.; та ін.

¹⁴⁸ Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст.// Антонович В.Б. Моя сповідь.- К.,1995.- С.510-511, 519-524 та ін.

¹⁴⁹ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен.- СПб.,1873.- С.6,12,15 та ін.

та польською аристократією на місцях¹⁵⁰. Останні роки існування Переяславсько-Бориспільської єпархії, а саме від 1785 р. до 1793 р. були відтворені у монографії С.Рункевича, який опирався на солідну джерельну базу. Дослідник в першу чергу звернув увагу на політичні аспекти історії єпископії, в контексті відносин між Польщею і Росією, та на діяльність її ієрарха Віктора Садковського¹⁵¹. Відомий дослідник О.Лотоцький, майбутній діяч державний і політичний діяч, опублікував у 1898 р. ґрунтовну роботу, присвячену українському білому духовенству та його правовому положенню у XVIII ст. При цьому, автор пішов шляхом порівняння кліру в Україні зі священством у Росії, особливо у зв'язку з введенням в дію нових законів та указів. Зокрема, автор використав факти, пов'язані з духовенством Переяславської та Домонівської сотень¹⁵². Так само намагався відтворити суспільне положення духовенства і А.Діанін, але у зв'язку з поданням від нього "пунктів" до Уложеної Комісії 1767-1768 рр¹⁵³.

В цей же період створюються роботи, в яких історія церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. вперше подається досить повно, з акцентуванням уваги на різних аспектах історичного процесу: соціальних, економічних, політичних. Зокрема, це здійснюється у монографіях Ф.Тітова, В.Пархоменка, І.Покровського¹⁵⁴. Фактично, на початок XX ст. вказаними працями і завершилося в історичній науці комплексне дослідження історії церкви в Україні кін. XVII - XVIII-го ст.

Тут необхідно наголосити на тому, що в розвиток української історичної науки своїми дослідженнями з історії церкви в Україні значний внесок протягом XIX – поч. XX ст. здійснив цілий ряд вітчизняних істориків. Проте, до недавнього часу саме ця сторона їх наукових зацікавлень залишалася поза увагою дослідників. І тому ми ще не маємо детального історіографічного аналізу творчості М.Закревського, П.Лебединцева, Ф.Лебединцева, М.Максимовича, В.Антоновича, Ф.Тітова, М.Грушевського,

¹⁵⁰ Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum).- Екатеринослав, 1908.- С.410-450.

¹⁵¹ Рункевич С. История Минской архиепископии (1793-1832 гг.).- СПб., 1893.- С.27-32, 40, 59-192.

¹⁵² Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в.// Записки Наукового Товариства ім.Шевченка.- 1898.- Кн.I.- С.9.

¹⁵³ Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в.- К., 1904.- С.2-3, 9-10 та ін.

¹⁵⁴ Титов Ф. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.- Т.1.- К., 1905.- X, 394 с.; Т.2.- К., 1905.- 482, IV с.; Т.3. Ч.1.- К., 1916.- II, 172 с.; Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического времени.- Полтава, 1908.- III, 98, XXXII с.; 2-е изд.- Полтава, 1910.- V, 182, XXXIII с.; Покровский И. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы.- Т.2.- Казань, 1913.- 892, XVIII, 48 с.

В.Пархоменка, В.Біднова та багатьох інших стосовно їх поглядів на історію церкви в Україні, за винятком окремих праць¹⁵⁵.

Класиком історичної науки на терені досліджень з історії церкви вважається на нинішній час професор Київської Духовної Академії Ф.Тітов (1864-1935). Його роботи користуються науковим попитом і часто використовуються як одне з джерел інформації. Разом з тим, не важко помітити, що він теж перебував у полоні певних світоглядних засад і стереотипів. Про самого нього і його творчу спадщину ми маємо вже ряд цікавих робіт¹⁵⁶. І, між іншим, В.Ульяновський зауважує, що “обставини його життя і діяльності, погляди і рівень освіти, симпатії і антипатії, відношення до праці, навіть хвороби – все це і багато іншого впливає на творчість, зокрема на створення книги, оскільки її автор – жива людина, котра представляє свою епоху і відображає себе і свою епоху (Підкреслення моє.- Автор), особисті і тимчасові позитиви і негативи (прямо чи дотично) у створюваному тексті”¹⁵⁷. Проте, поки що, відсутній детальний аналіз історичних поглядів цього непересічного дослідника і його робіт.

Один із напрямів, який серйозно вивчав Ф.Тітов – це історія православної церкви на Правобережній Україні у XVII – XVIII ст. В результаті його наукових пошуків вийшло ряд робіт, що й до сих мають вагоме історіографічне значення¹⁵⁸. Займаючись вивченням цього питання він залучив значну кількість особисто ним виявлених архівних матеріалів. Саме ці дослідження і лягли в основу його докторської дисертації, захищеної 15 вересня 1905 р. в стінах Київської Духовної Академії¹⁵⁹.

Дехто із зазначених вище істориків до недавнього часу взагалі були майже невідомі в якості дослідників історії церкви. Тому сучасна українська

¹⁵⁵ Напр.: Ульяновський В. Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича (попередні нотатки) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упор.: В.Короткий, В.Ульяновський.- Т.2.- К., 1997.- С.293-311; Ульяновский В. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов // Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.): Историческая записка.- К., 2003.- С.IX-CXXXVI; Ульяновський В. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип.12.- К., 2003.- С.303-340; та ін.

¹⁵⁶ Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть.- К., 2000.- С.176-231; Ульяновский В. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов // Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.): Историческая записка.- К., 2003.- С.IX-CXXXVI.

¹⁵⁷ Ульяновский В. Историческая записка.., с.XLIV.

¹⁵⁸ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII – XVIII вв. / Под. ред. Ф.Титова.- Т.1. Кн.1-3.- К., 1905.- CLXIV, XCVII, 1771, CXIX с.; Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII вв. (1654-1795 г.).- Т.1.- К., 1905.- X, 394 с.; Т.2.- К., 1905.- III, 481 с.; Т.3.- К., 1916.- II, 172 с.

¹⁵⁹ Ульяновский В. Историческая записка.., с.LXXVII.

історична наука поступово повертає із небуття імена давно і незаслужено забутих вчених, збагачуючи, таким чином, власну історіографічну базу науковими здобутками попередніх поколінь. До недавнього часу серед них значився і Володимир Олександрович Пархоменко (1880-1942), відомий в першій половині XX ст. своїми науковими розвідками з історії церкви в Україні та історії Київської Русі. Проте, донедавна дуже коротку інформацію про нього і його творчість можна було знайти хіба що в довідниках і енциклопедичних виданнях¹⁶⁰. Тепер же ми маємо вже й кілька робіт, в яких більш ґрунтовно розглядається біографія В.О.Пархоменка і його творчість¹⁶¹. Однак, в них досить небагато місця відводиться розгляду ранніх праць дослідника, в яких він вивчав історію церкви в Україні. А саме в цьому напрямі він дуже плідно займався пошуковою діяльністю на початку своєї наукової кар'єри.

Сам В.О.Пархоменко народився в містечку Сміла Роменського повіту Полтавської губернії 9 вересня 1880 р. в сім'ї священика*. З цим фактом сучасний дослідник В.Ричка і пов'язує його інтерес до історико-церковної тематики¹⁶². Однак, мені здається, що на становлення В.О.Пархоменка як науковця саме в цьому напрямі вплинув ще й факт отримання ним освіти спочатку у Полтавській семінарії, а потім і в Санкт-Петербурзькій духовній академії (1905), де, як відомо, наукові пошуки студентів всіляко підтримувалися. Саме там, вже закінчуючи своє навчання, він отримав ступінь кандидата богослов'я (1905). А у 1904-1905 рр. з'являються перші наукові публікації В.О.Пархоменка в таких виданнях як "Київська старовина" та "Полтавські єпархіальні відомості"¹⁶³.

¹⁶⁰ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии.- Полтава, 1912.- С.146; Радянська енциклопедія історії України.- Т.3.- К., 1971.- С.333; Украинская советская энциклопедия.- Т.8.- К., 1982.- С.202; Історія Академії Наук України. 1918-1923.- К., 1993.- С.533, 551; та ін.

¹⁶¹ Ричка В. За сфабрикованим звинуваченням // Репресоване краєзнавство.- К.-Хмельницький, 1991.- С.233-237; Швидько Г. Дослідник ранньої історії Півдня України // Під знаком Клію.- Дніпропетровськ, 1995.- С.96-101; Граб В.І. У лещатах ДПУ.- Полтава, 1999.- С.56-72; Портнов А. До питання про місце В.О.Пархоменка в українському та світовому історіографічному процесі // Осягнення історії.- Острог-Нью-Йорк, 1999.- С.437-443; Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі.- Львів, 2003.- 78 с.

* П.Скрипник помилково називає місцем народження В.О.Пархоменка м.Смілу, що тепер знаходиться у Черкаській області, а у 1880 р. адміністративно належало до Черкаського повіту Київської губернії (Скрипник П. Пархоменко Володимир Олександрович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник.- Ч.2.- К., 2005.- С.130).

¹⁶² Ричка В. За сфабрикованим звинуваченням..., с.234.

¹⁶³ Вл.П. О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 годах // Киевская старина.- 1904.- №12.- С.146-148; Вл.П. Гервасий Линцевский // Там само.- С.408-443; Вл.П. Несколько данных о духовных семинариях в Переяславе и Полтаве в конце 18 века // Полтавские епархиальные ведомости.- 1905.- №23.-

Після отримання вищої освіти подальша доля В.О.Пархоменка складається дуже непросто.

З грудня 1905 р. він викладав церковну історію у Полтавській семінарії і тоді ж почав брати активну участь у створенні місцевого Церковно-Археологічного Комітету (1906). У 1913 р. життя закидає дослідника на Кавказ, де він обіймає викладацькі посади у Тіфлісі та Сухумі. Після лютневої революції 1917 р. деякий час працював директором Канівської гімназії, отримав посаду приват-доцента кафедри російської історії Університету Св.Володимира. Після цього доля закидала його знову на Кавказ, в Крим, знову до Києва і потім до рідної Полтавщини. Найдовше він затримався у Дніпропетровську, де з 1925 по 1929 рр. працював професором в Інституті народної освіти (теперішній університет) і одночасно виконував обов'язки директора відділу в обласному історико-археологічному музеї та очолював Дніпропетровське наукове товариство. Саме там його й було заарештовано 30 вересня 1929 р. за звинуваченням у причетності до автокефального братства, після чого засуджено до 10 років таборів. Щоправда, вже у 1933 р. за станом здоров'я його було достроково звільнено від покарання. Після лікування, В.О.Пархоменко переїздить до Ленінграду, де й працює аж до смерті у блокадному місті в 1942 р. І тільки у 1989 р. він був повністю реабілітований.

В радянські часи, особливо після смерті В.О.Пархоменка, про його наукову спадщину було фактично забуто і в першу чергу “забуттю” було піддано його доробки з історії церкви. Зрозуміло, що на фоні впровадження в широку масову свідомість “войовничого атеїзму”, вони були абсолютно непотрібні. І тому в радянських виданнях дослідник згадувався виключно як спеціаліст з давньоруської історії, котрий заперечував норманську теорію і розробляв питання взаємовідносин Русі з кочовими народами.

Разом з тим, становлення В.О.Пархоменка як вдумливого і прискіпливого історика відбувалося саме в процесі його наукових розробок з історії церкви в Україні у XVIII ст. Зараз вже важко з впевненістю стверджувати, які причини штовхнули його до вивчення саме цього періоду. Але сам він зауважував, що для нього XVIII-те століття було цікаве тим, “що це була перехідна епоха, епоха коливань і нестійкості, зміни одного укладу іншим”¹⁶⁴.

Основну свою увагу В.О.Пархоменко зосередив на дослідженні історії Переяславсько-Бориспільської єпархії, що проіснувала з 1700 по 1799 рр. Він присвятив їй значну кількість заміток та статей, згодом зведених в окрему монографію (видання 1908 р. та перевидання із змінами і доповненнями 1910 р.). В науковому світі ця робота, без сумніву, знайшла своїх читачів і

С.862-864. П.Скрипник помилково вважає першою науковою працею статтю В.Пархоменка про константинопольського патріарха Серафима, опубліковану лише у 1908 р. (Скрипник П. Пархоменко Володимир Олександрович...)

¹⁶⁴ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии.- Изд.2-е.- Полтава, 1910.- С.ІІІ.

була відповідно оцінена. Власне, рекомендована вона була до друку на засіданні Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету 7 січня 1908 р.¹⁶⁵ Пізніше з нею ознайомився і склав коротеньке резюме М.С.Грушевський¹⁶⁶. Екземпляр вже другого видання В.О.Пархоменко подарував відомому історику церкви С.Т.Голубєву¹⁶⁷. І саме за цю роботу він отримав у 1912 р. ступінь магістра¹⁶⁸.

З усіх дослідників він ставився найбільш критично як до написання власних робіт, так і до оцінки праць інших учених. Так, В.Пархоменко обгрунтовано виступив проти висловлювань “польських і деяких російських (і, по-перше, Д.Мордовцева) істориків”, які вважали ігумена Троїцького Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського одним із організаторів Коліївщини та автором “Золотої грамоти”¹⁶⁹; він вказав на значну кількість недоліків і помилок в монографії С.Іваницького, зокрема з приводу ставлення церковної ієрархії до Коліївщини, територіальних розмірів єпархії та ін., звернув увагу на “нестійкість і коливання в його судженнях”, що було викликано, на його думку, двома причинами: “...автор, по-перше, порівняно мало ознайомився з літературою... і, по-друге, не заглянув в жоден архів, крім старого архіву Київської дух. Консисторії”¹⁷⁰. Але й роботи самого В.О.Пархоменка викликали заперечення у інших істориків. Так, І.Джиджора у 1906 р. виступив проти концептуальних засад дослідника в його розумінні подій XVIII ст.¹⁷¹

У своїх роботах В.Пархоменко намагався розглянути окремі аспекти економічного стану церковних структур єпархії і навів цікаві факти по збору окремих податків (натуральних, грошових) на користь церковних приходів, семінарії, кафедри та констатував “неважний матеріальний стан монастирів” – Вознесенського Переяславського, Преображенського Красногірського Золотоніського. Йому належить перший в історичній літературі аналіз участі духовенства Переяславсько-Бориспільської єпископії в “Уложеній Комісії” 1767-1768 рр.¹⁷² Взагалі, В.О.Пархоменко у своїх

¹⁶⁵ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.78.

¹⁶⁶ Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.СVII.- Львів, 1912.- С.178.

¹⁶⁷ Про це свідчить книга з автографом, що знаходиться в Центральній Науковій Бібліотеці ім.В.І.Вернадського під № ВІ2020.

¹⁶⁸ Граб В.І. У лещатах ДПУ..., с.59.

¹⁶⁹ П-ко Вл. Был-ли игумен Мельхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г. // Киевская старина.- 1905.- №1.- С.4-7; П-ко Вл. К вопросу о суде над Мельхиседеком Значко-Яворским // Там само.- №4.- С.46-47.

¹⁷⁰ П-ко Вл. Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769) С.Иваницкого// Киевская старина.- 1905.- №4.- С.1-6.

¹⁷¹ Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.LXIX.- Львів, 1906.- С.202-204.

¹⁷² Ластовський В. Дослідження у XX ст. аграрно-господарського стану церковних структур Переяславсько-Бориспільської єпархії (XVIII ст.) // Матеріали

роботах зачіпав досить різноманітні проблеми з історії України XVIII ст.¹⁷³ Частина праць носила суто біографічний характер¹⁷⁴, причому у цих нарисах він намагався відтворити життя особистості на фоні суспільно-політичних проблем. Наприклад, про життя і діяльність патріарха Константинопольського Серафима II (1715-1779) дослідник розповідає, використовуючи фон російсько-турецьких взаємовідносин¹⁷⁵. На окрему увагу для сучасних істориків, я вважаю, заслуговують розвідки В.О.Пархоменка про ігумена Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського.

В процесі своєї науково-пошукової роботи В.О.Пархоменку доводилося зустрічатися з багатьма труднощами – з хаосом у зберіганні в архівах документів, відсутністю їх систематизації тощо. Вже у 1905 р. він спробував підняти перед громадськістю питання про спасіння архівних матеріалів, які зберігалися при церквах і монастирях України. Зокрема, архів давніх справ при Київській духовній консисторії, в який дослідник потрапив після довгих поневірянь по інстанціям, знаходився десь на “горищі”, де було “темно й брудно”, “справи у цілковитому безладі, деякі підгнили. Немає опису справ, немає ніякої системи у підборі справ... Кімнати для занять не існує”, “багато що вже розтягнуто”¹⁷⁶. І такий стан справ В.О.Пархоменко спостерігав не лише в цьому архіві, але й в інших (у Софійському соборі, Києво-Михайлівському монастирі, Переяславській консисторії і т.д.). За його даними, у Вознесенському Переяславському монастирі за попередні двадцять років загинуло ледь не 9/10 всіх документів, а у Київській консисторії – до половини. Все це спонукало дослідника виступити з пропозицією “оглянути ці та інші архіви малоросійські, вибрати з них найбільш цінне в історичному відношенні і утворити щось на зразок “центрального малоросійського архіву”¹⁷⁷.

І в подальшому історик намагався всіма можливими засобами оберігати ті матеріали давнини, що цього потребували. Тому він збирав їх в самих різноманітних місцях – церквах, монастирях, у приватних осіб – і

Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії.- К., 1997.- Частина друга.- С.136-139.

¹⁷³ Вл.П-ко. И.П.Котляревский – ученик Екатеринославской семинарии // Киевская старина.- 1905.- №7-8.- С.46-47; Вл.П-ко. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов // Киевская старина.- 1905.- №10.- С.1; Вл.П-ко. Разведение табаку в Малороссии в 1760-х годах // Киевская старина.- 1906.- №5-6.- С.8.; та ін.

¹⁷⁴ В.А.П. Сильвестр Лебединский, первый епископ Полтавской епархии // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.1-24.

¹⁷⁵ В.А.П. Патриарх Константинопольский Серафим II // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.-Вып.2.-Полтава,1908.- С.25-32.

¹⁷⁶ Вл.П-ко. Несколько слов о малороссийских архивах // Киевская старина.- 1905.- №2.- С.136-138.

¹⁷⁷ Там само, с.138.

представляв до Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету. Так, у 1908 р. він передав сюди речі з Полтавського монастиря, Лубенського монастиря, Миколаївської церкви у м.Хоролі, Михайлівської церкви у м.Опошні та ін.¹⁷⁸

Багато з думок В.О.Пархоменка звучать актуально і нині. І він був правий, коли писав, що “на шляху будування української історії ... не можна обійтись без гадок і гіпотез; та треба не забувати, що нові гадки й гіпотези приходять на зміну старим непевним даним, що до них ми тільки змалку звикли. Щоби збудувати нову історію України, потрібно зруйнувати старий історичний консерватизм ... і за допомогою робочих гіпотез іти до складання певнішої, вірнішої історії”¹⁷⁹.

При дослідженні розвитку історичної науки в питанні історії церкви не можна обійти і такої постаті як М.Грушевський (1866-1934), наукова спадщина котрого наприкінці ХХ ст. опинилася в центрі особливої уваги сучасних українських істориків. Виявилося, що його праці мають для істориків вагоме значення і як джерело інформації, і як віха у розвитку української історичної думки. І тому не можна не погодитися з Л.Винарем: “Якщо ідеться про вплив історіографічних концепцій Грушевського на сучасний розвиток державного життя в Україні, а також на відродження української наукової історіографії, то він є безпосередній і винятково сильний. Це зокрема ілюструється підкресленням українськими істориками і державними діячами безперевности історично-державного процесу”¹⁸⁰. Справді, на нинішній час можна знайти лише обмежену частину наукових досліджень, занадто специфічних, в яких би не фігурували праці самого ж М.С.Грушевського або ж про нього. Можна стверджувати, звичайно, що сучасна українська історична наука, яка вже накопичила досить значний методологічний та історіософський досвід, має величезний потенціал по вивченню проблем минулого. Однак, наукова спадщина М.С.Грушевського до сих пір ще представляє значний інтерес для сучасних науковців. Тепер ми маємо вже сотні робіт, в котрих робляться спроби проаналізувати творчий шлях історика, його погляди та їх еволюцію стосовно окремих проблем історії чи в цілому. Зокрема, в цьому напрямі плідно працювали Л.Винар, О.Пріцак, В.Ульяновський, І.Гирич, В.Масненко та ряд інших відомих істориків, самий перелік котрих зайняв би не одну сторінку. В їх працях висвітлювалися самі різноманітні проблеми, що зачіпалися М.С.Грушевським в його роботах. Та є одна із них, яку досліджував вчений, але на котру зверталось небагато уваги іншими дослідниками його творчості – це питання про місце і роль церковних інституцій у розвитку українського суспільства. У зв’язку з цим слід зробити деякі зауваги: по-перше, сам історик не так часто звертався до історико-церковної тематики

¹⁷⁸ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.75, 77, 79, 81, 86.

¹⁷⁹ Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні.- К.,1925.-С.3-4.

¹⁸⁰ Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації.- К., 1995.- С.34.

(найбільше вона відображена в багатотомній “Історії України-Руси”); по-друге, його погляди стосовно церкви постійно еволюціонували і тому їх слід розглядати відповідно до їх розвитку; по-третє, на жаль, ми маємо досить обмежене коло наукових досліджень істориків з приводу поглядів М.С.Грушевського на церкву та її роль у державно-суспільному житті.

Тільки у 1994 р. було укладено анотований список основних праць історика з історії церкви в Україні і цей список, звичайно, є неповним¹⁸¹. Проте, він свідчить про досить широкий інтерес М.С.Грушевського до означеного питання і в самих різноманітних ракурсах. Власне, саме це й відмічають вже сучасні дослідники його спадщини¹⁸². Можливо, що цей інтерес вченого до історії церкви в Україні був викликаний і підтримувався, крім інших факторів, ще й завдяки тій увазі, котру приділяв цьому питанню його батько – С.Ф.Грушевський. Він не тільки навчався у Київській семінарії та Київський Духовній Академії, але й опублікував декілька наукових праць¹⁸³.

Серед сучасних істориків на церковно-релігійний фактор як один із аспектів історіографічної схеми М.С.Грушевського, його концепції історії України звертає увагу Л.Винар¹⁸⁴, а І.Б.Гирич та В.І.Ульяновський виділяють наступні основні етапи розвитку поглядів історика на релігію та історію церкви: 1) студентський – етап формування “загального наукового погляду ... на історію церкви в Україні”, зокрема під впливом свого вчителя В.Антоновича; 2) з 1894 р., моменту переїзду до Львова – етап, пов’язаний з роботою і життям вченого в умовах переважання “іншої релігійної конфесії”; 3) з 1903 р., моменту “ознайомлення ... із французькою соціологічною школою” (Е.Дюркгейм та ін.), під впливом якої створив ряд робіт, зокрема – “З історії релігійної думки на Україні” (1925)¹⁸⁵.

Стосовно положення православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. історик зупинявся на сторінках лише кількох своїх робіт. При цьому він був знайомий із значною кількістю тієї наукової літератури, що зачіпала це питання, зокрема з працями М.Чистовича, В.Антоновича, Є.Крижановського, П.Строєва, М.Чудецького, В.Зверинського,

¹⁸¹ Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- С.553-557.

¹⁸² Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М. Духовна Україна..., с.521-544; Домбровський О. Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми) // Український історик.- Т.XXXIX.- Нью-Йорк-К.-Львів-Торонто-Париж, 2002.- С.257-265.

¹⁸³ Див. напр.: Гр...ский С. Остатки язычества в нашем простом народе // Руководство для сельских пастырей.- 1860.- Т.3.- №41.- С.131-150; Грушевский С. Иерархия церкви Христовой по учению отцев первых трех веков // Руководство для сельских пастырей.- 1861.- Т.1.- №4.- С.86-100; №7.- С.165-182.

¹⁸⁴ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії.- Нью-Йорк-Торонто-К.-Париж, 1993.- С.16, 17, 20.

¹⁸⁵ Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква..., с.526, 528, 533.

В.Пархоменка та ін.¹⁸⁶ В передмові до відомих наукових праць О.Левицького та В.Антоновича, виданих Науковим Товариством ім.Т.Шевченка, вчений зазначав, що “разом взяті ті розвідки складають певну цілість – дають образ церковних відносин на Україні-Руси в XVI – XVIII в.”¹⁸⁷ Між іншим, і ті загальні висновки, до яких приходив сам М.С.Грушевський у вивченні історії України XVIII-го ст., використовувалися сучасними йому дослідниками історії церкви. Так, В.О.Пархоменко у своїй монографії, присвяченій розвитку Переяславсько-Бориспільської єпархії у 1733-1785 рр. (а взагалі, вона проіснувала з 1700 по 1799 рр.), користувався відомими першими узагальнюючими роботами вченого з історії українського народу, виданими у Санкт-Петербурзі у 1904 і 1906 рр.¹⁸⁸

До всього вище сказаного ще слід додати, що й сам М.С.Грушевський мав безпосереднє відношення до українського православного духовенства XVIII-го ст. У ігумена Троїцького Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського ми знаходимо, поки що, найдавнішу згадку про предків відомого історика, котрий у своїй автобіографії так писав про власний родовід: „Я походжу з давньої (звісної з XVIII ст.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринському повіті”¹⁸⁹. Описуючи храми Чигиринського староства, ігумен Мотронинського монастиря у 1767 р. зробив відповідні записи і по церкві Святої Параскеви в селі Худоліївка. За його даними, вона була збудована заново на місці старої у 1730 р., а рукоположений був до неї священиком Данило Грушевський 12 липня 1742 р. від молдавського митрополита Никифора¹⁹⁰. На сьогоднішній день багато хто із істориків вважає, що саме “українське духовенство ... відіграло неоціненну роль у підготовці еліти для відродження нації”¹⁹¹.

М.Грушевському, як і багатьом іншим вченим, довелося здійснювати свою наукову діяльність в умовах функціонування різних політичних систем. Проте, його погляди на історію церкви еволюціонували не в залежності від існуючої кон’юнктури, а від накопичення позитивної інформації.

Саме цей факт розвитку науки і діяльності вітчизняних вчених у XX ст. в умовах різних політичних систем суттєво вплинув на стан уявлень та знань

¹⁸⁶ Грушевський М. Духовна Україна., с.437-438; Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.CVII.- Львів, 1912.- С.178.

¹⁸⁷ Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв.-Львів,1900.-С.I.

¹⁸⁸ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.).- 2-е изд.- Полтава, 1910.- С.IV.

¹⁸⁹ Великий українець: Матеріали життя та діяльності М.С. Грушевського.- К., 1992.-С.220.

¹⁹⁰ Описание староства и протопопии чигиринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих // Киевские епархиальные ведомости.- 1862.- №10.- С.345-346.

¹⁹¹ Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква., с.522; див.також: Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза.- 1996.- №1.- С.132-148; Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.92-93.

стосовно історії церкви в Україні. З 1920-х рр. українська історична наука почала розвиватися двома незалежними один від одного напрямками, що сформувалися в першу чергу на ідеологічних засадах: один із них був презентований радянсько-комуністичною ідеєю і знайшов широку державну підтримку в межах УСРР-УРСР та СРСР, а другий – ідеєю незалежності України і міг еволюціонувати лише за межами вітчизни, “в екзилі”. Відповідно такий стан спричинив і жорстке протистояння цих двох напрямів у науковому світі.

В радянський період вітчизняної історії наукові зацікавлення були значно зміщені в сторону ідеологічних інтересів. В цей час історична наука в СРСР розвивалася у дуже своєрідних і специфічних умовах, визначених процесами становлення і подальшої еволюції радянської державності. І відповідно до останнього вона має свої чітко визначені ознаки у хронологічному і ідеологічному плані, де в першому чітко вписується в межі 1917-1991 рр., а в другому її характеризує повне підпорядкування марксистсько-ленінській ідеології. Сучасний історик С.Білокінь, характеризуючи її, зауважує, що “замість науки “історії України” під тією самою назвою створено натомість пропагандивний апарат, що деформував суспільну свідомість”¹⁹². І хоча справді радянська історична наука й має ряд своїх негативних елементів, зумовлених в першу чергу впливом партійної ідеології, але, разом з тим, не можна не відзначити і її позитивний внесок у розвиток вітчизняної науки. Все ж таки досягнення її в певних напрямках досліджень важко переоцінити. Проте, безсумнівним залишається в цілому негативний результат щодо вивчення історії православної церкви в Україні. І зумовлюється це в першу чергу суто атеїстично-пропагандистським підходом до постановки будь-якого науково-дослідницького питання, пов’язаного з історією церкви. Це відчувалося вже з перших кроків радянської влади і перших років існування української радянської історичної науки. Натомість поширилася атеїстична робота. І під прикриттям останньої тільки й можливо було займатися дослідженнями з історії церкви.

В результаті ж такої практики вітчизняна наука в радянський період не отримала жодної фундаментальної узагальнюючої праці по цьому питанню, навіть з атеїстичним ухилом. В той же час, в російській радянській науці ми знаємо подібні спроби від 1930-х до 1980-х рр.¹⁹³ Крім того, в останній практикувалося й широке вивчення джерельної бази історії православної церкви в Росії та написання на її основі багатьох наукових статей і монографій¹⁹⁴.

¹⁹² Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку?// Наше минуле.- Ч.1 (6).- К.,1993.-С.4.

¹⁹³ Никольский Н.М. История русской церкви.- 3-е изд.- М., 1985.- 448 с.; Церковь в истории России (IX в.- 1917 г.). Критические очерки.- М., 1967.- 336 с.; Русское православие: вехи истории / Науч.ред. А.В.Клибанов.- М., 1989.- 719 с.

¹⁹⁴ Див. напр.: Зайцев Г. Петр I и церковь // Антирелигиозник.- 1939.- №7.- С.22-26; Самсонов А.М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь.- М., 1955.- 184 с.; Гантаев Н.М. Церковь и феодализм на Руси.- М., 1960.- 168 с.;

Власне акценти в пріоритетах розвитку української радянської історичної думки й визначали ставлення до необхідності дослідження тієї чи іншої проблеми. Навіть періодизація і її обґрунтування підпорядковувалися саме цьому. Так, відомий український радянський вчений Ю.Ю.Кондуфор визначав етапи розвитку історичної науки в Україні наступним чином:

1-й період – 1917 – сер. 1930-х рр. – для якого характерні публікації, присвячені робітничому рухові, подіям революції і громадянської війни, боротьба із антинауковими ідеями “школи Грушевського”, наявність дуже малої кількості істориків-професіоналів з революційними поглядами;

2-й період – сер.1930-х – сер.1950-х рр. – котрий характеризується переходом радянської історичної науки до “створення фундаментальних монографічних досліджень, заснованих на вивченні широкого кола документів” і наявністю вже значної кількості кваліфікованих істориків, “здатних проводити дослідження на марксистсько-ленінській методологічній основі”;

3-й період – сер.1950-х – сер.1980-х рр. – котрий просто характеризується розвитком і вдосконаленням соціалізму¹⁹⁵.

Як видно з цього, в цілому визначені дослідником тенденції не залишали місця для відступів від канонів. І особливо показовим в цьому є те, що видатними радянськими істориками називалися партійні і державні діячі, які ніякого насправді реального відношення до історичної науки не мали – це Ф.Е.Дзержинський, В.П.Затонський, Г.І.Петровський, Я.М.Свердлов та ін.¹⁹⁶

Повністю відмінною від радянської періодизації була схема, запропонована О.П.Оглоблиним, згідно якої розвиток історичної науки в Україні після 1917 р. пройшов три основні етапи:

- період української державності (1917-1920 рр.);
- період розквіту історичної науки (1920-ті рр.);
- період погрому (1930-ті рр.)¹⁹⁷.

Те, що українська радянська історична наука формувалася у досить складних умовах, визначених ліквідацією національної і становленням

Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России.- М., 1964.- 168 с.; Козлов О.Ф. Церковная реформа первой четверти XVIII века. Автореф. дис. ... к.и.н.- М., 1971.- 32 с.; Водарский Я.Е. Церковные организации и их крепостные крестьяне во второй половине XVII – начале XVIII в. // Историческая география России XII – начала XX в.- М., 1975.- С.70-96; Булыгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века.- М., 1977.- 327 с.; Горская Н.А. Монастырские крестьяне Центральной России в XVII в.- М., 1977.- 366 с.; Христианство и церковь в России феодального периода (материалы).- Новосибирск, 1989.- 367 с.; Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII веке.- Новосибирск, 1990.- 291 с.; та ін.

¹⁹⁵ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936-1986 гг.- К., 1986.- С.5-8.

¹⁹⁶ Там само, с.6.

¹⁹⁷ Головка В.В. Образ української радянської історичної науки в працях О.Оглоблина // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. пр.- Дніпропетровськ, 2000.- С.122.

радянської державності, що супроводжувалося жорсткою ідеологічною та жорстокою збройною боротьбою, відповідно визначало й її особливості. І якщо питання про вивчення історії церкви в Україні науковцями ставилося як один з напрямів розвитку досліджень академічної науки ще в часи гетьманату П.Скоропадського, то вже в радянський період воно навіть не згадувалося саме в такому ракурсі. Показовим є той факт, що при започаткуванні Української Академії Наук в листопаді 1918 р. одними із напрямів історично-філологічного відділу визначалася “історія української церкви” і соціального відділу – “церковне право”¹⁹⁸, чого ми не знайдемо в подальшому.

Разом з тим, необхідно відзначити, що все ж таки, ще в 1920-30-х рр. деяка тенденція до намагання досліджувати історію церкви українськими вченими ще зберігалася, хоча вже й не так масштабно, як до 1917 р. Це були поодинокі випадки. Так, знаємо, що у 1921 р. професор І.І.Соколов, співробітник УАН, опрацьовував грецькі джерела по цій темі¹⁹⁹, а В.Щербина у 1928 р. вивчав історію Китаєвської пустині XIX ст.²⁰⁰ Що ж до періоду кінця XVII – XVIII ст., то його вивчення зустрічаємо тільки в деяких публікаціях, зокрема в роботах П.К.Федоренка, В.В.Дубровського та ін. Можна було б тут згадати ще й про відому працю М.С.Грушевського, однак вона вийшла з друку у 1925 р. у Львові, на польській території²⁰¹. І, як зауважує В.І.Ульяновський, там вона видавалася “на випадок перешкод в Радянській Україні (де праці, “прихильні до релігії”, не пропускалися)”²⁰².

Звичайно, що в умовах постійного адміністративного тиску, на характері історичних робіт не могли не відбитися нові ідеологічні віяння. І саме це й визначає загальний їх тон. Тому в наукових працях істориків превалюють тенденції до зображення антинародного і антисоціального характеру діяльності православного духовенства та соціально-економічних умов її функціонування. Про методологію української радянської історичної науки 1920-х рр. досить красномовно засвідчив відомий історик О.Гермайзе (1892-1958), котрий в цей час очолював секцію методології та соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України у Києві та керував секцією історії України при науково-дослідній кафедрі марксизму та лєнінізму: “Історія в державі, де пролетарська теорія марксизму мусила запанувати й відтиснути всякі інші теорії буржуазного походження, пройнялася більшим матеріалістичним духом. Це торкнулося і сюжетів

¹⁹⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук . Нарис історії.- К., 1993.- С.14; Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю, Кучмаренко В. Рання історія Академії Наук України (1918-1921).- К., 1993.- С.109-110.

¹⁹⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук., с.34.

²⁰⁰ Щербина В. “Преображенський скит” у Китаєві в його колишньому й сучасному стані // Україна.- 1928.- Кн.3.- С.44-49.

²⁰¹ Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М.С. Духовна Україна.- К., 1994.- С.5-135.

²⁰² Ульяновський В. “З історії релігійної думки на Україні” // Там само.- С.547.

досліді – більше уваги направилося на студіювання економічних процесів ближчих до нас часів, і методів досліджувати, і змісту в поясненні подій. Про молодших істориків ... можна сказати, що вони виступали здебільшого як історики-марксисти; про старших можна сказати, що вони щиро подбали за те, щоб наблизити свою творчість до наукового сприймання історичного процесу методом марксизму (Підкреслення мої.- Автор)²⁰³. Але опанування нової методології не завжди допомагало історикам. Той же самий О.Гермайзе, як доводить сучасний історик Г.Д.Казьмирчук, був заарештований і поплатився своєю науковою кар'єрою у 1929 р. саме за активний захист власної концепції “українських декабристів”²⁰⁴.

Аналогічна доля чекала й П.К.Федоренка (1880-1962), котрий пережив арешти у 1931, 1934 і 1938 рр. Але ще у 1927 р. він збирався розпочати цілу серію публікацій з історії православних монастирів в Україні і тому, відповідно до нових методологічних віянь в історичній науці, головну свою увагу вирішив звернути саме на їх соціально-економічні аспекти розвитку. В цьому ключі він, зокрема, здійснив ґрунтовну роботу щодо Петропавлівського Глухівського монастиря, описав спробу реставрації Спасо-Преображенського собору у Чернігові в 1780-1790-х рр., спробував представити перед радянськими вченими значення тих архівних матеріалів з історії церкви, що збереглися, та визначити завдання перед історичною наукою щодо вивчення економічного розвитку православних монастирів²⁰⁵. Цінність же цих робіт була очевидна ще в часи їх публікації, що засвідчила позитивна рецензія С.Шамрая, котрий висловив надію побачити в майбутньому продовження розпочатих дослідів²⁰⁶. Невипадковою слід вважати також і позитивну оцінку навіть українською радянською історіографією часів “неототалітаризму”²⁰⁷.

Значно більш відповідним вимогам часу була публікація, здійснена відомим істориком, архівістом, джерелознавцем і музеєзнавцем В.В.Дубровським (1897-1966). Він у 1930 р. видав, виявлену ним ще у 1924 р. книгу того ж таки Петропавлівського Глухівського монастиря, до котрої

²⁰³ Гермайзе О. Десятиліття жовтневої революції і українська наука // Україна.- 1927.- Кн.6.- С.IV-V.

²⁰⁴ Казьмирчук Г., Латиш Ю. Українське декабристознавство.- К., 2002.- С.140-147.

²⁰⁵ З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу.- Кн.XI.- К., 1927.- С.103-170; Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві.- Т.II.- К., 1928.- С.1-35; Федоренко П. До історії монастирських архівів // Архівна справа.- 1929.- №9/10.- С.102-104; Федоренко П. З історії старого Чернігова // Україна.- 1930.- №9.- С.27-47.

²⁰⁶ Шамрай С. Павло Федоренко, Завдання вивчення монастирського господарства... Павло Федоренко, З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. // Україна.- 1929.- №7-8.- С.133-135.

²⁰⁷ Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР.- К., 1970.- С.4.

протягом 1775-1787 рр. заносилися провини ченців (“для записания в оную преступлений и штрафов того монастыря монашествующих”). Однак, на відміну від П.К.Федоренка, цей дослідник проявив більш заідеологізований підхід до вивчення теми. Окрім того, що він вибрав для оприлюднення досить специфічний документ з-поміж багатьох інших, він ще й подав його у відповідному ракурсі. Так, він висловив парадоксальну, хоча на той час і поза критикою, думку, що до 1917 р. вивчати історію православного духовенства в Україні вивчати було неможливо із-за перешкод царської цензури і в той же час “можливість повного і безстороннього дослідження повстала лише нині”²⁰⁸. Ця думка звучала парадоксально не тільки із-за ставлення дослідника до наукової спадщини попередніх поколінь істориків, але й тому, що сам він походив із сім’ї священиків та ще й навчався у Чернігівських духовних училищі та семінарії²⁰⁹. При цьому завдання своєї публікації В.В.Дубровський визначив у повній відповідності з тодішньою ідеологічною лінією ВКП(б), надіючись, що саме ця праця сприятиме подальшим ґрунтовним пошукам вчених, особливо “й ті практичні висновки щодо боротьби з павутинням релігійних традицій”²¹⁰.

Використовуючи матеріали з історії того ж самого монастиря і сусіднього йому жіночого, також Я.Морачевський описав скандальну ситуацію, що склалася у 1772 р. з приводу пияцтва і розпусти частини духовенства. Дослідник, цитує ряд документів і вважає їх цікавими з огляду на “чернечий побут та ті методи, що вживалися по монастирях, щоб підвищити дисципліну і взагалі чернече життя”, зокрема акцентує свою увагу на заборонах у монастирському житті і вважає, що там міститься “натяк на ненормальну еротику, яка мабуть була”²¹¹.

З відповідних ідеологічних постулатів виходив у своїй публікації і П.Нечипоренко, називаючи Києво-Печерську лавру спритним кріпосником-торгашем, котрий “вибивав із своїх маєтків усе, що можна було, не гидуєчи і шинкарством на великих дорогах”²¹². Навіть О.П.Оглоблін, котрий починав у 1915 р. свою наукову кар’єру саме з дослідження по історії церкви і в подальшому продовжував цікавитися цією темою, все ж таки мусив характеризувати монастирі не інакше як закладами, “які прибирали до своїх загребуєщих рук великі маєтки”²¹³.

²⁰⁸ Дубровський В. З побуту українських манахів другої половини XVIII сторіччя.- Х.-К., 1930.- С.6.

²⁰⁹ Матяш І. Василь Дубровський // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип.12.- К., 2003.- С.384.

²¹⁰ Дубровський В. З побуту українських манахів..., с.6.

²¹¹ Морачевський Я. Справа шафара Глухівського Петропавлівського монастиря Івана Митровського // Україна.- 1930.- №7-8.- С.39-40.

²¹² Нечипоренко П. Монастырь-крепостник (Смелянское имение бывш. Киево-Печерской лавры в 1768 г.) // Антирелигиозник.- 1939.- №7.- С.51.

²¹³ Оглоблін О.П. Україна в часи Петра І.- К., 1939.- С.12.

Ставлення радянської історичної науки до вивчення питання історії церкви в Україні цілком і повністю було пов'язане з проблемою “українського буржуазного націоналізму”. Про це, зокрема, у 1975 р. чітко висловився доктор філософських наук Ю.І.Римаренко, котрий зазначав, що “...і націоналізм і релігія, ілюзорно відображаючи дійсність, апелюють до національного в ім'я здійснення класового інстинкту експлуататорських прошарків населення”²¹⁴. Це питання було піднято до рангу політичного і, відповідно, займатися історією церкви неможливо було без відповідного ідеологічного ухилу. Той же Ю.І.Римаренко цю лінію окреслював, протиставляючи радянську дійсність боротьбі з нею “націоналістів”: “Антикомунізм і антирадянське складають політичну основу “альянсу” українського націоналізму і релігії українських буржуазних націоналістів і церковників різних відтінків”²¹⁵. А от Ф.М.Рудич, зав. відділом науки і учбових закладів ЦК КПУ закликав українських радянських істориків викривати “буржуазно-націоналістичні вигадки” стосовно “так званої гетьманщини” – періоду, котрий піддається “особливо витонченому перекрученню в буржуазній історіографії”²¹⁶.

Подібна риторика була характерна і для кінця 1980-х рр., коли наголошувалося на ідейно-політичній сутності “проблеми давнього минулого українського народу, зокрема релігії і церкви в його становленні”. У наукових фальсифікаціях звинувачувалася клерикально-націоналістична еміграція – “українські буржуазні націоналісти”²¹⁷.

Відповідно до цього, напряду вивчення історії церкви в Україні в радянській історичній науці просто не існувало. Натомість його заміняла пропаганда атеїстичних ідей і антицерковних публікацій. Як, зокрема, М.Котляр представляв церкву у вигляді прибічника “зрадника” І.Мазепи, оскільки “слідом за гетьманом верхівка козацької старшини і церковна ієрархія загарбували козацькі та селянські землі, покріпачували їх власників”²¹⁸. Про історію церкви як можливий предмет наукового дослідження не йшлося. Яскравим підтвердженням цього є програма з грифом “Для службового користування”, розроблена у 1959 р. на базі Інституту історії АН УРСР (до складу координаційної комісії ввійшли такі провідні спеціалісти-історики як І.П.Крип'якевич, О.П.Лола, І.О.Гуржій, В.О.Голобуцький, Ф.П.Шевченко та ін.) за участю фахівців з інших установ, метою котрої було “всебічно координувати науково-дослідну роботу по всій

²¹⁴ Римаренко Ю.И. Украинский буржуазный национализм и религия // Атеизм и религия в современной борьбе идей.- К., 1975.- С.248.

²¹⁵ Там само, с.249.

²¹⁶ Рудич Ф.М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці // Український історичний журнал.- 1975.- №2.- С.18.

²¹⁷ Дьяченко А.Д. Некоторые проблемы истории Украинской ССР в современном западном „украиноведении”.- К., 1989.- С.34.

²¹⁸ Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори.- К., 1974.- С.69.

республіці”. Завдання, що ставилися перед вченими, - це “науково розкрити на підставі історичних джерел процес розвитку продуктивних сил і феодальних виробничих відносин на Україні ... і показати роль основних класів, висвітлити класову боротьбу та її місце в феодальному суспільстві”, “...розробити такі невідкладні питання, як форми боротьби народних мас проти соціального і національного гніту, соціально-політичні рухи” тощо²¹⁹. При цьому всі ці проблеми повинні були вирішуватися з позицій марксистсько-ленінської методології і саме цей підхід “має важливе наукове і політичне значення (Підкреслення моє.- Автор)”²²⁰. Останнє підкріплювалося ще й “історичними рішеннями” XX і XXI з’їздів КПРС і КПУ, постановами і рішеннями ЦК КПРС і ЦК КПУ, пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ. Саме з цих позицій, очевидно, і був підданий критиці польський історик В.Серчик, котрий, як зазначалося, “чомусь приділив надто багато уваги Мотронинському монастирю, який, начебто, відіграв неабияку роль в підготовці Коліївщини, прикрасив діяльність ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського”²²¹. Але, заради справедливості, слід відзначити й зовсім іншу позицію в радянській історичній науці, висловлену Ф.П.Шевченком. Він, навпаки, з позитивною оцінкою схвалив відображення у творчості В.Серчика ролі православної церкви у подіях 1768 р.²²² Отже, можна говорити, що в радянській історичній науці єдиного ставлення до цього питання не було вироблено.

Відсутність цілеспрямованої програми дослідження історії церкви засвідчують і спеціальні історіографічно-бібліографічні огляди наукової літератури²²³. З них випливає, що основна увага приділялася українськими

²¹⁹ Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959-1965 рр.- К., 1959.- С.7, 11.

²²⁰ Там само, с.11.

²²¹ Кравець М.М. [Рец.] Владислав Серчик. Гайдамаки. Краків, 1972, 464 с. // Український історичний журнал.- 1972.- №11.- С.150.

²²² Шевченко Ф.П. [Рец.] Владислав А. Серчик. Коліївщина, Краків, 1968, 173 с. // Український історичний журнал.- 1968.- №12.- С.137.

²²³ Див.: Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.- К., 1957.- С.31-55; Историография истории СССР. Указатель литературы, вышедшей в 1956-1961 гг. // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР.- М., 1962.- С.591-595; Гудзенко Л.М., Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1956-1965 рр.) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.1.- К., 1968.- С.239-273; Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1966 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.2.- К., 1969.- С.18-41; Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1967-1969 рр. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1971.- С.3-33; Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1970 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.3-19; Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1971 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.6.- К., 1973.- С.3-18; Шелюх Т.М. Бібліографія української

радянськими істориками все тим же питанням соціально-економічних відносин, класовій боротьбі та селянським рухам.

Ідеологічний вплив на розгляд історії церкви зберігався аж до часів “перебудови” і остаточного колапсу радянської історичної науки. Наприклад, М.Г.Васильєв у 1988 р. не зміг розглядати Києво-Печерську лавру XVIII-го ст. інакше як найкрупнішого духовного феодала в Україні, котрий вірно служив царській адміністративній владі і козацькій старшині, і духовенство котрого всіляко намагалося закабалити вільних козаків²²⁴. Він стверджує, що українське духовенство консолідується з правлячими верхами, а проти них виступає “селяни і козацька голота російського і українського народів”.

Проте, на кінець 1980-х рр. ідеологічне панування в історичній науці значно ослабло. Про це свідчать самі публікації істориків, в котрих автори все частіше зверталися до раніше “заплямованих” тем і розглядали їх відповідно до принципу об’єктивізму, а не партійності. Можна згадати хоча б статтю В.І.Сергійчука, в котрій наперекір усталеному трактуванню образу І.Мазепи як “зрадницького” було досить різко поставлено питання про політичну реабілітацію гетьмана²²⁵. Що ж до історії церкви в Україні, то тут можна навести приклад з виданням у 1990 р. розвідки Ю.Маринівського, присвяченої Троїцькому Мотронинському монастирю, в якій відсутні раніше обов’язкові партійно-ідеологічні постулати і цитування “класиків марксизму-ленінізму”, хоча сама вона й була видана під протекцією Будинку політичної освіти Черкаського обкому Компартії України²²⁶.

Фактично, протягом 1940-1980-х рр. науковці в більшості випадків мали можливість вдовольнятися лише висвітленням окремих питань історії церкви у контексті інших тем. Але й цей підхід був суворо підпорядкований ідеології. Наприклад, Г.Ю.Гербільський спробував розкрити значення і роль Львівського братства на фоні діяльності російського царя Петра І. Дослідник

історіографії (1966-1968) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.2.- К., 1969.- С.207-229; Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1969 р.) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1971.- С.253-258; Кузнєцова Є.Г., Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1970-1971 рр.) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.6.- К., 1973.- С.142-158; Шерман І.Л. “Український історичний журнал” у 1968-1970 рр. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.126-133; Шевелєв А.Г. Розвиток досліджень з вітчизняної і зарубіжної історії в Українській РСР на сучасному етапі // Український історичний журнал.- 1975.- №2.- С.30-42.

²²⁴ Васильєв М.Г. Участие реестровых казаков, проживавших в XVIII в. во владениях Киево-Печерской лавры, в фортификационном строительстве // Материалы научно-практической конференции „Православие: история и современность”.- К., 1988.- С.49-51.

²²⁵ Сергійчук В.І. Чи зрадив українському народу Мазепа? (Погляд на історичну постать в умовах перебудови) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки.- Вип.1.- 1991.- С.29-43.

²²⁶ Маринівський Ю.Ю. Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис).- Черкаси, 1990.- 60 с.

зауважував, що “російський уряд завжди звертав увагу на становище православного населення Польщі і, як міг, допомагав йому”, оскільки українці з боку Речі Посполитої зазнавали національного та релігійного гноблення²²⁷. Автор виходив у своїх судженнях із постулату про “допомогу великого російського народу”. Саме завдяки цій допомозі “здійснилося споконвічне прагнення Львова до Києва і Москви, яскравим прикладом якого були зв’язки Львівського братства з Петром Першим під час перебування його у Західній Україні”²²⁸. Але в опублікованому матеріалі були проігноровані в першу чергу політичні прагнення російського уряду і місце в них захисту прав православного населення. Наголошувалося тільки, що під впливом Петра I польський король Август видав деякі універсали та грамоти, що надавали значні права і “до певної міри захищали українців і білорусів”²²⁹. Що ж до зв’язків братства з російським царем, то всі вони звелися лише до імовірності відвідування останнім Успенського собору, пожертвування значної кількості грошей на братство та звільнення від мита продукції друкарні²³⁰.

В контексті історії селянства та взаємовідносин з ним окремі аспекти історії православної церкви відтворювали В.А.Дядиченко, І.М.Шекера, О.С.Компан та В.В.Грабовецький, але головним чином духовенство зображувалося ними як великий землевласник нарівні із старшиною²³¹. На економічних аспектах положення православної церкви, хоч і фрагментарно, але неодноразово, зупинявся у своїх працях О.І.Путро²³². Так само частково розглядав розвиток крупного монастирського землеволодіння та соціально-правовий статус вищого духовенства О.І.Гуржій²³³.

²²⁷ Гербільський Г.Ю. Петро Перший в Західній Україні.- Львів, 1948.- С.69.

²²⁸ Там само, с.80-81.

²²⁹ Там само, с.76.

²³⁰ Там само, с.79-80.

²³¹ Дядиченко В.А. Посилення покріпачення і визиску селянства на Лівобережжі і Слобожанщині в першій половині XVIII ст. // Історія селянства Української РСР.- Т.1.- К., 1967.- С.209-231; Шекера І.М. Остаточне закріпачення селян Лівобережної, Слобідської та Південної України в другій половині XVIII ст. // Там само, с.232-255; Компан О.С., Грабовецький В.В. Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. // Там само, с.256-298.

²³² Путро О.І. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1982.- №7.- С.143-147; Путро О.І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1987.- №6.- С.86-93; Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.- К., 1988.- 142 с.

²³³ Гуржій О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1979.- №11.- С.87-94; Гуржий А.И. Развитие феодальных отношений на

Не обходилося в радянській історичній науці й без прикрих неточностей. Так, В.А.Дядиченко вказував як на один із тягарів селянства на “податки на церкву”²³⁴. Насправді ж, всі ці “податки” були не що інше як оплата за виконану роботу, яка здійснювалася виключно на основі договірних зобов’язань між сільською общиною та приходським священиком²³⁵. В деякій мірі заперечення викликає і твердження О.І.Гуржія, що духовенство звільнялося від державних повинностей і поборів²³⁶. Так, ще О.П.Оглоблін та І.Джиджора писали про заходи Малоросійської колегії, котрими порушувалися економічні інтереси духовенства всупереч практиці попередніх років²³⁷.

Також варто відзначити дослідження В.А.Смолія. І хоч дослідник також не розглядав спеціально історію церкви, однак він чи не вперше в радянській науковій традиції показав значення і роль православного духовенства у розвитку суспільно-політичної ситуації в межах Речі Посполитої у 1770-1790-х рр. Зокрема, він характеризує діяльність єпископа Віктора Садковського, відзначає її політичну гостроту і “помітне місце в церковно-політичному житті Правобережної України”²³⁸. Але водночас, у відповідності до “класової теорії” наголошувалося, що “ієрархи православної церкви в питанні експлуатації народних мас, придушення їх опору завжди знаходили спільну мову з польськими феодалами”²³⁹. Власне, навіть сам автор цю тезу так і не підтвердив жодним фактом.

Значно менше уваги православній церкві вчений приділяє у своїй монографії, присвяченій соціальній свідомості найнижчих прошарків населення України. При тому, що В.А.Смолій говорить про “питому вагу лозунгів релігійного характеру” під час гайдамацького повстання 1768 р. він сам же наполягає на тому, що учасники повстання насправді ждали тільки одного: ліквідувати польсько-шляхетське панування і “возз’єднатися” з Росією, знищити кріпацтво і “представників панівного класу”²⁴⁰. На його думку, всі релігійні лозунги на Правобережній Україні підпорядковувалися тільки “ідеї возз’єднання”²⁴¹. Однак, слід відмітити, що історик уникнув

Левобережной Украине в первой половине XVIII столетия. Автореферат дис. ... канд.ист.наук.- К., 1982.- 23 с.

²³⁴ Дядиченко В.А. Посилення покріпачення і визиску селянства..., с.218.

²³⁵ Див. напр.: Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.94-96.

²³⁶ Гуржий А.И. Развитие феодальных отношений на Левобережной Украине..., с.20.

²³⁷ Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722-23 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки.- К., 1930.- С.101; Оглоблін О.П. Україна в часи Петра І., с.57.

²³⁸ Смолій В.А. Возз’єднання Правобережної України з Росією.- К., 1978.- С.41.

²³⁹ Там само, с.44.

²⁴⁰ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.).- К., 1985.- С.122.

²⁴¹ Там само, с.229.

детального розгляду цього питання, зокрема, і питання про вплив духовенства і церкви на суспільну свідомість селянства, козацтва чи міщанства. Разом з тим, він же сам і зазначав, що саме гасла визволення Правобережжя об'єднували “в єдиний фронт різні категорії населення - козацьку старшину, селян, рядове козацтво, міщан, дрібну українську шляхту, православне духівництво”²⁴². А, як загальновідомо, головним серед цих гасел було релігійне. Вже пізніше, у 1990 р., В.А.Смолій все таки визнав визначальне значення церкви і релігійного фактору. Він писав: “М.Залізник добре усвідомлював значення релігійного фактора і роль правителя православних монастирів і церков на Правобережжі Мелхіседека Значко-Яворського в розвитку подій в краї”²⁴³.

Слід відзначити, що іноді українське православне духовенство зображувалося українськими радянськими істориками і з позитивної сторони (а не лише як класового експлуататора) – головним чином, як освітнє середовище або як учасник гайдамацьких рухів і борець за права сільського населення на Правобережній Україні. Про це, наприклад, пишуть К.Гусликий, О.С.Компан і В.В.Грабовецький, Г.Ю.Храбан та ін.²⁴⁴

В багатьох випадках в історичних дослідженнях радянського періоду висвітлення історії церкви просто “опускається”, навіть тоді, коли без цього, з огляду на характер питання, неможливо було б обійтися. Так, наприклад, практично не розглядається Т.П.Брянцева місце духовенства у соціальній структурі населення міст Волині, а відзначається лише, що воно разом із шляхтою складало 30%²⁴⁵. Аналогічна ситуація і в працях В.В.Крижанівської та В.О.Маркіної²⁴⁶.

²⁴² Там само, с.228.

²⁴³ Смолій В.А. Максим Залізник // Український історичний журнал.- 1990.- №3.- С.97.

²⁴⁴ Гусликий К. Коліївщина.- К., 1947.- С.22; Компан О.С., Грабовецький В.В. Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. // Історія селянства., с.277-279; Храбан Г.Ю. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліївщина. 1768.- К., 1970.- С.141; Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.).- К., 1989.- 176 с.

²⁴⁵ Брянцева Т.П. Генеральний перепис 1795-1798 рр. про міста Волині // Вісник Київського університету. Серія історії.- Вип.17.- 1975.- С.69-75; Брянцева Т.П. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70-90-х роках XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.22.- 1980.- С.64-70; Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.23.- 1981.- С.79-87.

²⁴⁶ Маркіна В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII в.).- К., 1971.- 176 с.; Крижанівська В.В. Вплив класової боротьби на Правобережній Україні на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (кінець XVII – 60-ті роки XVIII ст.) // Вісник Київського університету. Серія історії.- Вип.16.- 1974.- С.105-110.

Історіографічні розвідки також висвітлюють зазначену тематику в контексті інших тем і також у дуже обмеженому обсязі. Наприклад, В.Г.Сарбей, характеризуючи погляди О.М.Лазаревського, розглядає дослідження ним питання монастирського землеволодіння. Але, підсумовуючи результати, він наголошує на “критичній спрямованості” праць вченого, котрі “показують багато темних сторінок в історії українських монастирів XVII – XVIII ст.”, і в той же час осудливо висловлюється, що історик навіть не натякнув “про своє ставлення до сучасних йому монастирів і чернецтва”²⁴⁷. Інший історик, Л.Г.Москвич, відзначає у ряді своїх праць цінність розвідок академіка О.І.Левицького щодо історії церкви²⁴⁸. В.М.Кулаковський зауважив, що інформацію про соціально-економічне положення українського духовенства в містах та його зв’язки з цехами і міщанством можна знайти в працях О.Лазаревського, К.Лазаревської і С.Шамрая²⁴⁹. Дуже коротко А.М.Аббасов відзначав, що в діяльності Полтавської губернської архівної комісії досить значне місце займало вивчення історико-архітектурних пам’яток – монастирських і церковних; як приклад, наводилися розшуки В.Г.Короленка з історії Сорочинського монастиря²⁵⁰.

Серед історіографічних робіт особливо слід виділити публікацію Л.Г.Іванової, в котрій були проаналізовані дослідження радянських істориків, в т.ч. українських, 1920-1930-х рр. і їх погляди на сутність народних рухів в Україні у XVIII ст.²⁵¹ Історик розглянула праці О.Дмитрева, М.Горбаня, О.Гермайзе, К.Гуслистога, В.Пічети, Я.Головчинера та ін. на предмет розуміння ними і змоги “правильно пояснити релігійне забарвлення боротьби українського народу”.

Спеціальних за тематикою публікацій з історії церкви кінця XVII – XVIII ст. в Україні в українській радянській історичній літературі зустрічається дуже обмежена кількість. Серед них можна виділити, зокрема, публікацію В.М.Кулаковського з приводу взаємин представників гайдамацького руху, з однієї сторони, і православного духовенства, з іншої, з

²⁴⁷ Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського.- К., 1961.- С.151.

²⁴⁸ Москвич Л.Г. Творчий шлях О.І.Левицького // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1971.- С.67; Москвич Л.Г. Вклад О.І.Левицького у вивчення звичаєвого права на Україні // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.102.

²⁴⁹ Кулаковський В.М. Історіографія міст Лівобережної України XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.116, 118, 119.

²⁵⁰ Аббасов А.М. Вклад полтавської губернської архівної комісії в історіографію України // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1972.- С.116-117.

²⁵¹ Іванова Л.Г. Проблема антифеодальної боротьби селян Правобережної України у XVIII ст. в наукових дослідженнях 20-30-х рр. // Український історичний журнал.- 1990.- №1.- С.35-50.

метою “показу справжнього обличчя церкви”²⁵². Саме цей дослідник і наполягав в інших своїх роботах на детальному вивченні ролі церкви у гайдамацькому русі²⁵³. Але, при цьому, він вже мав власну точку зору на це питання і вважав, що на Правобережній Україні православне духовенство “освячувало й підтримувало класове гноблення”²⁵⁴, “вороже ставилось до гайдамачини і тим більше не сприяло їй”²⁵⁵.

Відродження постійних дослідів історії церкви в Україні розпочалося з кінця 1970-х рр., все ж таки, саме в радянський період вітчизняної історичної науки у Київському університеті імені Тараса Шевченка. Основна увага була зосереджена на соціально-економічних аспектах розвитку церковних інституцій. Так, В.М.Мордвінцев вивчав питання монастирського землеволодіння і міжсоціальних взаємовідносин у стосунках церкви із селянством²⁵⁶, а О.П.Крижанівський спочатку зосереджував свою увагу на історії православної церкви першої половини ХІХ ст., а з часом звернувся й до історії ХVІІІ ст., також приділяючи увагу, головним чином, соціально-економічній проблематиці²⁵⁷. Їх наукові розвідки, присвячені соціально-

²⁵² Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР.- Вип.4.- Х., 1967.- С.109-117.

²⁵³ Кулаковський В.М. Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху в першій половині ХVІІІ ст. // Український історичний журнал.- 1967.- №2.- С.89-93; Гуржій І.О., Кулаковський В.М. Визначна подія в історії українського народу (До 200-річчя Коліївщини) // Український історичний журнал.- 1968.- №7.- С.58-67.

²⁵⁴ Гуржій І.О., Кулаковський В.М. Визначна подія в історії українського народу..., с.61-62.

²⁵⁵ Кулаковський В.М. Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху..., с.90.

²⁵⁶ Мордвінцев В.М. Становище монастирських селян-кріпаків на Україні в другій половині ХVІІІ ст. (на матеріалах Видубецького монастиря) // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.20.- 1978.- С.80-86; Мордвінцев В.М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської Лаври в ХVІІІ ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.21.- 1979.- С.65-70; Мордвінцев В.М. Социально-экономическое положение и антифеодальная борьба монастырских крестьян Левобережной Украины в 30-80-х годах ХVІІІ в. Автореферат дис. ... канд.ист.наук.- К., 1980.- 24 с.; Мордвінцев В.М. Государственные повинности монастырских крестьян Левобережной Украины // Вопросы истории СССР.- 1981.- №26.- С.113-119; Мордвінцев В.М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в ХVІІІ в.- К., 1988.- 47 с.; Мордвінцев В. Феодальная вотчина на Левобережной Украине в ХVІІІ в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры).- К., 1990.- 86 с.

²⁵⁷ Крижанівський О.П. Антицерковні настрої селян Правобережної України у першій половині ХІХ ст. (До питання про формування антифеодальної ідеології селян) // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.21.- 1979.- С.77-81; Крижанівський О.П. Експлуатація селян церквою на Правобережній Україні напередодні скасування кріпосного права // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.22.- 1980.- С.С.70-75; Крижанівський О.П. Антицерковна боротьба селян Правобережної України в середині ХІХ ст. // Український історичний журнал.- 1986.- №10.- С.49-55; Крижанівський О.П. Традиційні

економічним аспектам розвитку православної церкви на Лівобережній та Правобережній Україні були першими значними дослідженнями не атеїстичного характеру в українській історичній науці радянського періоду і саме вони заклали основу багатьох пізніших наукових робіт пострадянського періоду, в т.ч. дисертаційних. Головним же результатом саме цих наукових праць стало створення першої в Україні (за радянський і пострадянський періоди) узагальнюючої праці з історії церкви спільно з В.І.Ульяновським та С.М.Плохієм²⁵⁸.

З 1990-х рр. саме в університеті було підготовлено цілий ряд дисертацій, що висвітлювали різні проблеми історії церкви періоду кінця XVII – XVIII ст.: політичні, господарсько-економічні, соціальні, організаційні тощо²⁵⁹. У жодному іншому сучасному науковому і навчальному закладі України ще не було підготовлено такої кількості наукових досліджень з цих питань.

Нині під керівництвом проф. В.І.Ульяновського в університеті проходять (з 1997 р.) постійні засідання просемінарію при кафедрі давньої та

джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.32.- 1990.- С.53-58; Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.).- К., 1991.- 127 с.

²⁵⁸ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1. Середина XV – кінець XVI століття.- К., 1994.- 256 с.; Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.2. Середина XV – кінець XVI століття.- К., 1994.- 256 с.; Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття.- К., 1994.- 336 с.

²⁵⁹ Харишин М.В. Київська митрополія другої половини XVI – XVII століть: історико-політичний аналіз. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1995 24 с.; Спінул О.В. Київський митрополичий дім в кінці XVII – XVIII століттях. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 16 с.; Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах “Киевских епархиальных ведомостей”, “Полтавских епархиальных ведомостей”, “Черниговских епархиальных известий”). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 18 с.; Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 18 с.; Мордвінцев В.М. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст. Автореферат дис. ... докт.іст.наук.- К., 2000.- 32 с.; Салій К.І. Православно-церковний чинник у політичних процесах доби Гетьманщини. Автореферат дис. ... канд.політ.наук.- К., 2001.- 20 с.; Ломачинська І.М. Православне чернецтво в Україні як суспільний феномен. Автореферат дис. ... канд.філос.наук.- К., 2001.- 17 с.; Хитровська Ю.В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2001.- 19 с.; Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII і XIX ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2002.- 17 с.; Яременко М.В. Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20-і – середина 80-х рр. XVIII ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2003.- 15 с.

нової історії України, на яких молоді науковці мають змогу оприлюднити і апробувати результати своїх досліджень з проблем середньовіччя, історії церкви і науки. Зокрема, тут необхідно виділити публікації Т.Лозової, М.Яременка, Н.Нікітенко, О.Прокоп'юк, О.Кузьмука, присвячені окремим аспектам історії монастирів і чорного духовенства Київської митрополії кінця XVII - XVIII ст.²⁶⁰

Як вже відзначалося, з 1920-х рр. українська історична наука розвивалася у двох, ідеологічно непримиренних, напрямках. Тому у 1950-1960-х рр. створюються два найбільш вагомих історичних часописи, котрі представляли досить яскраво обидва ці напрями – це “Український історичний журнал” та “Український історик”. Протистояння між цими двома рупорами різних методологічно-наукових підходів продовжувалося аж до кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Зрозуміло, що це протистояння зумовило не лише ідеологічну сторону вивчення та висвітлення історії України, але й всю методологію в цілому, в т.ч. навіть вибір тематики досліджень, що негативно позначалося на стані науки²⁶¹. Тому-то на сторінках радянського журналу практично не висвітлювалися деякі проблеми, які знаходили своє вираження або хоча б піднімалися на сторінках журналу в діаспорі. Зокрема, це стосується й питання історії православної церкви в Україні. І лише тільки у 1993 р. постало питання про співпрацю обох часописів з метою подальшої розбудови української національної історіографії²⁶².

На нинішній час вже зроблено неодноразово спробу дослідити і оцінити роль “Українського Історика” у розвитку української історичної науки в цілому та у вивченні окремих проблем²⁶³. Проте ця тема ще вимагає свого

²⁶⁰ Лозова Т. Монастирі Київської єпархії XVIII ст.: кілька аспектів студій // Просемінарій. Вип.1.- К., 1997.- С.65-76; Яременко М. Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: “життя” книг // Просемінарій.- Вип.4.- К., 2000.- С.119-142; Яременко М. Формування складу київських чоловічих неставропігійних монастирів упродовж 1740-1785 рр.: постриг послушників // Просемінарій.- Вип.5.- К., 2003.- С.192-202; Нікітенко Н. Іван Мазепа і Св. Софія Київська // Просемінарій.- Вип.4.- К., 2000.- С.101-118; Прокоп'юк О. Бібліотека монастиря Св.Софії як вияв духовно-інтелектуальних потреб і можливостей монастирської братії // Просемінарій.- Вип.5.- К., 2003.- С.147-164; Кузьмук О. Ставропігія Межигірського монастиря: спроба компаративного аналізу // Просемінарій.- Вип.5.- К., 2003.- С.165-191.

²⁶¹ Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст.- К., 2004.- С.48-50.

²⁶² Винар Л. Українське Історичне Товариство (1995-2000). Статті і матеріали.- Чернівці, 2000.- С.102.

²⁶³ Палієнко М. Внесок “Українського Історика” у збереження та вивчення національної архівної спадщини // УІ.- 2003.- №1-5.- С.82-87; Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті.- Нью-Йорк - К., 2003.- 328 с.; Тельвак В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках “Українського Історика” // Український Історик.-

подальшого вивчення науковцями а зокрема і розгляд церковно-релігійної тематики на його сторінках.

Ще на початку заснування оригінального наукового часопису в діаспорі, відомим дослідником О.Оглоблиним (1899–1992) були визначені шляхи подальшого розвитку вітчизняної історичної науки, зокрема одним із завдань “української еміграційної історіографії” він вважав “монографічні досліді... історії української церкви”²⁶⁴. І як показали подальші публікації в самому “Українському Історику” (та інші видання праць членів Українського Історичного Товариства), це питання перебувало постійно у сфері зацікавлень науковців. Тому з часу виходу у світ першого числа “Українського Історика” на його сторінках з’явилася численна кількість матеріалів, присвячених історії церкви: від самих початків християнства до нинішнього часу²⁶⁵. При цьому обов’язково слід відмітити толерантність “Українського Історика” в публікації статей з цієї проблематики. Зокрема, тут однаково подавались дослідження як з історії православної церкви, так і греко-католицької.

Звичайно, на сторінках часопису піднімалося досить різноманітне коло питань, починаючи від археологічних досліджень і закінчуючи розвідками із спеціальних історичних дисциплін. Але одна з найактуальніших проблем, що була зачеплена на сторінках “Українського Історика” – це історичний розвиток та положення православного духовенства в Україні в кінці XVII – у XVIII-му ст. Саме по собі це питання ще досить мало вивчене, хоча значна кількість публікацій з’явилася ще протягом XIX – початку XX ст., а потім воно було знову підняте в Україні лише наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Необхідно зазначити, що в роки панування атеїстично-класового підходу до питань історії церкви та, за влучним висловом О.Оглоблина, “академічної неволі в ССРСР”, лише українська діаспора мала змогу продовжувати їх вивчати без зовнішнього тиску. Тому саме звідси і прийшли в Україну початку 1990-х рр. перші узагальнюючі праці з історії церкви – І.Огієнка, О.Лотоцького, І.Власовського, Ю.Федоріва та інших.

Провідне місце історія церкви займала в працях одного із найвідоміших українських істориків О.Оглоблина, котрий у 1940-х роках брав активну участь у створенні та діяльності Церковно-археографічної комісії, був

2003.- №1-5.- С.177-191; Калакура Я. Українська історіографія.- К., 2004.- С.354-359; та ін.

²⁶⁴ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український Історик.- 1963.- №1.- С.3.

²⁶⁵ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український Історик.- 1969.- №4.- С.12-29; Мизь Р. Участь українців у життю югославських народів в давніші часи // Український Історик.- 1970.- №4.- С.76-82; Падох Я. Микола Чубатий // Український Історик.- 1975.- №3-4.- С.100-111; Книш Ю. До питання впливу Методіївської архієпархії на раннє київське християнство // Український Історик.- 1988.- №1-4.- С.43-57; та ін.

професором Української Православної Богословської Академії в Мюнхені²⁶⁶. Найбільш детально його творчість у дослідженні історії церкви вивчалася поки що тільки О.Домбровським²⁶⁷. Однак, опублікована праця останнього все ж таки є неповною, хоча автор і досить детально висвітлював погляди вченого на існуючі наукові проблеми, але головним чином зосередив свою увагу на ставленні О.Оглоблина до “теорії III Риму”.

О.Оглоблин ще на початку своєї наукової діяльності, в шістнадцять років, присвятив невеликий нарис єпископу Переяславському Захарію Корніловичу (р.н.невід.-1715), трохи згодом перетворений на більш змістовну роботу²⁶⁸. Як стверджував автор у своїй автобіографії, писаний в 1964 р., до цього його спонукали роботи найвідоміших на той час спеціалістів з історії церкви С.Голубєва, М.Петрова, Ф.Тітова та інших²⁶⁹.

Свою працю О.Оглоблин назвав “Захарій Корнілович, Єп.Переяславський і Бориспільський (1700–1715)” і присвятив її 200-річчю з дня смерті цього ієрарха. Приводом до її написання послужила знахідка самим дослідником у 1915 р. місця поховання єпископа в селі Скиток Київської губернії у церкві колишнього Данилівського (Липянського) монастиря. Далі, опрацювавши різні джерела, О.Оглоблин підготував “коротку замітку”, в якій приділив увагу розгляду трьох питань: біографії З.Корніловича, заснування Переяславської кафедри та титулування самого єпископа²⁷⁰. Щоправда, слід зауважити, що при опрацюванні відповідних матеріалів автор допустив методологічну помилку: він занадто довірився авторитету П.Строева (1796–1876) при визначенні правильного титулування З.Корніловича – єпископ Переяславський чи Переяславський і Бориспільський. О.Оглоблин обрав другий варіант, хоча в усіх наявних документах початку XVIII-го ст. фігурує саме перший.

Окрім вищезгаданої і, на жаль, досі не опублікованої повністю роботи, О.Оглоблин також зачепив історію православної церкви XVIII-го ст. у працях “До історії архіву Київської митрополії XVIII ст.”(1950) та “До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII ст.”(1951).

На сторінках “Українського Історика” періодично з’являються й публікації, що дозволяють ще більше поглибити уявлення про погляди

²⁶⁶ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // Український Історик.- 1993.- №1-4.- С.37-39.

²⁶⁷ Домбровський О. Церковна тематика в історичних дослідках Олександра Оглоблина // Український Історик.- 2000.- №1-3.- С.211-219.

²⁶⁸ Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України.- Ф.3561, оп.1. спр.42, арк.35-40 зв.; там само, спр.45, арк.143-144; Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли.- Нью-Йорк – К.- Торонто, 1995.- С.6,17.

²⁶⁹ Оглоблин О. Студії з історії України.., с.6.

²⁷⁰ Александр Оглоблин. Захария Корнилович, еп.Переяславский и Бориспольский (1700-1715): Краткая заметка // Історіографічні дослідження в Україні.-К., 1999.- Вип.7.- С.243-253. (Публікація І.Верби та В.Ластовського. Коментар В.Ластовського).

О.П.Оглоблина на значення та історію української церкви наприкінці XVII – у XVIII ст. Певна інформація з цього приводу знаходиться у роботі А.Жуковського, присвяченій співпраці та науковому внеску історика у відоме видання “Енциклопедія Українознавства”, котрий підготував туди статті як загального плану (“Церковна історіографія”), так і конкретного, присвячені деяким православним монастирям (Мгарський, Межигірський, Новгород-Сіверський) і діячам церкви (Манастирський Інокентій, Одорський Гedeон та ін.)²⁷¹. Дуже оригінальну інформацію можна знайти і в статті В.Ленцика, присвяченій діяльності Церковно-Археографічної Комісії з 1946 р. Вже на першому її засіданні 29 серпня О.П.Оглоблин поставив конкретне завдання “опрацювати церковну історіографію і короткий курс історії української Церкви, яку треба б якнайскорше дати в руки загалові”, а в його рамках визначив одну з найважливіших, як на його думку, проблем – “Українська Православна Церква XVII – XVIII ст. і Московська держава”²⁷². На особливу увагу заслуговує матеріал засідань комісії, на котрих її члени жваво дискутували й обмінювалися думками з різних проблем. Так, О.Оглоблин 9 квітня 1948 р. у своїй доповіді про досліджуваний ним архів київських греко-католицьких митрополитів другої половини XVIII ст. спробував зосередитися також на питанні впливу “польського чинника” на релігійну свідомість українського населення Правобережної України. Зокрема, він вважає, що той “діяв не лише на уніятську церкву, але теж і на православну” до часів Пінської конгрегації 1791 р. На його думку, на Правобережжі, в умовах відсутності вищої церковної православної ієрархії “маса на чолі зі своїм духівництвом жила і йшла своїм шляхом, особливо маси сіл і містечок”. При цьому він наголошував на тому, що для національного самозбереження “обмосковлення було більш небезпечне, як ополячення.., бо православя було то саме, а польщення через латинізацію було тяжче” і саме тому “Правобережжя, де була унія, було більш українське як Лівобережжя”²⁷³. Ці роздуми історика, на мою думку, мають своє раціональне підґрунтя, яке найкраще засвідчують події міжконфесійного протистояння 1760-90-х рр. Однак, це та тема, на котру ще, очевидно, слід звернути більш детальну увагу дослідникам і прослідкувати саме національний аспект розвитку православної церкви, особливо у порівняльному ракурсі Правобережної та Лівобережної України.

Оцінюючи роботи О.Оглоблина з окресленого питання, його однодумець і співробітник по Українському Історичному Товариству Л.Винар вважав, що дослідник “завжди аналізував ролі української і церковних діячів у державному і культурному будівництві України” спираючись на “традиційну українську історичну схему, що її науково обґрунтував Михайло

²⁷¹ Жуковський А. Вклад Олександра Оглоблина в Енциклопедію Українознавства // Український Історик.- 1995.- №1-4.- С.212, 217.

²⁷² Ленцик В. Церковно-археографічна Комісія (Львів-Мюнхен) // Український Історик.- 1997.- №1-4.- С.127.

²⁷³ Там само, с.136.

Грушевський²⁷⁴. А на думку І.Верби саме його дослідження надали “Українському Історику” в науковому середовищі “статусу основного українського гуманітарного журналу”²⁷⁵.

З історіографічної точки зору має цінність праця відомого історика А.Жуковського, котрий спробував дослідити вклад Київської Духовної Академії у розвиток історичної науки з історії церкви, в т.ч. хронологічно стосовно XVII – XVIII ст. Вчений не підтримав думки Д.Дорошенка, В.Біднова, Н.Полонської-Василенко та ін. щодо негативної ролі цього закладу у освіті й науці²⁷⁶. Натомість він особливо відзначив наукову творчість М.Петрова, С.Голубєва та Ф.Тітова, котрих вважав визначними постатями серед професорського складу академії кінця XIX-поч.XX ст., “на особливу увагу коли йдеться про їхній вклад в історію української церкви”. На його думку, саме вони “дали основу для наукових студій історії української церкви і культури, особливо XVII – XIX століть”²⁷⁷. Дослідник коротко охарактеризував творчість цих істориків і їх праці, відзначивши найбільш вагомі серед них, зокрема роботу Ф.Тітова, присвячену історії православної церкви на території Речі Посполитої у XVII – XVIII ст. Крім цього він відзначав і дослідження інших науковців, зокрема М.Шпачинського про київського митрополита Арсенія Могилянського, В.Біднова про стан церкви за польськими законодавчими актами²⁷⁸.

У 1989 р. “Український Історик” подав інформацію, що на Науковому Конгресі у Мюнхені (28 квітня – 1 травня 1988 р.) з нагоди 1000-ліття Хрещення України-Руси дійсний член НТШ, УВАН, УІТ М.Антонович виголосив доповідь, “Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях. (Взаємини і взаємовпливи з Росією)”. Головною темою цього виступу прозвучало освітлення духовно-культурного церковного опору впливам з боку Росії і Московського Патріархату²⁷⁹. Крім того, були подані також доповіді Я.Падоха “Церква й держава за Гетьманщини” та Р.Єринюка з приводу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.

Сучасний дослідник історії та розвитку часопису “Український Історик” Л.Сакада цілком справедливо, узагальнюючи набутий досвід вітчизняної науки, зауважила, що “в українській національній історіографії наукові

²⁷⁴ Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український Історик.- 1970.- №1-3.- С.28,31.

²⁷⁵ Верба І. Публікації Олександра Оглоблина на сторінках “Українського Історика” // Український Історик.- 1993.- №1-4.- С.102.

²⁷⁶ Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її “Трудів” на культурному і богословському відтинках // Український Історик.- 1988.- №1-4.- С.84-85.

²⁷⁷ Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її “Трудів” на культурному і богословському відтинках // Український Історик.- 1989.- №1-3.- С.55.

²⁷⁸ Там само, с.57.

²⁷⁹ Домбровський О. Науковий конгрес у Мюнхені з нагоди 1000-ліття хрещення України-Руси // Український Історик.- 1989.- №1-3.- С.71.

журнали були одним із суттєвих чинників її поступу”²⁸⁰. Стосовно “Українського Історика” ці слова повністю підтверджуються на прикладі зачепленої тут проблеми. Адже, за часів радянського періоду історичної науки в Україні, вона не мала ґрунтовних досліджень. Наукові розробки в цьому напрямку фактично взагалі припинилися. Лише в деяких випадках висвітлювалися окремі питання, як правило, у контексті таких тематик як Коліївщина, приєднання до Росії Правобережжя тощо. Тому, зрозуміло, роль саме “Українського Історика” в дослідженні поставленої проблеми важко переоцінити. І тепер ця “зреалізована альтернативна можливість”²⁸¹ постала однією із основ сучасного розвитку української історичної науки у вивченні історії церкви в Україні. Фактично саме історики – представники української зарубіжної історіографії стали тим своєрідним містком, що з’єднав вітчизняну наукову думку ХІХ – поч.ХХ ст. і сучасну у дослідженні цього питання.

Нещодавно М.Харишиним була висловлена думка, що на сьогодні в Україні вже визначилося два основних центри у Києві та Львові з декількома провідними науковими установами із своїми напрямками досліджень історії церкви в Україні чи церковної історії: Київський університет імені Тараса Шевченка, університет “Києво-Могилянська Академія”, Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка та ін.²⁸² Справді, на сьогодні, після довгих десятиліть ігнорування радянською історичною наукою проблеми всебічного дослідження історії церкви та релігії (не в атеїстичному розумінні) в Україні, чимало наукових установ зацікавлено у вивченні цієї тематики, про що свідчить значна кількість публікацій науковців з різних регіонів та проведення різнопланових конференцій. Та ще від моменту свого заснування у 1834 р. Київський національний університет імені Тараса Шевченка одразу зайняв визначальне місце у розвитку української історичної науки. Саме тут протягом всієї його історії існування готувалися основні наукові кадри України і плекалися історичні концепції минулого, працювали видатні діячі науки²⁸³. Врешті, ці

²⁸⁰ Сакада Л. “Український Історик”- журнал Українського Історичного Товариства // Український Історик.- 1999.- №1.- С.11.

²⁸¹ Цит.: Сакада Л. “Український Історик”..., с.12.

²⁸² Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра.- К., 1999.- С.22-23.

²⁸³ Шульгин В.Я. История Университета св.Владимира.- СПб., 1860.- 230 с.; Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св.Владимира (1834-1884). Сост. В.С.Иконников.- К., 1884.- XXXII, 816 с.; Владимирский-Буданов М.Ф. История имп. Университета св.Владимира.- Т.І.- К., 1884.- VIII, 674, XLII, IV с.; Історія Київського університету.- К., 1959.- С.181-211; Лавров П.А., Марченко М.І. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років // Український історичний журнал.- 1959.- №5.- С.127-136; Лавров П.А. Розвиток історичної науки в Київському університеті за 50 років // Вісник Київського університету. Серія історії.- Вип.9.- 1967.- С.17-35; Мельник Л.Г., Іванова Р.П. Розробка проблем історії України // Вісник Київського університету.

обставини і перетворили університет на один з основних центрів по дослідженню історії православної церкви, її ролі та місця в історії українського суспільства наприкінці XVII – у XVIII ст. Між іншим, О.М.Шевченко також вважає, що у дореволюційний період Київський університет Св. Володимира став “центром церковно-історичних досліджень”, але пріоритет у цьому належить Київській Духовній Академії²⁸⁴.

Нині також можна стверджувати, що спостерігається і певний прогрес у напрямку перетворення на можливий центр дослідження історії церкви у майбутньому сучасної Київської Духовної Академії Київського патріархату Української Православної Церкви. Це проявляється завдяки роботам, опублікованим представниками сучасного українського православного духовенства і сучасної української церковної православної науки – Д.Степовиком, Ю.Мициком, О.Спінулом, К.Лозинським та ін. відповідно, є підстави для думки про можливе відродження вітчизняної церковної історичної науки (церковної історії, церковної історіографії)²⁸⁵.

Таким чином, можна стверджувати, що вивчення історії православної церкви в Україні, в контексті розвитку історичної вітчизняної науки, відбувалося протягом XIX – поч. XXI ст. досить нерівномірно. Першопочатково, в період з 1805 по 1861 рр., проходив процес формування основних напрямів в історіографії з проблем вивчення історії церкви: саме тоді зароджується російська церковна історіографія (Платон Лєвшин, Амвросій Орнатський, Євгеній Болховітінов, Філарет Гумільовський та ін.), російський світський (М.Бантиш-Каменський, А.Муравйов та ін.) і український світський напрями (Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, М.Закревський, В.Антонович та ін.). Період другої пол. XIX – поч. XX ст. слід вважати рубіжним в розвитку історичної науки

Історичні науки.- Вип.26.- 1984.- С.42-55; Литвин О.К., Мордвінцев В.М. Вітчизняна історія у Київському університеті // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.26.- 1984.- С.55-61; Маркіна В.О., Брянцева Т.П., Крижанівський О.П. Розвиток медієвістики // вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.26.- 1984.- С.86-97; Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення.- К., 1994.- С.96-108; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д.Казьмирчука.- К., 2004.- 356 с.; та ін.

²⁸⁴ Шевченко О.М. Православна церква в суспільно-політичному житті Лівобережної України (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1996.- С.3.

²⁸⁵ Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври.- К., 2001.- 559 с.; Мицик Ю. 3 листів Віленського та Мінського православних братств XVII – XVIII століть // Труды Київської Духовної Академії.- 2003.- №1.- С.86-110; Мицик Ю. За віру православному!.- К., 2004.- 192 с.; Лозинський К. Особисті права та привілеї київських митрополитів і боротьба за них духівництва Київської митрополії в Комісії нового уложення 1767-1768 рр. // Труды Київської Духовної Академії.- 2003.- №1.- С.111-119; Чиркова О., Спінул О. Становище духовенства Київської єпархії у XIX столітті // Лаврський альманах.- Вип.9.- К., 2003.- С.130-142.

щодо вивчення питання історії церкви. І це було не випадково не лише тому, що з'явилися в друці ряд вагомих наукових праць, але й тому що цей час співпав із піднесенням українського національно-культурного та революційно-демократичного життя. Крім того, протягом всього XIX-го ст. у вивченні історії православної церкви йшов процес збирання та накопичення фактичного матеріалу, що призвело до ряду вагомих публікацій, котрі й понині залишаються взірцевими для історичної науки (В.Антонович, Ф.Тітов, О.Лотоцький, В.Біднов та ін). Саме ті дослідження, що проводилися в цей період, в процесі регіоналізації історичної науки стали базовими для викристалізування і обґрунтування в майбутньому думки про самотність та автокефальність православної церкви в Україні, що й лягла в основу вітчизняних політичних ідей початку XX ст.

В радянський період розвитку історичної науки історія православної церкви в Україні практично не існувала у вигляді окремого наукового напряму, а окремі епізоди з цього питання в переважній більшості розглядалися лише в контексті інших тем, але навіть ці епізоди мали суто ідеологічний характер, складовими елементами котрого були класовий підхід та атеїстична пропаганда.

В пострадянський же період спостерігається вибух наукового інтересу до історії православної церкви. В цей час основним центром по вивченню цієї тематики є Київський національний університет імені Тараса Шевченка (правонаступник Університету Св. Володимира). Він є єдиним осередком, навколо якого гуртувалися науковці, котрі систематично здійснювали дослідження з історії православної церкви в Україні протягом XIX – поч. XXI ст., хоч у XIX – на поч. XX ст. першість у цьому належала Київській Духовній Академії.

Розділ IV

Вітчизняна історична думка про українське православне духовенство в системі соціальних відносин

Суспільство є стрижнем держави. І саме тому її внутрішній стан та зовнішньополітичне положення повністю залежать від збалансованості суспільних відносин. Православна церква ж протягом всього свого існування в Україні була активним учасником цих соціальних стосунків з усіма верствами населення: селянством, міщанством, козацтвом, шляхетством і дворянством. Зрозуміло, що найчисельнішими серед цих суспільних станів були селянство і козацтво, в середовищі котрих духовенство знаходило найбільшу опору, але, в той же час, від них воно найбільше й залежало в соціально-економічному і звичаєво-правовому плані. Саме цим відносинам історики приділяли досить багато уваги, хоча узагальнюючої праці з цього питання так і не створили. Проте, з цих численних праць випливає, що зв'язок козацтва та селянства з церквою був найтіснішим. З одного боку, духовенство забезпечувало їх духовні потреби і було засобом збереження їх національної ідентичності, а з іншого – воно отримувало від них основне матеріальне забезпечення та підтримку у міжконфесійних стосунках і соціальних відносинах з іншими верствами населення, у стосунках з державою та вищою церковною владою.

Православна церква в Україні до її остаточного перетворення на складову частину російського державного механізму мала ряд своїх особливостей, що підкреслювали її своєрідність і самобутність, безпосередній зв'язок з усіма верствами українського народу. Однією із цих особливостей було панування звичаю у церковно-соціальних взаємостосунках, що найбільш яскраво проявлялося на рівні відносин між приходським (білим) духовенством і сільським населенням. Зрозуміло, що цей аспект історії православної церкви в Україні не міг оминати увагу істориків, оскільки він підкреслював своєрідність розвитку не лише українських церковних інституцій, але й українського суспільства в цілому.

Відомий представник німецької історичної школи права Г.Ф.Пухта (1798-1846) вважав, що “звичаєве право” виникає безпосередньо із “народного духу” і в цілому відображає свідомість народу²⁸⁶. Виходячи з цього стає зрозумілим, яке значення набуває в історичній науці вивчення взаємовідносин у суспільстві, що базувалися саме на звичаї.

В Україні основним звичаєвим правом у стосунках церкви із суспільством було право на обрання (активне виборче право) вищого і нижчого православного духовенства представниками самого ж духовенства і представниками народу. Сучасник історик В.І.Ульяновський писав, що “виборна система в українській церкві мала забезпечувати її соборноправність, міцність і тісний зв'язок церковної організації з вірними,

²⁸⁶ Пухта Г.Ф. Энциклопедия права.- Ярославль, 1872.- С.27-28.

великий вплив духовенства на людність”²⁸⁷. Дослідник в першу чергу вів тут мову про внутрішньо-церковне право, яким керується духовенство у своїх внутрішньостанових взаємовідносинах. Однак, необхідно вивчати не лише вплив церкви на українське суспільство, але й зворотний процес, в основі якого лежало звичаєве право, сформоване соціальними потребами українського населення. Зрозуміло, що цей взаємовплив мав пристосовницький характер, що зумовлювалося необхідністю мирного співіснування церкви і селянства.

В історичній науці вже давно зверталася увага на цю сторону функціонування православної церкви в Україні. Так, ще у Є.Болховітінова (1767-1837) можна знайти інформацію про обрання на митрополичу кафедру у Києві Гедеона Святополк-Четвертинського у 1685 р., Варлаама Ясинського у 1690 р. та Іоасафа Кроковського у 1707 р. Причому, з приводу останнього, історик зауважує, що той “радою київського духовенства і чиновників малоросійських за древніми правами вільними голосами обраний”²⁸⁸. Але тут історик зауважував існування виборного права лише стосовно вищого українського духовенства. А от на взаємовідносини між українським селянством та приходськими священиками увага почала звертатися істориками лише з 1860-х рр. Першим найбільш ґрунтовно намагався дослідити це питання Ю.М.Крижановський (1831-1888), історик і педагог, здійснивши у 1861-1864 рр. публікацію нарисів із цього питання, щоправда, зачіпаючи лише територію Лівобережної України. Головний акцент у нього робився на ставлення сільського населення до приходів і приходських священиків. Багато в чому його матеріали стали визначальними для подальшого вивчення теми іншими істориками. Причому, сам дослідник поставив питання про різні шляхи розвитку українського і російського священицтва: “...Тоді як північноруське духовенство рано, при самому майже утворенні московської держави, стало змінювати першопочатковий свій характер, духовенство південноруське ... зберігало свій давній устрій”²⁸⁹. Тому для нього історія українського сільського духовенства і представляє значний інтерес, оскільки в ній він вбачав можливості виявлення характерних рис найдавніших форм його існування, чого не можна здійснити на прикладі Росії. Ю.М.Крижановський дійшов висновку, що шляхи зміни положення українського і російського духовенства були різними. Якщо для останнього “цей перехід відбувся тихо і швидко” завдяки існуючим в Росії суспільним відносинам (відокремлення від народу, сильний розвиток чиновництва, “неучасть” народу у виборах і призначенні), то для першого

²⁸⁷ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1.- К., 1994.- С.142.

²⁸⁸ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.189.

²⁸⁹ Крыжановский Е.М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // Собр. соч.- Т.І.- К., 1890.- С.392.

“така переміна відбувалася повільно і з посиленою боротьбою”, тому що новий характер суспільних відносин вступав у протиріччя з попереднім²⁹⁰.

Виходячи з цього, дослідник вважав XVIII ст. своєрідною межею в історії розвитку сільського духовенства. До цього часу українське духовенство не існувало як “осібний стан”, виділений із середовища народу і відмінний від нього різними привілеями, а вже з XVIII ст. воно існує “окремо від народу”, оскільки проникнути в його середовище можна було лише шляхом довгого навчання і через подолання багатьох формальностей²⁹¹. В цьому він, звичайно, помилявся, оскільки, як показує документальний матеріал, навіть на початку XIX ст., завдяки збереженню звичаєвого виборного права, продовжував існувати тісний зв'язок між селом і церквою. Зокрема, І.Левицький описував вибори священника на Правобережжі у селі Вільшане в 1820-х рр. сільською громадою²⁹². В іншому випадку взагалі заперечується думка про окрему становість українського сільського духовенства саме на матеріалах Лівобережної України. Вважалося, що його життя “мало чим відрізнялося від життя сільського обивателя, простолюдина”, він був лише “старший між рівними”. Оскільки священник походив із того ж середовища і обирався сільською общиною, то й був він з нею безпосередньо зв'язаний “і так чи інакше залежав від неї”²⁹³.

Найбільше уваги істориками на звичаєву сторону взаємовідносин церкви і суспільства в Україні зверталось вже наприкінці XIX – на початку XX ст. Зумовлювалося це в першу чергу виявленням багатьох архівних документів, що засвідчували панування в них звичаю протягом всього XVIII ст., та процесом остаточного утвердження української національної історіографії. Д.І.Дорошенко (1882-1951) зауважував: “80-90-ті роки – доба не тільки видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття”²⁹⁴.

Слід звернути увагу на ту обставину, що розгляду цього питання приділяли увагу не лише українські історики, але й російські. І всі вони сходилися в думці про різні шляхи розвитку церковних інституцій і духовенства в Україні й Росії. В деяких публікаціях відзначався той факт, що російська вища влада (церковна і світська) в кін. XVII – у XVIII ст. деякий час змушена була миритися з існуючим станом речей і навіть вказувала українській ієрархії на необхідність дотримання звичаю. Зокрема, один з дослідників зауважував визнання патріархом Адріан у 1699 р. права

²⁹⁰ Там само, с.394.

²⁹¹ Там само, с.392-393.

²⁹² Левицький И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.) // Киевская старина.- 1884.- №1.- С.85-87.

²⁹³ З. По пирятинскому уезду (Кое-что из прежней жизни левобережного священства) // Киевская старина.- 1887.- №4.- С.790.

²⁹⁴ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.- К., 1996.- С.153.

прихожан України на обрання священика, однак мотиви цього факту він не пояснював²⁹⁵. Також І.В.Теліченко наводив указ Св.Синоду 1735 р., яким заборонялося київському митрополиту без згоди “старшин, власників і прихожан” присилати священиків і дияконів, хоча Рафаїл Заборовський намагався вибороти це право хоча б по відношенню до найкращих випускників Київської духовної академії²⁹⁶.

Відомий український історик О.І.Левицький (1848-1922) наголошував на тому, що для України є характерною виборність духовенства від приходського священика до митрополита і на цій основі існував його тісний зв'язок з іншими суспільними станами. В сільських громадах священиків обирали вільними голосами і заключали з ними “попередній договір стосовно їх забезпечення і взагалі взаємних стосунків”. Цей аспект історик тісно ув'язує із своєю сучасністю: на його думку, саме тому “у нас в давнину і духовенство було діяльніше, і школи і шпитали існували майже при кожній церкві, і суспільство інакше ставилося до церкви і духовенства, і не було чути нарікань на нього, якими так багатий наш час”²⁹⁷.

У 1880-х рр. значну увагу звичаєвим стосункам між селянством і церквою приділяв інший відомий український історик І.В.Лучицький (1845-1918), праця якого кілька разів перевидавалася²⁹⁸. У ній він відзначав розповсюдженість по всій території України звичаю виборів сільського духовенства громадами протягом всього XVIII ст., що, по крайній мірі, точно фіксується дослідником за документами у межах 1712-1789 рр. На його думку, сама ж церква спиралася на виборне начало, оскільки вона була “вільною церквою, незалежною від зовнішньої влади”. При цьому право виборів було “настільки звичним явищем”, що спроби його відмінити чи порушити викликали скарги і протести прихожан²⁹⁹. Так само й І.В.Теліченко відзначав значну силу звичаю у церковно-суспільних відносинах, котра була настільки вагомою, що “священиків, призначених проти волі прихожан, останні не допускали до церков, не давали ні дому, ні землі, ні доходів і вони змушені були кидати свої парафії”³⁰⁰.

²⁹⁵ Грамота патриарха Адриана киевскому митрополиту Варлааму Ясинскому (По жалобе киевского войта и мещан на незаконные некоторые распоряжения митрополита) // Киевская старина.- 1885.- №9.- С.140.

²⁹⁶ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина.- 1890.- №11.- С.268.

²⁹⁷ Левицкий О.И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. // Киевская старина.- 1884.- №8.- С.654.

²⁹⁸ Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор.- 1889.- №6.- С.72-77; Рклицкий С., И.Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.) // Киевская старина.- 1901.- №1.- С.115-124; И.Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.).- К., 1901.- 10 с.

²⁹⁹ Рклицкий С., И.Л. Договоры прихожан с священниками..., с.116.

³⁰⁰ Теличенко И.В. Сословные нужды..., 268.

І.В.Луцицький досить детально розглянув природу і сутність звичаєвих відносин, що встановлювалися в процесі реалізації виборчого права на селі, причому не лише в Гетьманщині, але й в Правобережній Україні. На підставі виявлених документів, він підмітив ту різницю, що фіксувалася в договорах сільських приходів із священниками і звідси виводив свободу дій громади того чи іншого регіону у цьому питанні. Так, на Лівобережній Україні, він вважав, община була більш вільна, так як для неї не вимагалася згода влади чи дозвіл на складення договору; в той же час, на Правобережжі громада змушена була ще й запитувати дозволу на проведення виборів й укладення договору у хазяїна маєтку, напр., на Чигиринщині³⁰¹. Історик вважає, що сам по собі договір мав силу і значення юридичного акту, оскільки був підставою для зміни священника на приході за вимогою общини.

Висновки І.В.Луцицького знайшли своє підтвердження і в роботах інших дослідників. Наприклад, О.І.Левицький, продовжуючи свої дослідження з історії православної церкви в Україні, відмітив різні шляхи розвитку виборного права, уточнив деякі особливості його існування: на Правобережжі це право практикувалося до поч. ХІХ ст. та належало громаді і власнику села, а в містах – громаді й магістрату; на Лівобережжі ж воно належало виключно прихожанам, а згода місцевої козацької старшини мала місце тільки “у вигляді почесі”, хоча з часом остання могла здійснювати вже більший вплив на цей процес³⁰².

В.Хранєвич, дослідник історії Волині, в ряді своїх публікацій звертав увагу на положення духовенства у цьому регіоні наприкінці ХVІІІ ст., розширюючи територіальні і хронологічні межі вже існуючої інформації про звичаєві основи взаємовідносин православної церкви і суспільства³⁰³. Як і інші історики він також вважав виборність священників “справою настільки природною”, що другого порядку й не могло існувати в уявленнях селянства; тому призначення на приход навіть наприкінці 1790-х рр. могло відбутися не інакше, як з попередніх виборів громадою і схвалення вже після цього місцевим поміщиком. В.Хранєвич був чи не єдиним дослідником, котрий відмітив також факт виборів благочинного духовенства за участю не лише священників, але й дяків, зокрема у м.Ямполі³⁰⁴. Відмічаючи безправність сільського духовенства на Волині, історик звертає увагу на складність у юридичному оформленні документації при зайнятті приходу, оскільки

³⁰¹ Рклицкий С., И.Л. Договоры прихожан с священниками..., с.120-121.

³⁰² Левицкий О. Кандидат на священство из „шкурников” // Киевская старина.- 1904.- №4.- С.105-106.

³⁰³ Храневич В. Помещики и духовенство в юго-западном крае в конце прошлого столетия (Бытовой очерк) // Киевская старина.- 1892.- №9.- С.357-388; Храневич В. Некоторые черты из былой жизни духовенства юго-западного края // Киевская старина.- 1893.- №3.- С.399-411; №4.- С.78-97; Храневич В. Выборное начало в среде Волынского духовенства в конце ХVІІІ и начале ХІХ века // Киевская старина.- 1900.- №5.- С.270-273.

³⁰⁴ Храневич В. Выборное начало в среде Волынского духовенства..., с.271-273.

священик зобов'язаний був отримати велику кількість “презентальних паперів”: представлення благочинного чи духовного правління, засвідчене ним же прохання від прихожан, схвальні свідоцтва від різних осіб, свідоцтва про освіту, рекомендацію чи згоду поміщика та ін.³⁰⁵ При цьому остання із зазначених “презента” у 1794-1795 рр. вже втратила свою силу, хоча формально й вимагалася. Зрозуміло, що її значення було знівельоване в результаті зміни політичної ситуації на Правобережжі, котре вже було приєднане до Росії. Дещо іншу ситуацію з поданням документів на приход відзначає О.І.Левицький стосовно Лівобережжя на прикладі виборів від міщанського стану. Тут необхідно було оформити виборчий акт від прихожан, отримати “презенти” від магістрату та духовного правління і все це подати до консисторії³⁰⁶.

Особливості розвитку звичаєвих відносин на Правобережжі і Лівобережжі між церквою і сільським населенням відмічалися і в ряді інших робіт³⁰⁷.

Серед російських істориків розглядали звичаєві основи взаємовідносин українського духовенства із суспільством О.Востоков, О.Папков та ін.

Російський історик і археограф О.О.Востоков (1857-1891), котрий взагалі був закоханий в історію України, вважав, що виборчий процес лежав “в самій основі життя південно-руського народу. Вибирали всіх від гетьмана і митрополита до останнього сільського отамана і дячка”. Вивчаючи цей процес, історик звертав увагу на його юридичне оформлення в кожному конкретному випадку: “Про вибори складались пространні і короткі записи, в котрих нерідко зображувався і сам процес обрання з результатами його і підписами виборців”³⁰⁸. Отже, з цього випливає, що виборчий процес не мав хаотичного і невпорядкованого характеру.

Порівняльний аналіз надавав для історичної науки багато матеріалу для роздумів про суттєві відмінності щодо співвідношення приходського духовенства і суспільства в Україні і Росії, правового оформлення (звичаєвого чи законодавчого) його стану. Так, І.Знаменський вважав, що в Росії біле священство повністю залежало від поміщиків³⁰⁹. Більш пригнічене правове положення російського духовенства у порівнянні з українським спробував відтворити й відомий український історик О.Л.Лотоцький (1870-

³⁰⁵ Храчевич В. Помещики и духовенство в юго-западном крае..., с.359.

³⁰⁶ Левицкий О. Кандидат на священство из „шкурников”..., с.108-109.

³⁰⁷ Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776).- К., 1903.- С.60-62; Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 г.).- К., 1907.- С.292-398.

³⁰⁸ Востоков А. Акт избрания Варлаама Ясинского архимандритом киево-печерского монастыря // Киевская старина.- 1887.- №6-7.- С.573.

³⁰⁹ Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II.- М., 1880.- С.168.

1939)³¹⁰. Вищий рівень останнього і значно поважніше ставлення до нього в суспільстві історик пояснював тісними соціальними зв'язками³¹¹. Саме ці обставини, а “також і виборна практика”, на його думку, зумовили пізніше правове оформлення, у порівнянні з Росією, українського приходського духовенства в окрему станово-кастову верству.

О.О.Папков у своєму дослідженні звернув увагу на факт поступового занепаду приходської церкви як в Україні, так і в Росії. Причини цього для України він вбачав дещо двояко: з одного боку, пояснював намаганням ліквідації будь-якої різниці між українською і російською церковними організаціями, а, з іншого боку, підготовкою і виданням “невдалих законів”, в яких було випущено з уваги, що “духовно-моральні інтереси ніколи не можуть бути безкарно принесені в жертву інтересам матеріальним” і в результаті цього порушено суспільну рівновагу³¹².

На підтвердження теоретичних висновків історіографії дослідниками публікуються документи, що їх засвідчують. Так, акт від 21 червня 1713 р. дає інформацію про обрання прихожанами в селі Пустовойтівка на місце померлого священика дяка Василя, що відбувалося в присутності роменського протопопа Ф.Семіоновича та з участю старости, війта, ктитора³¹³. Як видно, цей документ засвідчує участь у виборах духовенства, місцевої адміністрації і самих прихожан. Кожен із цих суб'єктів має активне (прихожани, війт, ктитор) або пасивне (дяк) виборче право; є і сторонній спостерігач за легітимністю процесу (роменський протопоп).

Деяку увагу приділила звичаєвим стосункам між церквою та селянством і сучасна українська історіографія. Так, О.П.Крижанівський та С.М.Плохій, звертаючи увагу на цю сторону взаємовідносин, вважають, що на Гетьманщині і Слобожанщині виборче право було більш поширене, ніж на Правобережній Україні, “де у XVIII ст. парафіяни майже повсюдно втратили можливість обирати причетника”, оскільки там практикувалася торгівля парафіями³¹⁴. Але з цими твердженнями можна погодитися лише частково, тому що ця ситуація не була сталою ні територіально, ні хронологічно: ці слова можуть бути справедливими, наприклад, для 1750-х – першої половини 1760-х рр., або ж для середини 1780-х рр., але не для кінця 1760-х чи початку 1790-х рр., коли на Правобережжі йшов активний процес приєднання греко-католицьких приходів до православ'я. Хоча й не можна не погодитися з тим,

³¹⁰ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка.- Т.XXI.- 1898.- С.1-40.

³¹¹ Там само, с.26, 35-38.

³¹² Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века).- М., 1899.- С.70-76.

³¹³ Акт об избрании сельского священника, 1713 г. // Киевская старина.- 1898.- №1.- С.11-12.

³¹⁴ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.3.- К., 1994.- С.135.

що вплив на призначення священика місцевий поміщик мав, все ж таки виборна система на Правобережжі існувала. Про це свідчать хоча б дослідження І.Луцицького, О.Левицького, В.Хранєвича. Звертався до цієї теми і автор цих рядків³¹⁵. Але можна навести ще й епізод, описаний відомим українським істориком В.Б.Антоновичем (1834-1908), що відбувся у 1785 р. в с.Бабичах Межирічського ключа, що належали князю Ксаверію Любомирському. Там громада запросила на приход Покровської церкви православного священика О.Андрієвського, а уніатська консисторія призначила свого ставленика. Історик зауважує: "...поміщик мав вирішальний голос у цьому питанні, оскільки на підставі його презенти міг утриматися на приході один з двох кандидатів"; і князь Кс.Любомирський фактично підтримав православного кандидата, оскільки, по-перше, заявив громаді, що на приході залишиться той із них, до якого будуть "звертатися за виконанням треб" самі ж селяни, а, по-друге, православному священику видав презенту безкоштовно, тоді як з уніатського вимагав "досить високу плату"³¹⁶.

Накопичення значного фактичного матеріалу із соціальної історії селянства тільки наприкінці ХІХ ст. дозволило дослідникам здійснювати узагальнюючі висновки. Фактично, перша наукова монографія по селянському питанню у Речі Посолитій ХVІІІ-го ст. була видана лише у 1889 р. російським істориком В.Мякотіним. Розглядаючи цю тему, дослідник, відповідно, не міг обійти і церковно-релігійного аспекту. Зокрема, на його думку, в Україні становий інтерес повністю співпадав з національним і релігійним³¹⁷. Водночас він підкреслював, що під час повстання 1768 р. релігійні та національні інтереси хоч і були присутні, та відступали на задній план, а саме воно мало характер суто „селянського бунту”. Зовсім інакше на це питання дивився український історик Я.Шульгін, котрий саме селянство Правобережної України вважає „новими борцями” за православ’я і українську народність у ХVІІІ ст.³¹⁸ Цей дослідник міцно з’єднує між собою положення православного духовенства і спротив селянства у 1760-х рр.: „...коли сей час був часом повного пригнічення православ’я на Україні, то разом з тим він же був і часом нового міцного опору православних селян і духовенства полякам і уніатам”³¹⁹.

³¹⁵ Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України ХVІІІ ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.82-84; Ластовський В.В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму.- Черкаси, 2002.- С.14-16.

³¹⁶ Антонович В. Протоиерей Алексей Андриевский (Эпизод 1789 г.) // Киевская старина.- 1892.- №1.- С.17-18; Антонович В. Волынская тревога 1789 г.- К., 1902.- С.85-86.

³¹⁷ Мякотин В. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов.- СПб., 1889.- С.90.

³¹⁸ Шульгин Я. Начерк Коліївщини.- Львів, 1898.- С.5.

³¹⁹ Там само, с.13.

Багато хто з істориків також відмічав і тісний зв'язок православних монастирів Правобережжя із селянством. Так, Д.Мордовцев вважав, що вони мали значну прихильність останнього, оскільки, по-перше, це були „руські монастирі і в них були руські ченці, котрі говорили по-руськи”, по-друге, вони отримали благословення із Києва „котрий для всіх українців завжди залишався святим містом”, по-третє, їх утримуванню допомагали самі ж селяни і запорожці³²⁰. Крім того, місцеве населення співчувало православним монастирям і ченцям за їх переслідування польською владою³²¹.

В радянській же історіографії підтримка селянством православного духовенства обумовлювалося виключно антифеодальною боротьбою. Наприклад, Г.М.Страхов у 1964 р. головними причинами селянських рухів вважав: 1) посилення феодально-кріпосницького гніту, 2) зростання національного гніту з боку польських феодалів, 3) активізацію боротьби народних мас за „возз'єднання з Росією”³²². В той же час релігійний фактор в його дослідженні представлений лише як побіжний. Тому-то головною причиною повстань 1750 і 1768 рр. він вважає посилення феодально-кріпосницького гніту, до якого лише додавалися національний гніт і релігійні переслідування, а самі ці вибухи „були вищою формою класової боротьби”, „носили різко окреслений антифеодальний характер”, маючи свою специфічну рису – „вони були ... і народно-визвольними”³²³. Аналогічної думки притримувалася й В.В.Крижановська, виходячи із ситуації другої половини 1760-х рр., котра зауважувала, що „під релігійною оболонкою окремих селянських вимог явно виступив антифеодальний зміст селянської боротьби”³²⁴.

Окрім зв'язків селянства із церквою, в історіографії актуальним було і залишається й питання про взаємовідносини із духовенством українського козацтва, в т.ч. Запорозької Січі.

Одним із перших на нього звернув увагу М.О.Максимович. Через майже всі праці дослідника наскрізно пролягають ці взаємостосунки. Характерною їх рисою є те, що автор наводить багато різноманітного фактичного матеріалу, однак майже не аналізує його відносно загальної суспільно-політичної ситуації в Україні. Проте, він так майстерно будує свою оповідь, що крізь неї ясно проглядаються своєрідна концепція, відмінна від офіційної.

³²⁰ Мордовцев Д. Гайдамачина.- СПб., 1870.- С.222-223.

³²¹ Там само, с.225.

³²² Страхов Г.М. Крестьянское движение на Правобережной Украине во второй половине XVIII века. Автореф. дис. ... кандидата исторических наук.- К., 1964.- С.5.

³²³ Там само, с.13, 18.

³²⁴ Крыжановская В.В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) на внутреннюю политику правительства Речи Посполитой (на материалах Правобережной Украины). Автореф. дис. ... кандидата исторических наук.- К., 1975.- С.25.

Ув'язуючи між собою козацтво і православну церкву М.О.Максимович зауважує, що для козаків “першою умовою була православна віра”, а її захист від ворогів обертається на захист всієї України³²⁵. Саме невід’ємність церкви від козацтва для історика є визначальною в його світобаченні. Найвищим же проявом цього він вважає факт виборів ченцями Києво-Печерської лаври 18 листопада 1690 р. колишнього військового суддю Михайла Вуяхевича в архімандрити. Цей факт, на думку історика, є прикладом самого урочистого прояву “тодішньої взаємності між духовенством і козацтвом”³²⁶.

Дуже багато інформації можна знайти в творах М.О.Максимовича про широку підтримку із сторони козацтва церковного будівництва на території всієї України. Зокрема, він пише про зв'язки козацтва з Миколаївською і Успенською церквами в м.Золотоноші: у 1735 р. до першої з них запорозький отаман Іван Малашевич подарував Євангеліє, видане у Києві, а друга у 1745 р. була збудована майстром-козаком із с.Домантового. Так само він подає інформацію про заснування Красногірського чоловічого монастиря сотником В.Сербином у 1670-х рр. та матеріальну підтримку обителі переяславським полковником Думітрашко-Райче³²⁷, про будівництво коштом Стародубського полковника М.Миклашевського Георгіївської і Преображенської церков у Видубицькому монастирі³²⁸.

В окремій праці, присвяченій історії Києво-Межигірського монастиря, М.О.Максимович проводить паралель між ним і Трахтемирівським монастирем. На його думку, якщо останній був козацьким в кін.XVI – на поч.XVII ст., то Межигірський слід таким вважати з 1672 р., коли Запорозьке товариство звернулося до його братії з пропозицією вважати себе своєю парафією, повторно потім ще звернувся кошовий отаман І.Сірко в 1676 р. і “остаточно вирішилась ця справа” у 1683 р. „С тих пір, не тільки в січовій Покровській церкві служителі (два ієромонаха, ієродиякон і уставщики) були постійно із братії Межигірської; але і в Самарському монастирі ігумени були також із ієромонахів Межигірських. Кожен запорозький козак вважав своїм обов'язком поклонитися святому Спасу Межигірському; і багато із січовиків закінчували тут свій вік, усмиряючи свою попередню буйну волю в подвигах молитви і послушань чернецьких”³²⁹. Підкреслюючи ці взаємовідносини, М.О.Максимович зазначав: „Частина церковних доходів йшла звідти на Межигірський монастир...; багато з них (козаків – Л.В.) сприяли йому своїми вкладами, а деякі і самі вступали сюди докінчувати життя у подвигах молитви і послушництва”³³⁰. За рахунок січовиків тут утримувалася й лікарня для калік і немічних; дехто присилався на покаєння³³¹. М.О.Максимович

³²⁵ Максимович М.А. Сказание о Колиивщине..., с.626, 627.

³²⁶ Максимович М.А. Бубновская сотня // Собр.соч.- Т.І.- С.780.

³²⁷ Максимович М.А. Воспоминание о Золотоноше..., с.372-374, 378.

³²⁸ Максимович М.А. Выдубицкий монастырь // Собр.соч.- Т.ІІ.- С.251-253.

³²⁹ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре // Собр.соч.- Т.ІІ.- С.275.

³³⁰ Там само, с.281.

³³¹ Там само, с.275-276.

відтворює зв'язки цього монастиря не лише з запорожцями. Він зупиняється на подарунках, зроблених генеральним суддею М.Вуяхевичем у 1688 р. (двір і поле) та київським полковником К.Мокієвським у 1694 р. (землі), на користь обителі. Особливо відзначає стосунки із полковником С.Палієм, котрий подарував монастирю власне Євангеліє, і портрет якого висів довгий час у Святодухівській церкві. Для підтвердження цих особливих стосунків вченим наводиться переказ, що полковник був тут похований і поруч з ним „старий товариш його Самусь”. Останній, між іншим, будучи богуславським полковником, заснував Богуславський чоловічий монастир і в 1713 р. віддав по заповіту сюди частину своїх маєтків і грошей³³².

М.О.Максимович не міг обійти й участі Межигірського монастиря у перебізі політичних подій. Так, він описує ситуацію, пов'язану із спробами царського і гетьманського урядів відірвати Запорозьку Січ від І.Мазепи за допомогою обителі. З цією метою київський митрополит І.Кроковський посилав монастирського ієромонаха І.Жураховського, але „озлоблені січовики відмовили і йому, називали його шпигуном і похвалялися спалити у смоляній бочці”³³³. Проте, свого власного ставлення до цієї ситуації М.О.Максимович не висловив, намагаючись викладати лише фактичний матеріал. Що цікаво, в подальшому дослідник описує цілком нормальні стосунки між Запорозькою Січчю та І.Жураховським. Він вважає, що тільки при його посередництві у 1734-1735 рр. було відновлене попереднє відношення Запорозжя до Межигірського монастиря: „звідси він вітав запорожців” і ті звернулися до нього, щоб відновити колишні стосунки³³⁴. З праці М.О.Максимовича цілком справедливо впливає думка про традиційність козацько-церковних стосунків. Вже навіть наприкінці XVIII ст., задовго після ліквідації і Межигірського монастиря і Запорозької Січі, Чорноморське козацьке військо створює Микільську пустинь (1794), архімандритом якої стає колишній межигірський чернець Феофан, і добивається передачі речей сюди із обителі³³⁵.

На прикладі Межигірського монастиря М.О.Максимович найбільш тісно ув'язує козацтво і українське православне духовенство у своїх поглядах. Він зробив їх невід'ємною частиною одне одного. Він зауважує, що внаслідок фатальної пожежі в обителі у 1786 р. „закінчилося багатовікове буття знаменитого монастиря, котрий начебто став уже зайвим у російському світі після того, як не стало Запорозької Січі і колишньої України козацької”³³⁶. Про зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. дослідник лише зазначає, що „її зростання та існування було несумісне з новим устроєм Новоросійського краю, з планами повновладного Потьомкіна”³³⁷. Таким чином він

³³² Там само, с.276, 278-279.

³³³ Там само, с.277-278.

³³⁴ Там само, с.281.

³³⁵ Там само, с.284.

³³⁶ Там само, с.284.

³³⁷ Там само, с.283.

підкреслював різницю між устроєм українського суспільства і політикою російської влади у XVIII ст.

М.О.Максимович був першим істориком, котрий пробував з'ясувати соціальну природу українського православного духовенства. Він розглядав процес формування священицьких родів та їх безпосередній зв'язок з козацтвом. Визначаючи статус духовенства, історик прийшов до думки: „В Україні козацькій, чини: духовний і мирський, були так близькі один одному, що можна було одній і тій же особі бути священиком і разом з тим військовим старшиною, шляхтичем, або князем”³³⁸. Свої думки історик підкріплює фактичним матеріалом із історії таких священицьких родів як Осиповські (с.Прохорівка), Терлецькі (с.Бубнівська Слобідка), Жежелевські (с.Піщане). Зокрема, він пише: „Даниїл Осиповський, з прийняттям священства, не позбавлявся з потомством тих прав, котрі набув він званням полкового старшини. При тому ж, духовний чин, і сам по собі, по силі тодішніх постанов рівний був в правах з чином шляхетним. Малоросійське духовенство, маючи великі втрати від католицизму і унії, винагороджувалось і поповнювалось із інших станів, не тільки з міщан і простого виборного козацтва, але також із військової старшини, із шляхетства і родів князівських”³³⁹. Очевидний той факт, що М.О.Максимович відносився до українського православного духовенства із глибокою симпатією. Воно для нього – це “освічений стан..., котрого зовсім не цурався, а навпаки – дуже тримався народ малоросійський, котрий в середині XVII ст. стояв уже на високому ступені просвіти, в рівень просвіти західноєвропейської”³⁴⁰.

М.О.Максимович не зупинявся у своїх дослідженнях історії церкви в Україні і планував продовжувати їх і в подальшій своїй науковій роботі. Так, він у 1864 р. вказував, що буде продовжувати вивчати історію Канівського православного чоловічого монастиря у XVIII ст.³⁴¹ Він збирав матеріал по цій темі, робив чорнові замітки, однак роботи своєї так і не встиг завершити³⁴².

Сучасний дослідник С.Біленький намагається довести, що М.О.Максимович розглядає історію церкви в Україні як складову частину історії літератури (словесності). Для цього, зокрема, він наводить періодизацію історії літератури, котру вчений створив “на основі зовнішніх подій політичного (церковно-політичного) життя”, наприклад – прийняття християнства, перенесення митрополії до Північно-Східної Русі,

³³⁸ Максимович М.А. Бубновская сотня..., с.780.

³³⁹ Там само, с.778-779.

³⁴⁰ Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Максимович М. У пошуках омріяної України..., с.189.

³⁴¹ Максимович М. Воспоминание о стародавнем монастыре Каневском // Собр.соч.- Т.П.- С.319.

³⁴² Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.П, №2416, арк.1-5 зв.

встановлення Московської патріархії, запровадження унії³⁴³. З усього цього дослідник робить висновок, що “Максимович еkleктично змішав альтернативні варіанти періодизації, але надав перевагу зовнішнім чинникам. У свою чергу наявність в цьому ряді церковно-релігійних явищ дозволяло Максимовичу займатися церковною історією як складовою частиною лекцій з історії словесності”³⁴⁴. Однак, даний підхід автора до наукового спадку вченого слід вважати дещо однобічним. Справа в тому, що викладений вище матеріал дає підстави стверджувати про відношення М.О.Максимовича до історії церкви в Україні не як до складової частини історії літератури (словесності), а як до окремого предмету наукового дослідження.

Звичайно не можна сказати, що своїми роботами М.О.Максимович кардинально зламав існуючі стереотипи, вироблені представниками пануючої Російської Православної Церкви. З цього приводу В.О.Замлинський зауважував: “Однак мусимо визнати, що М.Максимович усе ж не зумів до кінця вирватися з рамок офіційної державної ідеології щодо історичного процесу. Він прагнув прорватись крізь неї, й іноді проривався, шукав виходу, та все ж вона залишалася тим будинком, у якому він жив, але якому вже не належав”³⁴⁵. Власне в роботах М.О.Максимовича, що стосуються історії православної церкви, чітко прослідковується певне протиріччя: з однієї сторони він дотримується офіційної концепції, але з іншої – намагається висловити власні думки, відмінні від неї.

Можна із впевненістю стверджувати, що у своїх працях М.О.Максимович підкреслював своєрідність і самобутність положення православної церкви в українському суспільстві, її традиційні зв'язки з іншими верствами населення. З його роздумів цілком ясно випливає, що православна церква як суспільний інститут відігравав одну з провідних ролей у політичному і соціальному житті українського народу, був одним з охоронців його етнічно-національної самобутності. При цьому слід зазначити, що погляди М.О.Максимовича на православну церкву в Україні ще потребують додаткового і більш скрупульозного вивчення та аналізу, зокрема що стосується її ролі у зв'язку з міжконфесійним протистоянням на Правобережній Україні та розгортанням гайдамацького руху.

М.В.Закревський інакше представляв своїм читачам церковно-козацькі зв'язки – через розвиток церковного будівництва у Києві. Саме козацтво і Запорозька Січ, зокрема, явно викликають захоплення у нього. І цьому, в першу чергу, сприяють публікації інших дослідників, на праці котрих спирався історик. Зокрема, він підтримує Є.Крижановського в тому, що Січ була “справжньою житницею для Малоросії”, маючи на увазі її фінансову

³⁴³ Біленький С. Академічний раціоналізм, політика і релігія: російська словесність у Київському університеті між 1834-1845 роками // Просемінарій.- Вип.4.- К., 2000.- С.188.

³⁴⁴ Біленький С. Академічний раціоналізм, політика і релігія..., с.189.

³⁴⁵ Замлинський В. Патріарх української науки // Максимович М.О. Києвъ явился градомъ великимъ...- К., 1994.- С.30.

підтримку якраз церковного будівництва³⁴⁶. Найбільше ж уваги історик приділяє їй у зв'язку з історією Києво-Межигірського монастиря, звертаючи увагу на взаємний позитивний вплив між ними: з одного боку Січ стала “джерелом важливих прибутків” для обителі, а з іншого – ченці “своєю простотою, суворим відселянством і благочестям, повернувши до себе глибоку повагу степової вольниці, вносили в неї релігійний порядок і дух благочестя”³⁴⁷. В цілому ж слід відмітити безумовний вплив ще й М.Максимовича на цю сторону дослідження М.В.Закревського.

Очевидно, саме під цим впливом історик більше схилявся на сторону січового козацтва у його конфлікті з Гедеоном Святополк-Четвертинським з приводу підпорядкування Межигірського монастиря, оскільки цією спробою, з його думки, київський митрополит пробував перетворити Січ на рядовий приход³⁴⁸. З цих же позицій він вважав „справою дуже негарною” позбавлення Межигірського монастиря статусу ставропігії у 1703 р., оскільки це, на його думку, звело його до рівня звичайного монастиря³⁴⁹.

На відміну від наведених вище різких висловлювань у бік гетьмана і козацької старшини М.В.Закревський більш помірковано характеризував дії представників царської родини. Петра I він називав не інакше як “істинним цінителем освіти”, оскільки той надав Києво-Братській школі 26 листопада 1701 р. статус Академії на зразок європейських навчальних установ “і дарував їй право власної юрисдикції”³⁵⁰. В той же час він відзначив, що всі ці нововведення лише зовнішньо покращили її статус і насправді “ніяких особливих прав” вона не отримала³⁵¹. Звертає на себе увагу ще й думка стосовно розвитку міста Києва у зв'язку з процвітанням церкви: “Набожність чи пиха, добродушність чи політика князів, государів і гетьманів наповнили архіви магістрату і монастирів грамотами і привілеями, але для освіти жителів і покращення міста було дуже мало зроблено”³⁵². З цього випливає, що історик ставив на перше місце соціальні та економічні аспекти розвитку суспільства. Це також проявляється і в тому, що М.В.Закревський підтримує світську владу в питанні обмеження ролі церкви у суспільстві. У питанні про секуляризацію церковних маєтків і введення штатів указами імператриці Катерини II від 24 лютого 1764 р. і 10 квітня 1786 р. історик підкреслює несумісність поєднання релігійних цілей духовенства і їх права на володіння помістями і селянами. Свою думку він висловлює повністю у відповідності із офіційною позицією російської влади, котра вважала господарчі турботи і

³⁴⁶ Закревский Н. Описание Киева.- 2-е изд.- М., 1868.- С.596.

³⁴⁷ Там само, с.481.

³⁴⁸ Там само, с.480.

³⁴⁹ Там само, с.485.

³⁵⁰ Там само, с.159.

³⁵¹ Там само, с.160.

³⁵² Там само, с.80.

управління селами та участь у судових тяжбах невластивими для духовної влади³⁵³.

Соціальні взаємовідносини між православним духовенством і іншими верствами населеннями є для М.В.Закревського способом відображення соціально-економічного розвитку православної церкви в Україні. В його уявленні протягом всього XVIII ст. вся діяльність православних монастирів зводилася до неперервної, одноманітної, нудної і руйнівної боротьби за землю. А головними суперниками чернецтва у цій боротьбі дослідник вважає міщанство та козацтво. При чому перше намагалося прибрати собі в руки землі навколо міст, а друге – в інших місцевостях³⁵⁴. До такої думки М.В.Закревського наштотували архівні матеріали, котрі, як він їх характеризує, засвідчили “всю дріб’язковість і всю тяжкість цієї боротьби”, але в кінці кінців так і не стали завершеними справами. Можливо, саме це й підштотувало дослідника до виправдовування секуляризаційних заходів російського уряду.

Немало місця М.В.Закревським відводиться оцінці українського духовенства на фоні Києво-Могилянської академії. Основне її значення, як він підкреслює, полягало в тому, що вона “була найголовнішим розсадником освіти у нашій Вітчизні. Вона виховала велику кількість мужів, які стали пізніше знаменитими вченими,... захисниками віри пером і шаблею і взагалі вершителями великих подвигів на користь Церкви і Вітчизни”³⁵⁵. Особливо дослідник відмічає значення цієї навчальної установи тим, що “протягом XVIII століття немає майже жодної архіпастирської кафедри, котру не займали б більшою частиною вихованці її”³⁵⁶. А занепад академії до кінця століття історик пояснює головним чином нездатністю її керівництва налагодити відповідний новим умовам навчальний процес, що і проявилось в наступному: 1) відсутністю визначних професорів і викладачів, окрім С.Міславського, Т.Вербицького, І.Фальковського, 2) появою нових і більш сучасних навчальних закладів у Москві, Харкові, Чернігові, Санкт-Петербурзі та ін., 3) старою системою викладання, 4) незадовільним способом утримання учнів³⁵⁷.

У історичній науці XIX-го ст. досить активно обговорювалося питання взаємовідносин гетьмана І.Мазепи і православної церкви. Вочевидь, що для дослідників цього періоду воно було непростим, враховуючи незмінну офіційну позицію і, водночас, бажання з’ясувати істинне положення речей, особливо на фоні певної лібералізації у 1880-90-х рр.

Гетьман України Іван Мазепа давно вже став неординарною і непересічною особистістю в історіографії не лише вітчизняної історичної науки. Навколо нього зламано немало списів в наукових дискусіях

³⁵³ Там само, с.99-100.

³⁵⁴ Там само, с.354.

³⁵⁵ Там само, с.71.

³⁵⁶ Там само, с.167.

³⁵⁷ Там само, с.166-167.

різноманітних наукових шкіл в самих радикальних тонах. При цьому важко мабуть знайти праці нейтрального характеру, оскільки сама по собі діяльність гетьмана стала визначальною у переломному моменті життя України, а, відповідно, і всієї європейської політики поч.XVIII ст. Тому йому присвячено в історичній науці XIX – поч.XXI ст. чи не найбільшу частину наукових розвідок просопографічного характеру, що стосувалися історії України³⁵⁸. Але більшість із них стосуються питань або ж суто біографії гетьмана, або ж присвячені політичним аспектам його діяльності та її оцінки. Всі інші моменти історичного розвитку України (соціальні, економічні, культурні) розглядалися, як правило, у контексті вище зазначених. Воно й зрозуміло, адже зовнішній ефект виступу І.Мазепи у 1708-1709 рр. став визначальним для подальшого розвитку української державності на найближчі століття. Водночас необхідно відмітити на існування єдиної поки що праці, в котрій було зроблено спробу часткового історіографічного аналізу з питання оцінки в російській та українській науковій думці церковної анафеми на гетьмана³⁵⁹.

Необхідно відмітити, що багато хто з дослідників вважає за потрібне наділяти І.Мазепу рядом епітетів, які підкреслюють його ставлення до церкви. Так, О.Оглоблин у 1962 р. називав його великим і щедрим меценатом, О.Субтельний – ревним покровителем православ'я, Ю.Мицик – покровителем Української православної церкви, а В.Смолій просто відзначав “покровительство гетьмана православної церкви”³⁶⁰.

Розглядаючи питання “Мазепа і церква” історики головним чином звертали увагу на два аспекти: будівництво гетьманом храмів і підтримка монастирів та проголошення йому анафеми. Описи процедури останньої

³⁵⁸ Див. напр.: Костомаров Н.И. Мазепа.- М., 1992.- 336 с.; Уманец Ф.М. Гетман Мазепа.- СПб., 1897.- 456 с.; Козаченко А.И. События 1708-1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей.- М., 1959.- С.323-350; Феденко П. Гетьман І.Мазепа в советській історіографії // Український збірник.- Кн.17.- Мюнхен: Інститут для вивчення СССР, 1960.- С.7-26; Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик.- 1979.- №1-4.- С.55-68; Єнсен А. Мазепа.- К., 1992.- 205 с.; Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави.- К., 1995.- С.385-400; Павленко С.О. Міф про Мазепу.- Чернігів: Сіверянська думка, 1998.- 248 с.; Kentrschynnskyj B. Mazepa.- Stockholm, 1962.- 538 p.; Subtelny O. Mazepa, Peter I and Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies.- 1978.- Vol.2., №2.- P.158-183.

³⁵⁹ Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема “зради” та “анафемування” в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип.7.- К., 1999.- С.173-189.

³⁶⁰ Оглоблин О. Мазепа Іван // Енциклопедія українознавства.- Львів, 1994.- Т.4.- С.1431; Субтельний О. Україна: історія.- Вид.3-тє, пер. і доп.- К., 1993.- С.206; Мицик Ю.А. Мазепа Іван Степанович // Українське козацтво: Мала енциклопедія.- К.-Запоріжжя, 2002.- С.304; Смолій В.А. Іван Мазепа..., с.389.

присутні в ряді робіт визначних істориків, зокрема у Д.Бантиш-Каменського, С.М.Соловйова, М.І.Костомарова³⁶¹.

Зрозуміло, що більшості вітчизняних істориків ХІХ ст. було важко сприйняти образ гетьмана І.Мазепи інакше, як негативний. Деякі з них, очевидно, розриваючись між офіційною ідеологією та власним баченням намагалися поєднати обидві сторони. Наприклад, відомий вчений Є.Болховітінов, митрополит Київський і Галицький, котрий, з одного боку, зауважує його як „зрадника”, котрий перейшов на сторону шведського короля і тому йому було проголошено „прокляття”³⁶², але, з іншої сторони, називає „чудовим вкладником” у розвиток Києво-Печерської Лаври³⁶³. Більше того, історик взагалі уникає будь-яких епітетів на адресу гетьмана, за винятком цих двох випадків.

Російський історик і поміркований ліберал С.М.Соловйов у 1864 р. взагалі вирішив спробувати протиставити гетьмана І.Мазепу і православну віру, тим самим готуючи виправдання проголошенню анафеми: “Мазепа не був представником тієї маси малоросійського народу, для котрої православ’я було началом, що не допускало ніяких угод, для котрої іновірець був ворог, а лях-католик ворог непримиренний...”³⁶⁴ Але цією фразою історик не лише протиставляв гетьмана українському суспільству, але й спробував саме це суспільство зобразити фанатичним, для якого начебто все неправославне ставало одночасно й ворожим.

Сучасна російська богословська думка пояснює видання анафеми проти гетьмана І.Мазепи тим, що у „конфліктах зі світською владою був присутній... елемент виступу і проти Православ’я... у формі змови з єретиками”³⁶⁵. Власне, ще у 1912 р. Володимир (Богоявленський) (1848-1918), майбутній митрополит Київський і Галицький, священомученик, чітко висловив думку, що проголошення анафеми має не тільки суто моральну сторону по відношенню до об’єкта переслідування, але й політичну, оскільки головною його метою було “виправити винного, підтримати честь і гідність церковного товариства і попередити від інших членів його небезпеку спокуси та зарази”³⁶⁶. Протоієрей В.О.Ципін, викладач у Московській Духовній Академії, зауважає, що в часи Петра І і Феофана Прокоповича законоположення стосовно анафеми, закріплені у “Духовному регламенті”

³⁶¹ Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России.- К., 1993.- С.401-402; Костомаров Н.И.Мазепа..., с.259-260; Соловьев С.М. История России с древнейших времен.- Кн.VIII. Т.15-16.- М., 1962.- С.249.

³⁶² Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.189.

³⁶³ Там само, с.330.

³⁶⁴ Соловьев С.М. История России..., с.212.

³⁶⁵ Максимович К.А. Анафема // Православная Энциклопедия.- Т.II.- М., 2001.- С.277.

³⁶⁶ Владимир (Богоявленский), священомученик. Об анафеме или церковном отлучении.- М., 1998.- С.13, 47.

(1720), “витікали із зрощення церковної і державної влади”, але вже зараз вони втратили свою силу³⁶⁷.

Багато хто з дослідників вважає, що власне проголошення анафема православним духовенством було здійснене під тиском російської влади. Такої думки притримуються не лише апологети І.Мазепи, але й апологети Петра І. Зокрема, відомий представник російської зарубіжної історичної науки І.К.Смолич (1898-1970) прямо вказує на це, вважаючи, що, наприклад, С.Яворський отримав безпосередній наказ від царя провести анафему³⁶⁸.

Необхідно відмітити, що в російській церковній історичній науці ім'я гетьмана І.Мазепи, як правило, оминається, хоча питання історії православної церкви в Україні цього часу ними і розглядається. Про це свідчать, наприклад, роботи О.Доброклонського, М.Тальберга, А.Карташова³⁶⁹. І взагалі рідкісним, і чи не єдиним, випадком для російської науки слід вважати висловлювання про І.Мазепу протоієрея Г.Флоровського, що не носили яскраво негативного відтінку. Навпаки, він відзначав, що саме “гетьманство Мазепи є вершиною українського Барокко і в богослов'ї”, а від цього часу й виводив, що в українському “релігійному світогляді йде характерна емоційна нетверезість, мрійлива збудженість, якась своєрідна релігійна романтика”³⁷⁰.

Для української історичної науки ХІХ ст. проблема ставлення до І.Мазепи вочевидь була непроста. І в першу чергу у зв'язку з анафемою. У цьому плані досить знаменним є листування відомих істориків М.О.Максимовича та П.Г.Лебединцева у 1865 р., де вони обмінюються думками з цього приводу. Головне, що для обох вчених це не було питання політичне, а скоріше питання справедливості. В листі від 10 липня М.О.Максимович стурбовано писав: “А хотілося б сказати, що можна було б здається, уже зняти анафемське поминання у Києві з того, чийх пам'яток стільки у Києві – і Лаврська кам'яна огорожа, і Микільський собор, і Братська Богоявленська церква; хто золотив своїм коштом і верхи колишньої лаврської великої церкви, що згоріли від громового удару; чийм старанням відновлена древня єпархія переяславська і поставлений там Вознесенський собор та ін. та ін.” Вчений з жалем зауважує, що не може публічно цю свою думку висловити: “...ви перший викинули б її з мого зауваження як смітну траву”³⁷¹. На його відвертість відвертістю відповів і П.Г.Лебединцев 11 жовтня: “Про зняття клятви з Мазепи небезпечно і мову заводити; його

³⁶⁷ Цыпин В.А. Церковное право.- М., 1996.- С.397.

³⁶⁸ Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917.- Часть 1.- М., 1996.- С.518; Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917.- Часть 2.- М., 1997.- С.62.

³⁶⁹ Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви.- М., 1999.- С.502-508; Тальберг Н. История Русской церкви.- Б.м., 1997.- С.529-547; Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви.- Т.2.- М., 2000.- С.466-487.

³⁷⁰ Флоровский Г. Пути русского богословия.- Париж, 1937.- С.55-56.

³⁷¹ Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым (1864-1873) // Киевская старина.- 1904.- №9.- С393-394.

справа програна раз назавжди і пам'ять його загинула з шумом. Золотив же він і будував церкви вірно на козацькі гроші. Чи солодко було козакам у його гетьманство?"³⁷² Як видно з цього листування, для двох істориків не існувало жодного політичного підтексту у цій темі і їх не можна назвати апологетами "мазепинства". Проте головне для них було - з'ясувати історичну правду. Тому-то П.Г.Лебединцев і задається питанням про "козацькі гроші". Пізніше він показував бажання І.Мазепи відновити Трахтемирівський монастир з шпиталем і передати його запорозькому козацтву³⁷³.

Досліджуючи історію будівництва храмів у Києві, М.В.Закревський, звичайно, не міг обійти участі у цьому процесі гетьмана І.Мазепи. Так само не міг він в той час і висловити іншу думку (навіть, якщо він її мав), що була б відмінна від офіційної з приводу оцінки цієї особистості. І в цьому плані цікаво те, що явно захоплюючись тими церковними будовами, котрі були зведені у Києві, він в той же час намагався заперечити позитивну роль у цьому І.Мазепи та козацької старшини. Відповідно, не могло бути й мови у праці М.В.Закревського про якісь державотворчі процеси в Україні. А в основу всього цього була покладена думка про пиху. Саме ця якість, як він вважав, рухала гетьманом І.Мазепою, котрий прикрашав Київ "спорудами для Братських шкіл і деяких монастирів". Козацькі ж полковники лише наслідували дії гетьмана. При цьому вони "будували церкви, дзвінниці, трапези, огорожі, золотили куполи, іконостаси, на кожній речі залишали свої герби, написи, а по закладах портрети; і все це не приносило місту суттєвої користі"³⁷⁴. Описуючи заснування І.Мазепою Богоявленської церкви у Братському монастирі в 1693 р. історик зазначав, що пихатість гетьмана проявлялася в тому, що "що у всіх, зведених ним будівлях, він велів розміщати свій герб на дверях, вікнах, карнизах, вівтарях, іконостасах, дзвонах, словом, де тільки було можливо, а по трапезам, ризницям, залам свої портрети"³⁷⁵. Водночас відзначається роль Марії Мазепи, матері гетьмана, у розбудові Києво-Флорівського монастиря³⁷⁶. При цьому, про неоднозначне сприйняття в середовищі духовенства виступу І.Мазепи свідчить факт, наведений М.Закревським, щодо переходу ігумена Самарського монастиря Терентія на бік Запорозької Січі, коментуючи який, автор зауважує, що запорозьке духовенство тепер „таємними шляхами, постійно з'являлося сюди із Малоросії”³⁷⁷.

Однак, у думках М.В.Закревського проявляється протиріччя, оскільки він вважав невід'ємною рисою українського козацтва і старшини набожність, що й було основою церковного будівництва: "В цей час дворянство і козацтво малоросійське набожні почуття свої виражало побудовою церков;

³⁷² Там само, с.398.

³⁷³ П.Л. К статье г.Беляшевского // Киевская старина.- 1889.- №1.- С.216.

³⁷⁴ Закревский Н. Описание Киева., с.80.

³⁷⁵ Там само, с.159.

³⁷⁶ Там само, с.871-872.

³⁷⁷ Там само, с.486.

надихаючись цією думкою гетьмани, полковники і інші чиновники споруджували храми³⁷⁸. І саме це він показує на прикладах стародубського полковника М.Миклашевського (Георгіївська церква у Видубицькому монастирі 1696-1701 рр.), київського полковника К.Мокієвського (церква Бориса і Гліба у Вишгороді, 1690-і рр.) та інших³⁷⁹.

Ім'я гетьмана І.Мазепи було виключено із анафема (але саме прокляття не знято!) разом з іменем Григорія Отреп'єва у 1869 р., а на їх місці з'явилася загальна фраза про бунтівників, що виступають проти „православних государів”, а значить, саме проти російської вищої влади³⁸⁰. Навіть такий підхід викликав у середовищі істориків певне задоволення. Тому вже у 1884 р. цілком легально могла прозвучати думка, що цей обряд втратив “навіть свій історичний глузд”. Хоча вона одразу ж була й скоригована відповідно до загально християнських цінностей: “Не виправдати Мазепу у його політичній вині, але зняти з нього тяжіюче над ним прокляття в ім'я вищої ідеї християнства, показати, що право остаточного суду над всіма діяннями людей належить одному лиш Богу...”³⁸¹

З 1880-х рр. з'являються і перші спроби істориків оцінювати дії українського духовенства у зв'язку з проголошенням анафема І.Мазепі. Так, В.Науменко в одній із своїх робіт явно негативно поставився до ролі у цій події Стефана Яворського, котрий першопочатково у своїх віршах вихваляв гетьмана, а потім “прийшлося не тільки особисто піддавати того Мазепу анафемі у Московському успенському соборі, але і попереднім віршованим способом виразити осуд йому”³⁸². Та представники церковного напрямку в історіографії ще підходили до цього з офіційної сторони. Так, протоієрей О.Єфімов вважав участь чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича в анафемствуванні великим патріотизмом³⁸³.

У 1882 р. з'явилася одна з найвідоміших праць М.І.Костомарова, присвячена І.Мазепі. В ній православне духовенство і православна церква згадуються досить часто і у зв'язку з різними ситуаціями. Як сумлінний вчений він не міг обійти питання про стосунки церкви і гетьмана, оскільки вони були одними з найбільш яскравих у біографії І.Мазепи, хоча й не зупинявся на них досить детально. Тому історик відзначає його покровительство монастирям і спорудження храмів за власний рахунок³⁸⁴. Водночас цей факт М.І.Костомаров використав для власної концепції із зворотною метою. Намагаючись довести, що гетьман не був представником

³⁷⁸ Там само, с.248.

³⁷⁹ Там само, с.249, 261 та ін.

³⁸⁰ Максимович К.А. Анафема..., с.278.

³⁸¹ С.Н.И. Вопль Мазепы // Киевская старина.- 1884.- №12.- С.660-661.

³⁸² Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина.- 1885.- №9.- С.172.

³⁸³ Ефимов А. Святитель Божий Иоанн Максимович, Митрополит Тобольский и всея Сибири (1651-1715 гг.) // Вера и жизнь.- 1915.- №11-12.- С.38.

³⁸⁴ Костомаров Н.И. Мазепа..., с.41, 58, 110.

ніякої національної ідеї, а тільки “егоїст у повному розумінні цього слова”, вчений вважав, що “видиме всіма благочестя і старанність до православних храмів знищувало силу ворогів Мазепи, котрі виставляли його у своїх доносах поляком, що таємно співчував польським заповітним мріям і лише удавано здавався руським православним”³⁸⁵. Цікаво те, що М.І.Костомаров зображує матір гетьмана ігуменю Печерського жіночого монастиря Магдалину як особу, що досить активно брала участь у політичних справах свого сина³⁸⁶.

М.Андрієвський спробував розглянути роль І.Мазепи у ліквідації суперечностей, що досить часто виникали між українським духовенством і міщанством. Це він здійснює на прикладі ситуації 1703 р., що склалася у Києві в результаті конфлікту магістрату з протоієреєм Григорієм Софоновичем. Автор вважає, що оскільки у Києві церковні старости не були виборними від приходу, а призначалися тим же магістратом, то, відповідно, інтереси церкви для них були чужі і її прибутками вони розпоряджалися самовільно, без згоди причту, зловживали своїм положенням, прикриваючись захистом та підтримкою міської влади; крім того, київський магістрат заборонив створення братств при підконтрольних йому церквах. Саме ці обставини і змусили скаржитися до гетьмана І.Мазепи протоієрея Г.Софонофича. Автор відзначає той факт, що у своєму листі до київського війта і магістрату гетьман не наказував “строго”, а лише пропонував задовольнити потреби церкви і прихожан. На його думку, такий тон І.Мазепи викликаний був двома обставинами: тим, що йому властиве мистецтво політики і тим, що він не повністю довіряв скаргам протоієрея, які могли бути викликані особистим конфліктом. Разом з тим, дослідник висловив і більш слушну думку з приводу позиції гетьмана, зауваживши, що київський магістрат був, фактично, непідконтрольний йому³⁸⁷. Очевидно, І.Мазепа просто не міг вирішити ситуацію звичайним наказом.

Постать І.Мазепи в окремих випадках служила в історичній науці і для зображення суспільних відносин більш пізніших часів. Так, Д.Сапожніков описав політичну справу 1737-1739 рр., яка розглядалася найвищими органами влади, в т.ч. навіть Синодом і Сенатом. В основі цієї справи було покладено виявлення в Успенському Кам’янському монастирі Чернігівської єпархії ікони з портретами одночасно Петра І, Петра ІІ, П.Полуботка та І.Мазепи. Автор дослідження робить цілком слушний висновок, що “достатньо було там одного імені Мазепи, щоб надати справі характеру надзвичайного, політичного”. Суперечливість ситуації саме для українського суспільства полягала в тому, що, на думку Д.Сапожнікова, існування подібної ікони для України було справою звичайною, оскільки “завжди було

³⁸⁵ Там само, с.110.

³⁸⁶ Там само, с.56, 188.

³⁸⁷ Андреевский М.А. Предложение гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 года. (О не утеснении причта и прихожан успенской церкви г. Киева) // Киевская старина.- 1884.- №9.- С.132-134.

у звичаї не тільки мати в церкві на стінах окремі портрети засновників і благодійників монастирів і церков, але й писати їх зображення на іконах”. Що цікаво, з роздумів автора випливає, що на місцевому рівні від початку справи її намагалися “зам’яти” (зокрема, при архієрейській кафедрі у Чернігові), оскільки не вважали наявність такої ікони злочином³⁸⁸.

Слід звернути увагу й на те, що і народне бачення образу І.Мазепи також пов’язувало його ім’я з церковним будівництвом. Так, в одній з публікацій знаходимо інформацію про будівництво кам’яної Покровської церкви у м.Переяславі у 1704-1709 рр., здійснене переяславським полковником І.Мировичем. У зв’язку з цим дослідник наводить народний переказ про те, що І.Мазепа був незадоволений цим будівництвом, оскільки новий храм міг перевершити в архітектурному плані збудований ним Вознесенський собор, і тому полковник наказав завершити його “як попало”; крім того, народ відмітив, що саме біля цієї церкви раптом впав кінь, на якому їхав гетьман, що було розцінено як погану прикмету: “це не к добру, що наш вельможний упав!”³⁸⁹. Також М.І.Костомаров у своєму творі навів стару легенду, згідно якої гетьман насправді влаштував собі у Молдавії фіктивні похорони, а сам таємно пробрався до Києва, прийняв під чужим ім’ям чернецтво і схиму у Києво-Печерській лаврі, де й “закінчив дні свої у покаянні”³⁹⁰. Сам же історик і визнав, що ця легенда не підтверджується ніякими фактами і міркуваннями. О.І.Левицький у 1897 р. подав інформацію про зберігання у приходській церкві села Беєв (або Чернишовка чи Чернишова слобода) у Гадяцькому повіті Полтавської губернії невеликої ікони з образом Божої Матері, по краям котрої були вирізані вірші про гетьмана І.Мазепу і гадяцького полковника І.Черниша³⁹¹. Пізніше, вже у 1918 р. І.Огієнко у своїй відомій праці, присвяченій історії української культури передав переказ, котрий вважав скоріше анекдотом, про відвідання імператором Миколою І Києво-Миколаївського собору. Тоді, начебто, у розмові царя із священиком з’ясувалося, що під час церковної служби І.Мазепу прославляють як “зиждителя храма сего”, а потім проклинають “великим постом”³⁹².

Своєрідним поворотним пунктом у дослідженні життя і діяльності І.Мазепи стала монографія Ф.М.Уманця³⁹³, котра викликала і чимало заперечень і чимало схвальних відгуків у науковому середовищі. Сучасний дослідник О.В.Кресін поставив у заслугу історику те, що той створив

³⁸⁸ Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина.- 1884.- №8.- С.735-736.

³⁸⁹ А.Т. Покровская церковь в Переяславле // Киевская старина.- 1883.- №7.- С.589-591.

³⁹⁰ Костомаров Н.И. Мазепа..., с.319.

³⁹¹ Левицкий О. Вирши о Мазепе и Черныше, 1710 года // Киевская старина.- 1897.- №11.- С.33-37.

³⁹² Огієнко І. Українська культура.- К., 1991.- С.236.

³⁹³ Уманец Ф.М. Гетман Мазепа.- СПб., 1897.- 455 с.

концепцію, відмінну від М.І.Костомарова, при цьому не спираючись на нові документи і факти, і тим самим вивів історіографію “із замкненого кола старих загальноприйнятих схем”³⁹⁴. Найбільше зауважень проти цього твору було висловлено відомим істориком О.М.Лазаревським, котрий, крім іншого, ще й вважав, що Ф.М.Уманець перебільшив роль І.Мазепи у церковній розбудові в Україні. На його думку, хоча гетьман і справді “не скупився на побудови церков і їх прикрашення у великих містах і монастирях”, але “цей факт не був яким-небудь виключенням стосовно Мазепи”, оскільки так само будували церкви і прикрашали їх і інші, зокрема гетьман І.Самойлович, стародубський полковник М.Миклашевський. Як він вважав, “набожна старанність надихала тоді всіх імущих людей... Мазепа, як представник країни, не міг відставати у цій справі від інших”³⁹⁵. При цьому історик перевів свою думку у суто практичну площину використання церковного будівництва старшиною: “Божий храм був одним із головних засобів для приваблювання нових слобожан, котрі любили оселятися там, де вже такий був”³⁹⁶. Тут не зовсім можна повністю погодитися із О.В.Кресіним, що відгук О.М.Лазаревського був поверненням до концепції М.І.Костомарова³⁹⁷. Скоріше інше – це була спроба відстояти концепцію М.І.Костомарова.

Відомий історик О.Я.Єфименко у 1906 р. пов’язала розвиток земельних володінь монастирів із процесом перетворення козацької старшини на привілейований суспільний клас. Вона вважала, що це було пов’язано з підтримкою І.Мазепою просвітництва, причому в першу чергу у середовищі старшини³⁹⁸.

Однією з найвідоміших наукових робіт про І.Мазепу в зарубіжній історичній науці стало дослідження шведського історика А.Єнсена (1859-1929), опубліковане у 1909 р. В ній він спеціально не розглядав взаємовідносини гетьмана з православною церквою, проте все ж таки необхідно відмітити його ставлення до анафеми, котру вважав не більше ніж “актом помсти” і “грубим фарсом”³⁹⁹.

У 1917 р. дуже радикальну позицію зайняв відомий письменник Г.Хоткевич, котрий прямо засудив українське православне духовенство за його участь у проголошенні анафеми гетьману⁴⁰⁰. Сам же цей акт він сприйняв надзвичайно негативно: “Яка ж то ганьба над усім народом, яке систематичне плювання в лице!” У зв’язку з цим для нього і православна ієрархія – це “прислужники царські”, які “наввипередки скакали перед царем

³⁹⁴ Кресін О. Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року // Наукові записки. Зб праць молодих вчених та аспірантів.- Т.3.- К., 1999.- С.119, 122.

³⁹⁵ Лазаревский Ал. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца „Гетман Мазепа”) // Киевская старина.- 1898.- №4.- С.147-148.

³⁹⁶ Там само, с.148.

³⁹⁷ Кресін О. Розвиток української історіографії мазепинства..., с.123.

³⁹⁸ Єфименко А.Я. История украинского народа.- К., 1990.- С.287.

³⁹⁹ Єнсен А. Мазепа.- К., 1992.- С.117.

⁴⁰⁰ Хоткевич Г. Иван Мазепа // Гетьмани України.- К., 1991.- С.145-146.

на задніх лапках і один перед другим старалися як би найартистичніше вилятися”. Особливо Г.Хоткевич обурюється з приводу митрополита Рязанського С.Яворського. Не можна не помітити, що на характері твору дослідника відбилася загальна суспільно-політична ситуація, що панувала на той час в країні. Тому ряд його висловлювань мали ще й суто політичне забарвлення. Так, засуджуючи Петра І, Г.Хоткевич вважає “чорносотенною агітацією” чутки, що розпускалися владою про нібито блюзнірські дії І.Мазепи у церквах і його самовідречення від своєї віри. Він навіть допускає, що цар “зруйнував би всі церкви навіть побудовані гетьманом, коли б не було б їх так багато”.

Значне місце в історії православної церкви відводить гетьману І.Мазепі й М.С.Грушевський. Для історика взаємостосунки гетьмана з церквою – це “характерна особливість його правління, помітна більше, ніж в інших гетьманів”⁴⁰¹. Саме на цьому фоні він показує як би двоїсте відношення до гетьмана українського народу: з одного боку, меценатська діяльність І.Мазепи на користь православної церкви справляла “сильне вражіння і на маси народні”, а створені величні пам’ятки “викликали подив для гетьманської власті і вельможності”, але з іншого боку, “через се не зменшилося незадоволення на гетьмана за всі ті явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу”⁴⁰².

В заслугу гетьману І.Мазепі історик ставить те, що він “заходиться ... коло величних як на той час будівель, головно церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, різними дорогими речами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі і zarazом – свою славу, могутність, багатство”⁴⁰³. Отже, в цьому М.С.Грушевський вбачає безумовно державницький підхід гетьмана до внутрішнього соціально-політичного життя в Україні. І як наслідок цієї політики, вже після провалу задумів І.Мазепи і спроб стерти його ім’я з української історії і пам’яті – “уся Україна повна тих різних пам’яток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того, що в тім часі підходило під розуміння української культури”⁴⁰⁴.

Змальовуючи всі протиріччя у фігурі І.Мазепи і його діяльності, М.С.Грушевський зробив цікаве зауваження, що їх підкреслює. На його думку, відразу після свого призначення і укріплення позицій при Петрі І, гетьман, спираючись на фінансову спадщину свого попередника розпочинає широке церковне будівництво “немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, скатоличений, “лях”⁴⁰⁵. Отже, з думки

⁴⁰¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1990.- С.231.

⁴⁰² Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.343.

⁴⁰³ Там само..., с.341.

⁴⁰⁴ Там само..., с.342.

⁴⁰⁵ Там само..., с.341.

історика впливає, що І.Мазепа у внутрішній політиці намагався як би поєднати свої державницькі позиції із своїми особистими інтересами.

Але всі заходи гетьмана стосовно церкви не дали бажаного результату в політиці. Українське духовенство не змогло підтримати його у 1708-1709 рр., як і переважна більшість населення. Як зауважує М.С.Грушевський, “духовенство послухно кидало церковну анафему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників”⁴⁰⁶.

Найбільш послідовно постать гетьмана І.Мазепи відстоювалася в українській зарубіжній історіографії, представлений роботами таких видатних істориків як І.Борщак, Б.Крупницький, О.Оглоблин та ін.

У 1931 р. в Парижі І.Борщак разом з Рене Мартелем видали власне франкомовне дослідження біографії І.Мазепи. Обряд анафеми був сприйнятий авторами не інакше як “середньовічний московський обряд, досі на Україні невідомий”⁴⁰⁷. Але це формулювання було запозичене ними, очевидно, із “Історії Русів”, де автор писав, що у Глухові відбулося “нове явище, до того ще в Малоросії не бувало, явище страшне, назване супутницею Мазепи в пекло”⁴⁰⁸. Однак, головне в їх роботі – це спроба проаналізувати саме у зв’язку з цим стан православної церкви. Тут дослідники зробили ряд висновків: 1) вище православне духовенство “перше зрадило справу української незалежності”; 2) “за сумним прикладом своїх верхів” послідувало й нижчі прошарки духовенства; 3) “зрада” духовенства у 1708 р. відбулася “під впливом жаху” і вірою “у наклепи”; 4) “ця зрада позначила прірву між високим духовенством і українським національним рухом”. Щоб пояснити наочно останній висновок, історики проводять паралель із часами Б.Хмельницького, коли “православне духовенство підтримувало всіма силами український національний рух у боротьбі проти Польщі; коли дійшло до українсько-московського союзу, воно залишилося вірним сторожем українських вольностей”⁴⁰⁹.

Наступним значним дослідженням стала німецькомовна робота відомого історика Б.Д.Крупницького, опублікована у Лейпцігу в 1942 р. З приводу ставлення І.Мазепи до церкви він чи не єдиний вчений, хто заявив, що гетьман усвідомлював (!) роль духовенства у суспільно-політичному та культурному житті України⁴¹⁰. Це значний висновок в українській історичній науці, котрий дає можливість глибше дивитися на взаємовідносини гетьмана і православної церкви, ніж як на звичайне меценатство, благодійництво чи покровительство. Однак, свою думку історик практично не розвинув, звернувши найбільше уваги все на те ж “благодійництво”, хоча й заслужено критикував О.М.Лазаревського, намагався розглянути зв’язки гетьмана з

⁴⁰⁶ Там само..., с.355.

⁴⁰⁷ Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський.- Львів, 1991.- С.80.

⁴⁰⁸ История Русов.- М., 1846.- С.211.

⁴⁰⁹ Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський..., с.81.

⁴¹⁰ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба.- К., 2003.- С.81.

закордонними православними церквами, його ставлення до греко-католицизму.

Визначним для української зарубіжної історіографії в дослідженні постаті І.Мазепи та його діяльності став 1960 р., коли вийшла друком найґрунтовніша монографія з цього питання за межами України. Її автором був О.Оглоблин – історик, котрого Л.Винар назвав останнім свідком і учасником “українського історіографічного ренесансу 1920-х років”⁴¹¹. Історія церкви в Україні його цікавила ще з юнацьких років, коли він ще тільки починав свої наукові студії⁴¹². С тих пір вона періодично була присутня в окремих його роботах. Тому, вивчаючи період гетьманування І.Мазепи, історик мав підстави стверджувати, що ця проблематика стосовно рубежу кінця XVII – поч. XVIII ст. залишалася практично не вивченою, відзначаючи лише загальні праці Є.Болховітінова, Ф.Тітова, І.Власовського та інших і спеціальні публікації Б.Крупницького, В.Біднова, М.Чубатого⁴¹³. Нагромаджений до нього історичний та науковий матеріал дослідник спробував узагальнити і доповнити рядом аналітичних зауважень, хоча, разом з тим, він деякій мірі повторював думки, висловлені іншими. Так, слідом за Б.Крупницьким, він майже дослівно заявив, що “як голова Української держави, Гетьман добре розумів величезне політичне й культурне значення церкви (Підкреслення моє.- Автор) й був її могутнім оборонцем і добродієм”⁴¹⁴.

З концепції О.Оглоблина випливає, що церкву та її історію він розуміє як складову частину всього “духовного життя” України. І, на його думку, в часи І.Мазепи воно зазнало значного пожвавлення, в першу чергу завдяки вкладу самого гетьмана і лише потім під впливом Руїни і політичних подій, “зокрема перенесення осередку Української держави на Лівобережжя”⁴¹⁵. Характеризуючи самого І.Мазепу дослідник звернувся до його внутрішнього релігійного світобачення і дійшов висновку, що це був “віруючий християнин і відданий син православної церкви”, для котрого, як політичного діяча, була близька “ідея гармонії церкви й держави”⁴¹⁶. Можливо, в цьому присутня певна ідеалізація образу гетьмана, оскільки, на жаль, до сих пір ще не існує наукового розгляду бачення І.Мазепою церковно-державних

⁴¹¹ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали (до століття народження історика).- Нью-Йорк-Острого-К.-Торонто, 2000.- С.7.

⁴¹² Олександр Оглоблин. Захарія Корнилович, еп.Переяславский и Бориспольский (1700-1715): Краткая заметка (Публікація І.Верби та В. Ластовського. Коментар В. Ластовського) // Історіографічні дослідження в Україні.-К., 1999.- Вип.7.- С.243-253.

⁴¹³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.- 2-е вид., доп.- Нью-Йорк-К.-Львів-Париж-Торонто, 2001.- С.171.

⁴¹⁴ Там само, с.147.

⁴¹⁵ Там само, с.143.

⁴¹⁶ Там само, с.147.

відносин у правовому, політичному, соціальному, економічному та культурно-освітницькому аспектах, а сам же О.Оглоблин також такої спроби не здійснив. Він лише намагався визначити окремі елементи політики І.Мазепи стосовно церкви: 1) шанування прав церкви і незалежність її від світської влади, 2) сприяння інтересам церкви, особливо у боротьбі проти “централізаційної та русифікаційної політики московського патріархату в кінці XVII ст.”, 3) збереження впливу “на заміщення церковних посад і надання церковних бенефіцій”, 4) підтримка реформ, “що мали на увазі піднести значення, силу, добробут та авторитет української церкви”, 5) збереження за Україною і українським духовенством провідного місця у церковному і культурному житті Східної Європи та Росії, 6) сприяння навчальним і добродійним закладам, що утримувалися церквою⁴¹⁷. Частково свою увагу О.Оглоблин зосередив також на забезпеченні “церковних інституцій” землеволодіннями та охороні їх економічних прав.

У 1981 р. у Нью-Йорку вийшла відома монографія О.Субтельного, присвячена останньому періоду діяльності Івана Мазепи та подальшим заходам і долі його політичних спадкоємців. Трактуючи проголошення анафеми у Глухові як політичний акт, він вважає, що її церемонія “справила на глибоко релігійні маси ще більше враження”, а сам “релігійний аспект відступництва” став одним із головних у пропагандистській війні 1708-1709 рр.⁴¹⁸ Причому, на його думку, якраз релігійні аргументи стали найбільш дієвими у ідеологічному впливі на український народ і тому з метою звинувачення І.Мазепи у зраді православ’я “російська пропаганда поширювала перебільшені чутки про те, що шведи, певно, за Мазепиною порадою, тримають коней у православних церквах, оскверняють святі місця. Гетьмана звинувачували також у змові з метою запровадити в Україні ненависну унію з Римом”⁴¹⁹. На цьому ж аспекті російської пропаганди наголошує і відомий історик Л.Г.Мельник, вважаючи, що це була гра “на релігійних почуттях православного люду”⁴²⁰. Звертають на нього увагу й інші сучасні дослідники⁴²¹.

У 1990 р. на сторінках “Українського Історика” з’явилася розвідка О.Вінтоняка, в котрій було знову звернено увагу істориків на тему анафемування гетьмана І.Мазепи⁴²². До нього цю тему спеціально розглядали Є.Бачинський (1932), О.Лотоцький (1939), В.Біднов (1938) та О.Купранець

⁴¹⁷ Там само, с.148.

⁴¹⁸ Субтельний О. Мазепинці.- К., 1994.- С.38, 39.

⁴¹⁹ Там само, с.41.

⁴²⁰ Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.).- К., 1995.- С.63.

⁴²¹ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності.- К., 1999.- С.130-131; Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки.- К., 2002.- С.83.

⁴²² Вінтоняк О. Анатема на гетьмана Мазепу // Український Історик.- 1990.- №1-4.- С.64-70.

(1958). Сам же О.Вінтоняк багато в чому хоч і повторив давно відомий матеріал, однак розглянув цю тему дещо ширше від інших дослідників, додавши ще й матеріал стосовно богословських аспектів цієї акції. Він підкреслив те, що вона була дійсною тільки в межах російської держави і звернув увагу на логічну структуру “Чину Православ’я”, згідно з яким і проголошується анафема. На його думку, у цьому “Чині” анафема проголошується “різним єретикам і апостатам православ’я”, а в тому то й справа, що гетьман “не був ані єретиком, ані апостатом православ’я, щоби ставити його у ці ряди, але політичним і національним діячем”⁴²³. Тому він підтримав позицію інших вчених, котрі вивчали це питання, зокрема В.Біднова, що сама акція проведення анафеми ніколи не мала релігійного характеру, а була тільки лиш політичним актом, політичною помстою. Необхідно відзначити ставлення О.Вінтоняка до українського православного духовенства, що взяло участь у анафемуванні. В його оцінці він дещо розходиться з думками деяких інших дослідників (для прикладу можна згадати вище наведену крайньо негативну позицію письменника Г.Хоткевича, висловлену у 1917 р.). Тому, виправдовуючи українську православну ієрархію, він відзначав, що “роля укр. духівництва в цій акції (анатемування) була зовсім пасивна, здійснювана лише під урядовим примусом та терором, їхні думки, настрої та бажання були зовсім інші”⁴²⁴. Але, на жаль, саме цього історик і не показав.

З української зарубіжної історіографії необхідно відмітити також праці М.Возняка (1938), М.Андрусяка (1942) та В.Січинського (1951), в котрих зверталася увага на меценатську діяльність І.Мазепи у відношенні до православної церкви⁴²⁵.

З 1990-х рр. в Україні почав спостерігатися підвищений інтерес науковців до взаємовідносин гетьмана і церкви. Однак, як правило, це питання розглядалося більшістю істориків в контексті інших тем і дуже рідко спеціально, головним чином – в проекції козацької державності. Так, наприклад, В.Шевчук, дійшов висновку, що “будуючи церкву, Мазепа закономірно сприяв становленню та зміцненню старшинської верстви, дбав про забезпечення прав козацтва..., міщанства..., захищав поспільство...”⁴²⁶. Тут автор злив воєдино політичні та соціальні інтереси української держави, якими опікувався гетьман. Але, наприклад, О.І.Салтовський, розглядаючи концепцію української державності І.Мазепи, його погляди на розбудову

⁴²³ Там само, с.68-69.

⁴²⁴ Там само, с.68.

⁴²⁵ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Пам’ятки України.- 1991.- №6.- С.20-21; Андрусяк М. Щедрою десницею вашою... // Пам’ятки України.- 1991.- №6.- С.26-31; Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам’ятки України.- 1991.- №6.- С.21-24.

⁴²⁶ Шевчук В. Козацька держава.- К., 1995.- С.180.

соціальних та політичних інститутів держави, у питанні про ставлення гетьмана до церкви обмежився лише наголошенням на його меценатстві⁴²⁷.

А.О.Смолка спробував розглянути це питання з незвичної для історичної науки сторони, взявши за основу економічні погляди та економічну політику І.Мазепи. На його думку, гетьман, здійснюючи протекцію монастирським маєткам, як і іншим, сприяв розвитку українського господарства⁴²⁸. Так, особливо прогресували скляна і залізорудна промисловості, зокрема у монастирях Києва та Чернігівської єпархії, а паперова промисловість майже вся належала церковним установам⁴²⁹. Щедре ж роздавання земельних володінь протягом 1687-1689 рр. дослідник вважає ні чим іншим, як бажанням “віддячити своїм посібникам, або забезпечити собі ширше коло прихильників”⁴³⁰. Щоправда, тут він наголошує на роздачі земель головним чином старшині. Однак, до духовенства цей висновок також може бути віднесений у повній мірі, оскільки за зазначений період гетьман І.Мазепа видав 132 універсали, а з них 43, тобто майже третина, були видані монастирям, церквам і священикам⁴³¹. Дослідник визначив і основні джерела нагромадження земельних володінь монастирів – це надання від гетьманської чи полковницької влади, “скупля”, сплата за борги чи провини, легації, спадщина⁴³².

Сучасна дослідниця Г.Черняховська пов’язує розбудову церков І.Мазепою з “ідеєю національної монархії”⁴³³. Саме у зв’язку з цим, на її думку, “гетьман особливо дбав про пробудження інтересу до старовини та повернення до найдавніших часів української державності”⁴³⁴. При цьому, як вона вважає, І.Мазепа в будівництві прагнув “ураховувати певні місцеві традиції” з відображенням смаків “і шляхти, і основної маси людності”⁴³⁵.

Але якщо думка Г.Черняховської про ідею національної монархії до певної міри ще може заслуговувати на обговорення, то вже значно важче сприйняти суперечливі висновки іншої сучасної дослідниці – Н.М.Нікітенко, котра в одному випадку заявила, що І.Мазепа “прагнув у храмобудівництві наслідувати своїх “попередників” з дому Рюриковичів”⁴³⁶ (!?), а в іншому –

⁴²⁷ Салтовський О.І. Концепції української державності..., с.76.

⁴²⁸ Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст.- К., 1996.- С.108.

⁴²⁹ Там само, с.109, 111.

⁴³⁰ Там само, с.112-113.

⁴³¹ Див.: Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / Упор.І.Бутич.- К.-Львів, 2002.- С.67-181.

⁴³² Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика..., с.112.

⁴³³ Черняховська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Історичний календар 2002.- К., 2002.- С.349.

⁴³⁴ Там само, с.351.

⁴³⁵ Там само, с.356.

⁴³⁶ Нікітенко Н.М. Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання.- К., 2000.- С.116.

що його “культуротворча політика... спиралася на традицію його попередників, яка простежується з часів гетьмана Петра Сагайдачного”⁴³⁷.

Інший сучасний дослідник Ю.Фігурний з приводу ставлення І.Мазепи до церкви висловив дещо інше бачення: “...в індоевропейській мілітарній культурі в усі часи та епохи щедрість вважалася головною ознакою істинного воїна-лицаря і безперечно, Іван Мазепа ним був”⁴³⁸.

Нічого нового, на жаль, у висвітлення питання взаємин гетьмана і православної церкви не внесла колективна праця сучасних релігієзнавців-філософів, авторський колектив котрих спромігся лише на повтор давно вже відомої інформації, спроектованої через “нове осмислення”, яке в кінцевому рахунку повторює висновки української історіографії попередніх десятиліть⁴³⁹. Зокрема, це стосується як меценатства І.Мазепи, так і проголошення анафеми.

Автор цих рядків також спробував приділити увагу відносинам І.Мазепи з православною церквою. Він звернув увагу на ту обставину, що саме в часи гетьманування цього державного діяча та при його підтримці на Наддніпрянщині після епохи Руїни знову почали з’являтися православні монастирі: не менше 8 відроджених та не менше 3 новозаснованих⁴⁴⁰. В іншому випадку автор стверджує, що створення Переяславсько-Бориспільської єпархії у 1700 р. як коад’юторства Київської митрополії відбулося лише завдяки безпосереднім зусиллям гетьмана з метою створення видимості зовнішньої автономії останньої⁴⁴¹. Аналогічну думку висловив також М.В.Харишин, вважаючи, що “причини ревного ставлення до православ’я криються як у прагненні гетьмана підняти авторитет української національної церкви, так і у впливові на нього його матері Марії Магдалини, яка у 1698-1707 роках була ігуменею дівочого Києво-Вознесенського монастиря”⁴⁴².

К.Салій, вивчаючи особисті стосунки гетьмана з митрополитом Варлаамом Ясинським, виходив з того, що І.Мазепа змушений був шукати

⁴³⁷ Нікітенко Н. Іван Мазепа і Св.Софія Київська // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури.- Вип.4.- К., 2000.- С.103.

⁴³⁸ Фігурний Ю. Діяльність гетьмана Івана Мазепи в контексті українського державотворення: досягнення і прорахунки // Українознавство.- Число 4.- 2002.- С.228.

⁴³⁹ Історія релігії в Україні / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін.- Т.3.- К., 1999.- С.24-26.

⁴⁴⁰ Ластовський В.В. Православні монастирі Наддніпрянщини в епоху гетьмана І.Мазепи // Могилянські читання.- К., 2000.- С.98-100.

⁴⁴¹ Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.20-23. В роботі мною було дещо невинновдано вжито поняття “Українська Православна Церква”.

⁴⁴² Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополіа кафедра, або як Українська православна церква позбулася автокефалії.- К., 1999.- С.198.

собі союзників у духовному середовищі з огляду на складні політичні обставини з метою “створення власного позитивного іміджу серед усіх станів українського населення”⁴⁴³. Аналіз якраз цієї інформації дав підстави стверджувати, що саме у співробітництві В.Ясинського та І.Мазепи найкраще і проявляється опозиційність гетьмана до російського уряду ще задовго до початку Північної війни⁴⁴⁴. Можна говорити, що така думка має під собою певне підґрунтя. Про це, зокрема, свідчить і дослідження автора цих рядків, згадане вище.

Ряд наукових робіт гетьману присвятив також сучасний дослідник С.О.Павленко, котрий намагався всебічно не лише розглянути його діяльність, але й кардинально переглянути ряд постулатів, що побутували в історичній думці. Досить широко вчений спробував підійти і до питання взаємовідносин І.Мазепи з православною церквою, які він охарактеризував як “духовну стратегію” гетьмана, та представниками церковної ієрархії, яких назвав “духовними побратимами”⁴⁴⁵. Історик вважає, що духовні ідеали гетьмана “були тісно пов’язані з вірою в Христа, православ’ям” і головним для нього було “прийти на суд Божий із почуттям виконаного обов’язку перед православною церквою, батьківською землею”. Особливістю періоду гетьманування І.Мазепи С.Павленко вважає участь козацької старшини у церковному будівництві, оскільки в цей час не існувало “старшинського змагання в побудові розкішних палаців, маєтностей”⁴⁴⁶. Приблизно таку ж думку висловив і А.О.Смолка, котрий цю особливість співвідносив із Західною Європою, “де будували багато палаців і мало соборів”, а І.Мазепа – “переважно церкви або публічні будови”⁴⁴⁷.

Підтримку самим гетьманом окремих представників українського православного духовенства дослідник пояснює намаганням “сприяти вивищенню... патріотично настроєних діячів церкви”. Він вважає, що саме тому І.Мазепа і не любив київського митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, при котрому Київська митрополія була приєднана до Московського патріархату. Проте, ще у 1882 р. М.І.Костомаров наголошував зовсім на інших підставах цих стосунків – суто особистісних: “Про самого митрополита Гедеона Мазепа писав, що це людина зловна і мстива і гетьман від нього бережеться таємних і явних ворогів. Будучи недобррозичливцем Гедеона, гетьман дружив з архієпископом Лазарем Барановичем, котрий був

⁴⁴³ Салій К. Іван Мазепа і Українська Православна Церква кінця XVII – початку XVIII ст. // Київська старовина.- 1999.- №4.- С.160.

⁴⁴⁴ Там само, с.162.

⁴⁴⁵ Павленко С. Духовні сподвижники Івана Мазепи // Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002 року / Авт.-упор. І.М.Корбач.- К., 2001.- С.534-548; Павленко С. Іван Мазепа.- К., 2003.- С.231-250; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.- К., 2004.- С.248-279; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури.- К., 2005.- 304 с.

⁴⁴⁶ Павленко С. Духовні сподвижники Івана Мазепи..., с.534.

⁴⁴⁷ Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика..., с.117-118.

перед цим у сварці з Гedeоном⁴⁴⁸. Тому, мабуть, відповідь на питання про взаємовідносини гетьмана з окремими представниками духовенства слід шукати в різних площинах – як на політичному рівні, так і на особистісному.

До того духовенства, що мало чітку проукраїнську позицію і тому гетьман його підтримував та відіграв “значну роль в їхньому житті”, С.Павленко відніс таких відомих діячів як ігумен Троїцького Києво-Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, ректор Києво-Могилянської колегії, а потім митрополит Київський Іоасаф Кроковський, митрополит Ростовський св. Димитрій, ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря, а з 1700 р. екзарх патріаршого престолу, блюститель і адміністратор патріархату Стефан Яворський та інші. Як вважає історик, таланти і здібності більшості з цих духовних осіб “змогли проявитися повною мірою завдяки дружбі, контактам із гетьманом, його активній підтримці освіти, книгодрукування в Україні”⁴⁴⁹.

Разом з тим, С.Павленко намагається виправдати дії православних архієреїв, що були “духовними сподвижниками” І.Мазепи, а потім змушені були брати участь у його клеймуванні. Так, з приводу участі І.Кроковського в анафемі та проголошенні гетьманом І.Скоропадського, дослідник наголошує на тому, що митрополит не підписав акт вибору нового гетьмана і таким способом він “чинив пасивний опір царській акції”; що ж до С.Яворського, то історик також виправдовує його, вважаючи, що той “міг сприйняти як відступництво від православ’я” перехід І.Мазепи на бік Карла XII, оскільки “екзарх був дуже жорстким у відстоюванні релігійних постулатів”⁴⁵⁰. Однак, в останньому випадку С.Павленко не враховує, що анафема для православ’я в Україні до 1708 р. хоч і не була нонсенсом, але, на відміну від Росії, тут вона ніколи не застосовувалася до державного і політичного діяча, котрий, до того ж, зберіг свою віру і був ктитorem багатьох церков. Адже не проголошувалася анафема ні І.Виговському, ні Ю.Хмельницькому, ні багатьом іншим. Тому для С.Яворського ця справа повинна була стати новизною саме в такому ракурсі. Крім того, на думку М.С.Грушевського, висловлену у 1925 р., С.Яворський “співчував Петровим планам європеїзації Московщини”, а розходження його з царем почалося тільки вже у другому десятилітті XVIII ст., після поразки І.Мазепи⁴⁵¹. Російський зарубіжний історик А.В.Карташов (1875-1960), професор Духовної Академії у Парижі, відзначав ще й те, що С.Яворський був чужий московському середовищу, однак при цьому офіційно вважався “панегіристом справ Петра і наївно

⁴⁴⁸ Костомаров Н.И. Мазепа..., с.28.

⁴⁴⁹ Павленко С. Духовні сподвижники Івана Мазепи..., с.548; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи..., с.250.

⁴⁵⁰ Павленко С. Духовні сподвижники Івана Мазепи..., с.542, 548; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи..., с.270.

⁴⁵¹ Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- С.84.

чекав, що своїми похвалами він прискорить отримання патріаршої честі”⁴⁵². Інформація про бажання С.Яворського стати патріархом вочевидь була запозичена у Д.Бантшиш-Каменського, котрий наводить навіть слова Петра І з цього приводу: “Мені цього місця не ламати, а Яворському на ньому не сидіти”⁴⁵³. Можливо, саме в цих аспектах і слід шукати пояснення поведінки С.Яворського, а не в його жорсткому відстоюванні релігійних постулатів.

Поряд з усіма цими роздумами С.Павленка про взаємовідносини гетьмана та православних церковних ієрархів найбільшої уваги заслуговує його думка про те, що всі “церковні обрання, призначення не вирішувались без його відома”⁴⁵⁴. Цим дослідник намагався підкреслити авторитарний спосіб правління І.Мазепи, запроваджений ним не тільки для власних інтересів, але головним чином для того, щоб “отчизну свою ратовати”⁴⁵⁵.

Спроби багатьох істориків виправдати участь українського духовенства у проголошенні анафеми гетьману в основному зводяться лише до пояснення її як акції, здійсненої під тиском царської влади. Практично не існує спроб розглянути це питання глибше. Зокрема, чомусь не звертається увага на авторство і режисуру анафемування. В той же час ще автор “Історії Русів” досить однозначно розповів про роль Феофана Прокоповича, тодішнього професора Київської Духовної Академії, у цій процедурі⁴⁵⁶. Сучасна дослідниця Н.М.Яковенко вважає, що саме він був її автором⁴⁵⁷. А М.С.Грушевський у 1925 р. висловив думку, що саме під час цих подій професор “умів дуже сильно задокументувати свою лояльність царському урядові й прибрати ласку й довір’я київського генерал-губернатора”⁴⁵⁸. Отже, не все духовенство брало участь у анафемі під тиском? На сьогодні не має відповіді на питання: а чи насправді сам Петро І був ініціатором анафеми? Можливо, хтось йому підказав цю ідею? Хто? Якщо ця людина була з церковного середовища, то це міг бути і хтось із представників вищого українського духовенства.

З приводу зради українським православним духовенством ідеї державності у 1708-1709 рр. слід ще відзначити роздуми сучасних відомих істориків В.А.Смолія та В.С.Степанкова, котрі пов’язали цю ситуацію безпосередньо із швидким процесом “формування психологічного типу “малороса” з його здатністю будь-якої миті пожертвувати в ім’я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національно-державними інтересами”.

⁴⁵² Карташев А.В. История Русской Церкви.- Т.2.- М., 2000.- С.470.

⁴⁵³ Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России..., с.482, 598.

⁴⁵⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи..., с.19.

⁴⁵⁵ Там само, с.21.

⁴⁵⁶ История Русов..., с.211.

⁴⁵⁷ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.- К., 1997.- С.234.

⁴⁵⁸ Грушевський М. Духовна Україна.- К., 1994.- С.86.

Причини цього вони вбачають у жорстких міжусобицях та згасанні на поч. XVIII ст національної ідеї⁴⁵⁹.

Як бачимо, в науковій літературі приділялося досить багато уваги взаємовідносинам гетьмана І.Мазепи і православної церкви та постійно наголошувалося на них, особливо в українській історичній науці. Однак, цю тему, як показують дослідження вже останніх десятиріч, необхідно розглядати значно ширше, з точки зору різних аспектів – політичних, соціальних, економічних, культурних, етнонаціональних. Тому ця проблема ще потребує більш детального вивчення.

В українській зарубіжній історіографії на соціальну роль церкви звертав увагу О.Оглоблин, котрий продовжував дослідити по історії церкви, розпочаті ним ще на поч. XX ст. і знову повернувся до цієї теми у ґрунтовній роботі “Проблема предків Миколи Гоголя”. Зокрема, він звернув увагу на суспільне положення православного духовенства в Україні XVIII-го ст., наголосивши, що “було б великою помилкою вважати, що священицький стан на Україні-Гетьманщині був дуже далекий від шляхетства (nobility), а тим паче козацької старшини, і взагалі не був у великій пошані...”⁴⁶⁰ Якраз навпаки, на його думку, духовенство в Україні, будучи окремим суспільним станом, користувалося “неабияким впливом у громадському, економічному, культурному, а навіть політичному житті Козацько-Гетьманської держави”. Окрім того, духовенство мало тісні зв’язки із старшиною та шляхтою, а через них, опосередковано, для нього відкривався “шлях до російського дворянства”. Свої думки і спостереження О.Оглоблин підтвердив великою кількістю фактичного матеріалу на прикладі різних старшинсько-шляхетсько-духовних родин (Гоголів-Яновських, Бутовичів, Кониських, Яворських, Добронизьких, Старицьких та ін.) і на їх підставі дійшов висновку, що “низка історичних умовин” безпосередньо сприяла становленню духовенства в Україні як окремого стану, а саме: 1) “майже виключно український етнічний склад духовенства”; 2) “державний характер” церкви в Україні; 3) “концентрація парафій” в руках кількох родів; 4) “спадковість парафій”; 5) “щільний зв’язок духовенства з місцевим господарством і землеволодінням”; 6) принцип виборності духовенства; 7) сімейні зв’язки духовних родів з козацтвом, міщанством, старшиною і шляхетством; 8) “добра (нерідко висока) освіта” духовенства; 9) “своєрідна “династичність” й зріст на цьому ґрунті виразних “династичних” почувань і традицій”.

Також О.Оглоблин відмічав і значну соціальну роль церкви: “Після нападів татар, часів руїни, конфедерацій і коліївщини лікувались глибокі рани. Це робила стихія української церковної сили”⁴⁶¹. Щоправда, тут

⁴⁵⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.,1997.- С.212-213.

⁴⁶⁰ Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український Історик.- 1967.- №3-4.- С.90.

⁴⁶¹ Там само.

дослідник більше акцентує увагу на храмах, котрі “полишили саме уніятські митрополити”. Однак, ці його слова можна з повною мірою віднести й до православного духовенства і православних приходів на Правобережжі, навколо яких гуртувалося місцеве українське населення і відстоювало своє природне право на свободу віросповідання.

Висновки О.Оглоблина щодо умов становлення духовенства як окремого стану були підтверджені пізнішою працею О.Стовби, що стосувалася відомої духовної родини Міхновських. Зокрема, автор доводив її походження “з дрібної української шляхти”, при чому перехід у духовенство він вважав засобом “втримати себе на вищому суспільному щаблі в порівнянні з міщанами і селянами”⁴⁶². В цілому ці думки підтвердив також і вже сучасний дослідник В.Кривошея, хоч на протигагу О.Стовбі він довів, що духовна родина Міхновських була корінним лівобережним родом із сер.XVII ст. і не мала нічого спільного з правобережною католицькою родиною, окрім прізвища⁴⁶³.

Участь у суспільних відносинах українського православного духовенства далеко не обмежувалася виконанням певних соціальних функцій. Православна церква ще й активно намагалася брати участь у регулюванні цих же суспільних стосунків. Зокрема, це проявилось у його роботі над загальновідомим Кодексом 1743 р.

“Права, за якими судиться малоросійський народ” – це кодекс українського права, що підготовлений спеціальною кодифікаційною комісією протягом 1728 – 1743 рр. Створений він був для упорядкування і зведення в єдину систему діючих в межах Гетьманщини правових норм. Ця самотня і оригінальна пам’ятка права вивчалася багатьма відомими дослідниками, зокрема О.Кістяківським, М.Слабченком, М.Василенком, М.Чубатим та ін. Особливо серед них виділяються роботи відомого історика, правознавця та громадського діяча А.І.Яковліва (1872 – 1955), а найвідомішою є його праця „Український Кодекс 1743 року”, видана як окремий том Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. І в ній він піддав ґрунтовному аналізу цю пам’ятку права.

А.І.Яковлів, відмічаючи, що у створенні Кодексу 1743 р. безпосередню участь взяло православне українське духовенство, зауважував, що саме його представники опрацювали „значну кількість глав з цивільного й карного права”⁴⁶⁴. Із 16 духовних осіб*, що брали участь в роботі кодифікаційної комісії, основна їх частина відносилася до київського духовенства, а всі інші – до духовенства Чернігівської архієпископії та Переяславсько-

⁴⁶² Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських // УІ.- 1983.- №2-4.- С.74-92.

⁴⁶³ Кривошея В. Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам’яті Вадима Модзалевського.- К.,1996.- С.144-149.

⁴⁶⁴ Яковлів А. Український кодекс 1743 року.- Мюнхен, 1949.- С.29.

* За сучасними, більш уточненими даними, їх було 21.

Бориспілької єпархії⁴⁶⁵. Причому вплив духовенства на процес створення Кодексу мав чи не найбільш вагомі позиції. Це підтверджується хоча б тим, що всі голови кодифікаційної комісії, котрі змінювали один одного протягом її діяльності (В.Стефанович, І.Борозна, Я.Лизогуб, М.Ханенко), були вихованцями Києво-Могилянської Академії⁴⁶⁶. Можливо, саме ці обставини й стали визначальними в тому, що злочини проти релігії (богохульство, чаклунство, відступництво та ін.) були винесені в Кодексі на перше місце, а вже злочини політичного характеру (проти монарха і держави) на друге⁴⁶⁷. Та, разом з тим, показовим є і той факт, що злочини, пов'язані із власне церковними структурами і духовенством, а також правові відносини останнього із суспільством, розглядалися вже в інших категоріях. Тут вже напрошується думка про те, що, з одного боку, питання віри у законодавстві духовенство ставило вище держави, але, з іншого, саме себе воно бачило тільки як невід'ємну частину суспільства, з певними правами, привілеями і відповідальністю.

Трактуючи Кодекс, А.Яковлів відносить духовенство до шляхетського стану і поділяє його на чорне та біле. І от тут він вважає, що чорне духовенство не може бути суб'єктом правових відносин, оскільки у цій пам'ятці права воно вважається за „вмерлих для зовнішнього світу”. А от біле – навпаки: користується всіма можливими правами привілейованого стану, маючи можливість володіти землями і людьми, вступаючи у певні правовідносини з державою, її установами і суспільством⁴⁶⁸. Такої ж думки притримувалися й інші дослідники Кодексу, зокрема М.Василенко, І.Бойко.

Але це помилка. Адже, чорне духовенство, живучи в суспільстві і державі, не може не вступати у правовідносини з ними. Більше того, його можна вважати більш активним суб'єктом, аніж біле. До того ж, воно є домінуючим над приходськими священнослужителями, оскільки по рангу вважається вищим і тільки його ієрархи мають право виступати від імені всього духовенства і представляти його інтереси у стосунках з державою. Це ж підтверджує і той факт, що основними учасниками діяльності кодифікаційної комісії були саме представники чорного духовенства. Та й сам А.І.Яковлів протирічить собі хоча б тим, що зазначає про наявність у Кодексі права заповідання власних рухомих речей та грошей на монастирі⁴⁶⁹. Отже, в цьому випадку чернецька обитель виступала як юридична особа, суб'єкт цивільних правовідносин.

Теза про неможливість бути чорному духовенству суб'єктом правовідносин виникла у зв'язку із питанням спадкування. У самому Кодексі із цього приводу зазначається (глава 13, артикул 18, пункт 1): „...монах за умерших миру по правам почитаются, а умершии в имениях не

⁴⁶⁵ Яковлів А. Український кодекс..., с.183.

⁴⁶⁶ Там само, с.27-28.

⁴⁶⁷ Там само, с.157-159.

⁴⁶⁸ Там само, с.116.

⁴⁶⁹ Там само, с.86.

наследствуют...⁴⁷⁰ При цьому підставою до такої норми служать положення західноєвропейських пам'яток права „Зерцало Саксонів” та „Хелмінське право”. Аналогічно вирішується і питання з приводу заповітів (глава 12, артикул 2, пункт 4): ченці „тестаментами ничего никому определяют и учиненного прежде в мирском звании тестаменты переменяють в монашестве не свободны суть, понеже оны ничего собственного не имеют”⁴⁷¹. Але зрозуміло, що всі ці позиції у Кодексі стосуються ченців як фізичних осіб. Разом з тим, існують численні приклади, коли представники чорного духовенства набували своє власне майно і навіть заповідали його, в т.ч. і світським особам.

Звичайно, як фізичні особи ченці були обмежені в даному випадку у цивільно-правових відносинах. Те ж можна говорити і про інші галузі права. Але ж не слід забувати, що чернець як фізична особа може брати участь у правовідносинах через реалізацію норм канонічного права, яке в ті часи було повноправною галуззю права. Саме ним і визначалися правила поведінки, права і відповідальність кожного ченця. Крім того, існували й спеціальні духовні суди, які, як справедливо вважає А.Яковлів, мали „спеціальну компетенцію вирішувати справи церковно-релігійного характеру осіб духовного і світського стану”⁴⁷², а значить і чернецтва. Ці ж суди входили в єдину систему судового устрою Гетьманщини і були його невід'ємною частиною. Крім того, у випадках суперечок навколо земельних володінь (як церковних, так і монастирських), ці справи розглядали місцеві світські суди⁴⁷³ і це теж є свідченням визнання правоздатності. Отже, це дає підстави стверджувати, що чорне духовенство було у повному розумінні цього слова суб'єктом правовідносин.

Цінним у праці А.Яковліва є спостереження щодо джерел тих положень у Кодексі, які стосуються духовенства і релігії. Так, основні принципи релігійних відносин і приписів, відображені у другій главі („Про честь Божу”), виявляється були запозичені авторами „переважно з німецького права, додавши деталі з українського звичаєвого права”⁴⁷⁴. Як бачимо, цей факт доводить, що у 1730-40-х рр., не дивлячись на вже кількадесятилітнє приєднання Київської митрополії до Московського патріархату і підпорядкування останньому всього українського духовенства, воно не керувалося у своїй діяльності і стосунках із суспільством канонами російської церкви безоглядно. В усякому разі цей матеріал спонукає до роздумів, особливо у зв'язку з думкою В.Липинського, висловленою у 1925 р., що „православ'є українське... від удержавленого синодального православ'я всеросійського різниться тим, що воно духово і організаційно ближче до корнів візантійських, а через коріння візантійські до коріннів

⁴⁷⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.- К., 1997.- С.242.

⁴⁷¹ Там само, с.217.

⁴⁷² Яковлів А. Український кодекс..., с.170.

⁴⁷³ Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України.- К., 1968.- С.59.

⁴⁷⁴ Яковлів А. Український кодекс..., с.69.

римських, а через римські коріння до вирощого з них дерева католицизму”⁴⁷⁵.

Звичаєве українське право відображалось і в інших нормах Кодексу, що стосувалися православного духовенства, найбільш повно – у шостій главі („Про суди духовним чинам з світськими і про приходських священників”). В ній, зокрема, містилися „правила про вибір парохів, про затвердження виборів, про права та обов’язки парохів супроти парохіян та про осіб, що не можуть бути обрані на посади парохіяльних священників”⁴⁷⁶. Вони були підтверджені ще й нормами з інших джерел. Але А.І.Яковлів вважає, що „коли ж Комісія й цитувала інші джерела, то тільки для підтвердження правил неписаного права”⁴⁷⁷. Очевидно, з цією думкою слід погодитися, оскільки, по-перше, звичаєве право було домінуючим для діяльності українського духовенства і саме на ньому будувалися стосунки із суспільством, а, по-друге, спираючись на традиційні юридичні джерела українського права дозволяло законодавцям стверджувати перед російською владою свої споконвічні права та привілеї.

Тут ще слід звернути увагу на ствердження у Кодексі права обирати парафіяльне духовенство прихожанами. З одного боку, це справді давня звичаєва норма, що утвердилася в українському канонічному праві. А, з іншого боку, в цей же час в українському звичаєвому праві йде процес формування іншої норми – передавання приходу або посади при приході у спадок (чи то синові, чи то зятеві). У зв’язку з цим з кінця XVII ст. і до поч. XIX ст. в Україні повним ходом йде процес формування цілого ряду духовних родин (Зражевські, Грушевські, Ботвиновські, Левицькі, Осиповські та ін.). Проти утвердження правила передачі приходу чи посади при ньому у спадок начебто й виступала верхівка українського духовенства, його ієрархи. Цьому є підтвердженням неодноразові заборони цих правил. Зокрема, 30 серпня 1741 р. Арсеній Берло, єпископ Переяславський і Бориспільський, у своєму розпорядженні по єпархії категорично висловлювався проти них⁴⁷⁸. Але в цьому, очевидно, проявлялося не лише намагання привести правила у відповідність до норм звичаєвого права. Тим більше, що практика засвідчила: при необхідності, спадкування приходу чи посади при ньому відбувалося абсолютно законно, з дотриманням всіх норм і процедур. Адже, при втраті, наприклад, священника місцеві прихожани мають повне право обрати на вільне місце його сина чи зятя, що повністю відповідає й Кодексу 1743 р. (глава 6, артикул 3, пункт 1). Інша справа, що це суперечило канонам російської православної церкви, де отримання приходу відбувалося лише за призначенням від ієрарха і, звичайно, без якої-небудь можливості волевиявлення прихожан. До кінця XVIII ст. саме ця норма була

⁴⁷⁵ Липинський В. Релігія і церква в історії України.- К., 1995.- С.66.

⁴⁷⁶ Яковлів А. Український кодекс., с.73.

⁴⁷⁷ Там само.

⁴⁷⁸ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии.- Полтава, 1908.- С.IV-V.

повністю поширена й в Україні. Але на цей час духовні роди тут вже фактично сформувалися. І пізніше з них вийшла значна кількість державних, політичних і культурних діячів другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

Питання правового положення духовенства в Україні ХVІІІ-го ст. до нинішнього часу істориками з'ясоване досить слабо. Одним із перших спробував його дослідити на основі Кодексу 1743 р. А.І.Яковлів. Проте до цього питання він підійшов теж дещо спрощено. Очевидно, на це вплинула та обставина, що сам науковець ставив перед собою в першу чергу завдання дослідження Кодексу в цілому – як пам'ятки українського права. Тому перед українською історіографією ще стоїть невирішеним питання правового положення духовенства, особливо що стосується правових основ його діяльності і взаємодії із суспільством. Але вже тепер, завдяки роботам А.І.Яковліва, можна говорити про безумовну роль у цьому норм звичаєвого права, і західноєвропейських пам'яток.

Безпосереднє відношення до створення Кодексу 1743 р. мала і Києво-Печерська лавра. Імператриця Анна Іоанівна у своєму указі (1734) вказувала досить конкретно, що для створення Кодексу до роботи над ним повинні бути обов'язково залучені духовні особи “із кожної єпархії (мається на увазі: на території Гетьманщини.- Автор) і від Києво-Печерського монастиря”⁴⁷⁹. Отже, тут роль Києво-Печерської лаври у створенні Кодексу підкреслюється особливо. В тому ж році в указі до князя О.Шаховського вона зазначала, що “до того твору із Малоросійського народу зібрати знатних осіб, а саме: в кожній єпархії по одному архімандриту або ігумену, від Києво-Печерського монастиря Соборного старця...”⁴⁸⁰

Робота над Кодексом продовжувалася з 1728 р. по 1743 р. І весь цей час у діяльності кодифікаційної комісії брали безпосередню участь представники саме Києво-Печерської Лаври:

- у 1728 р.- чернець Гервасій Савицький;
- у 1734 р.- соборний старець Юскевич;
- у 1735-1736 рр.- ігумен, ієромонах Гедеон Онискевич;
- у 1738 р.- ієромонах Монасія Косач;
- у 1739-1741 рр (?) – ієромонах Палладій Городецький.
- у 1742-1743 рр.- соборний старець Варнава Старицький.

З інформації, опублікованої А.І.Яковлівим, випливає, що одну із найважливіших ролей у створенні Кодексу відіграла і Києво-Могилянська Академія. Зокрема, у 1735 р. в кодифікаційній комісії працював її ректор і професор Амброзій Дубневич, а саме цю особистість А.Яковлів вважав найвидатнішим серед тих представників українського духовенства, що працювали у ній, “по своєму високому становищу й освіті... Його участь в працях Комісії, ніби то, символізувала участь цілої Академії”⁴⁸¹. Крім того, дослідник вперше в історичній науці показав, що всі голови кодифікаційної

⁴⁷⁹ Полное собрание законов Российской империи.- Т.VII.- СПб., 1841.- №5324.

⁴⁸⁰ Полное собрание законов Российской империи.- Т.IX.- СПб., 1830.- №6614.

⁴⁸¹ Яковлів А. Український кодекс 1743 року.- Мюнхен, 1949.- С.29.

комісії, котрі змінювали один одного протягом всієї її діяльності (В.Стефанович, І.Борозна, Я.Лизогуб, М.Ханенко), були вихованцями Києво-Могилянської Академії⁴⁸².

Під час роботи кодифікаційної комісії українське духовенство отримало ще одну можливість відстояти свої права, офіційно утвердити їх у правовому документі. Так, А.Дубневич та архієпископ Чернігівський Іларіон у 1735 р. піднімали дуже важливе для духовенства питання можливості вільної купівлі чи „надання добровільного” землі на монастирі і церкви⁴⁸³. Це було пов’язано із 18 пунктом постанови Верховної таємної ради від 22 серпня 1728 р. та ідентичним йому указом гетьмана Данила Апостола⁴⁸⁴. Проте Генеральна Канцелярія на цю чергову спробу відповіла черговою заборонаю, вважаючи, що “думка про це небезпечна і неможлива, бо це є в єдиній височайшій Її Імператорської Величності волі”⁴⁸⁵.

Декілька документів, що стосуються ролі українського духовенства у роботі над Кодексом, “про участь у цій справі колишніх вихованців і представників Київської Академії” опублікував свого часу відомий дослідник М.І.Петров (1840-1921)⁴⁸⁶. При цьому він зробив досить суттєві зауваження в коментарях до них. Залишається лише пожалкувати, що саме ці матеріали дослідники (особливо сучасні) чомусь випустили з уваги. Зокрема, за його даними, слід було б значно розширити коло учасників розробки Кодексу. Наприклад, сучасними дослідниками зовсім не згадується ієромонах Києво-Печерської Лаври Палладій Городецький, котрий, очевидно, брав участь у кодифікаційній комісії між 1738 р. (ієромонах Монасія Косач) і 1742-1743 рр. (ієромонах Варнава Старжицький)⁴⁸⁷. Для порівняння: про нього зовсім не згадують ні А.І.Яковлів, ні К.А.Вислобоков.

Але участь духовенства у розробці Кодексу не варто сприймати як щось саме собою зрозуміле. Відносини між ним і українською адміністрацією Гетьманщини були не прості. І це підтверджується епізодом, що стався у 1729 р. Гетьман Д.Апостол, отримавши “Рішительні пункти” від 22 серпня 1728 р. імператора Петра II, звернувся до вищих духовних ієрархів з проханням про призначення для роботи в Комісії представників від чернецтва. Від Києво-Печерської Лаври таким став Гервасій Савицький. Та раптом 20 вересня 1729 р. Київський і Чернігівський архієпископи, а разом з ними і лаврський архімандрит (тоді на цій посаді перебував ще Іоаннікій Сенютівич) відмовилися від присилки своїх депутатів, оскільки “без відома Св.Синоду до того зводу духовних персон прислати небезпечно”. І тільки

⁴⁸² Там само, с.27-28.

⁴⁸³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. С введением и примечанием Н.И.Петрова.- Т.І (1721-1750 гг.).- К., 1904.- С.31-32.

⁴⁸⁴ Ластовський В. Юридичне нищення Української Православної Церкви у XVIII ст. // Визвольний Шлях.- 2000.- №9.- С.16-17.

⁴⁸⁵ Акты и документы..., с.34.

⁴⁸⁶ Там само., с.23-34.

⁴⁸⁷ Там само, с.33.

лиш спеціальне розпорядження з відповідною вимогою того ж Синоду 12 грудня повернуло українське духовенство до роботи⁴⁸⁸. Цілком можливо, що подібні непрості стосунки були пов'язані із намаганням гетьмана Д.Апостола обмежити його економічні можливості. Адже ще в березні 1728 р. він перед імператором піднімав питання про заборону “духовенству й монастирям купувати козацькі землі й одержувати маєтності по заповітах”, що й було зафіксовано в “Рішительних пунктах”⁴⁸⁹, у вже згадуваних постанові. Верховної таємної ради та в указі самого ж гетьмана.

Від часу закінчення роботи над Кодексом у Києво-Печерській Лаврі зберігалися принаймні два його списки*. За ними вже у науці встановилися й назви – “Список Кістяківського / КПЛ (№1)” та “Список Кістяківського / КПЛ (№2)”. Вони не випадкові, оскільки їх виявив і дослідив відомий український історик права і криміналіст О.Ф.Кістяківський (1833-1885). Саме він систематизував цей Кодекс і видав його⁴⁹⁰, хоча перші опубліковані відомості про нього з'явилися в пресі ще у 1852, 1858 і 1862 рр. З приводу віднайдення списків О.Ф.Кістяківський у передмові до першого видання Кодексу зауважував у 1875 р.: “...на київському археологічному з'їзді, серед виставлених рукописів ми зустріли і рукопис: *Права, за якими судиться малоросійський народ*. Рукопис цей належить Києво-Печерській Лаврі. Писаний він скорописом XVIII стол. Але виявилось, що він містить тільки 15 глав, отже половину цілого зводу. Надіючись знайти другу половину, ми відправились до лаври і за прихильного сприяння бібліотекаря лаври, отця Нектарія, відшукали другий рукопис, дублет, також не повний, але відмінний від першого тим, що весь звід писаний уставом і містить 20 глав. Тепер нам вдалося віднайти і придбати повний екземпляр цього зводу, переписаний у 1780 р. Нестором Брюховецьким”⁴⁹¹.

Доля одного із списків (№1) до нинішнього часу так і не відома, лише згаємо те, що спочатку, у 1874 р., ще до вивчення О.Ф.Кістяківським, він виставлявся на III Археологічному з'їзді у м.Києві. А от другий список (№2) зберігся до сих пір⁴⁹². Детальний його опис був зроблений сучасним дослідником К.А.Вислобоковим⁴⁹³. Але хотілось би навести тут саме мовою оригіналу той колоритний опис, що зробив О.Ф.Кістяківський: “Цей останній список писаний уставом і належить до витончених творів каліграфічного

⁴⁸⁸ Там само, с.25.

⁴⁸⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // Український історичний журнал.- 1995.- №6.- С.125, 129.

* Всього на нинішній час відомо про існування 10 списків Кодексу.

⁴⁹⁰ Права, по которым судится малороссийский народ.- К., 1879.- 114, 844, 73, 27 с.

⁴⁹¹ Права, по которым судится малороссийский народ.- Б.м., б.г.-С.ІІ-ІІІ.

⁴⁹² Інститут Рукописів при Національній Бібліотеці України ім.В.І.Вернадського.- Ф.І, №235.

⁴⁹³ Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.- К., 1997.- С.ХІІІ-ХІV.

мистецтва XVIII століття. Начальні букви, деякі слова и цілі заголовки, писані червоним чорнилом. Рукопис писаний з такою майстерністю, що з першого разу важко відрізнити його від печатного. Те ж слід сказати і про віньетку. По справності і точності тексту вона не залишає нічого бажати більшого”⁴⁹⁴.

Слід зазначити, що й другий список ледь не був втрачений назавжди. О.Ф.Кістяківський, за власним записом, дав список на переписання “писарю Ковальсько[му], котрий віддавався пияцтву. Ковальський пропив його. Отримавши повідомлення про зникнення рукопису я дав знати поліції, котра відшукала рукопис у Должикова”. Останній повернув його дослідникові та ще й запропонував купити інший екземпляр усього лиш за 2 руб.” (тепер відомий під назвою “Список Кістяківського / Должикова (№3)”⁴⁹⁵.

Про значення Кодексу 1743 р. в історії України і в історії українського права вже сказано досить багато. Самим першим висловив свою думку дослідник цієї пам’ятки – О.Ф.Кістяківський: “Ми впевнені, що обнародування цього зводу дасть дуже цінний матеріал для вивчення історії права, що діяло в тій частині Росії, котра була колись під владою Польщі. Він освітить новим світлом обсяг впливу німецького права на частину Росії, що управлялася законами, викладеними у Литовському Статуті”^{**}. Воно вкаже на допоміжне значення у першопочатковому Литовському князівстві таких прав, як наприклад Хелмінського, про дію котрого в Малоросії до сих пір взагалі невідомо. Воно нарешті повідомить деякі дані для звичайного права Малоросії”⁴⁹⁶. Сучасні ж дослідники, на доповнення до цієї думки, вважають, що “упорядники цієї пам’ятки поставили перед собою благородну мету: за допомогою кодифікованого права України відтворити і відстояти права і вільності українського народу. Певно, тому царський уряд, погодившись на проведення кодифікаційних робіт, не санкціонував їх результати по закінченні цих робіт”⁴⁹⁷.

Таким чином, участь православного духовенства у соціальних взаємовідносинах та їх регулюванні у вітчизняній історичній науці представлена рядом проблем, котрі, до нинішнього часу ще не є остаточно вирішеними і не було предметом більш детального комплексного висвітлення. Зокрема, це стосується взаємовідносин українського духовенства із сільським населенням, козацтвом, в т.ч. козацькою старшиною, міщанством, шляхетством та дворянством. Разом з тим, історіографічні джерела розкривають досить широку картину їх стосунків,

⁴⁹⁴ Права, по которым судится малороссийский народ.- К., 1879.- С.111; Права...- Б.м., б.г.- С.1024.

⁴⁹⁵ Вислобоков К. Визначна пам’ятка..., с.XLIV.

^{**} Мається на увазі Третій Литовський Статут (1588), правові норми якого діяли в Україні навіть у першій половині XIX ст.

⁴⁹⁶ Права...- Б.м., б.г.- С.ІІІ.

⁴⁹⁷ Історія держави і права України / За ред.В.Тація, А.Рогожина.- Т.1.- К., 2000.- С.302.

що базувалися на симбіозі соціальних інтересів. Окрім того, в історіографії православне духовенство постає не лише як активний учасник соціальних стосунків, але й як суб'єкт їх регулювання. Разом з тим, приклад ставлення в історіографії до питання стосунків гетьмана І.Мазепи, як яскравого представника козацької старшини, і православної церкви підкреслює неоднозначність ряду проблем щодо соціальних взаємовідносин, висвітлення яких в історичній науці залежало від ідеологічних засад, під впливом котрих знаходилися дослідники.

Розділ V

Православна церква в Україні і політичне життя: погляди в історіографії

Політичне життя будь-якого суспільства завжди охоплює всі сторони його існування і всі верстви населення. Тут неможливе відсторонене й аполітичне буття, оскільки так чи інакше, але будь-який суб'єкт суспільства (особистість, організація, орган влади тощо) існує і діє відповідно до існуючих політичних умов. Як об'єкт і суб'єкт політики в історії України завжди виступала й православна церква. Вона як сама активно займалася політикою, так одночасно і використовувалася різними політичними силами для досягнення власних цілей. В певні періоди загострення суспільно-політичних відносин, на переломних етапах існування і розвитку українського суспільства, церква виступала у внутрішньому і зовнішньому житті держави з власним чи нав'язаним баченням сучасного і майбутнього соціальних стосунків та державності. Одним із таких етапів історії України був період, що продовжувався з кінця XVII і протягом всього XVIII ст. Саме тоді православна церква в Україні, під зовнішнім тиском та в результаті внутрішньої кризи, поступово і остаточно позбулася своїх самобутніх рис, перетворившись на звичайний додаток російського державного механізму.

Вже у першій половині XIX ст. у російській церковній історіографії був сформований єдиний погляд на історію православної церкви в Україні. Його виразниками були митрополит Євгеній (Болховітінов), архієпископ Філарет (Гумільовський), А.М.Муравйов та ін.

Головною рисою у ставленні російської історіографії до участі і ролі православної церкви в Україні у *внутрішньополітичному житті* стало намагання позбавити її історичної активності у політиці.

Митрополит Євгеній (Болховітінов) пояснює наступ російської влади на самобутність українського духовенства не потребами внутрішньої державної політики, а необхідністю ліквідації протиріч формального характеру. Так, заборону 1767 р. митрополиту Київському і Галицькому іменуватися, як це було раніше, ще й титулом „Малої Росії”, він обумовлює суто офіційною позицією: „...по тій причині, що Малоросія тоді знаходилась уже не в одній Київській єпархії, але мала ще особливі незалежні, Чернігівську та Переяславську”⁴⁹⁸. З цього всього випливає, що процес входження українських церковних структур до складу Російської православної церкви (а, отже, і до російського державного механізму) митрополит Євгеній вважав закономірним і історично необхідним.

Разом з тим, Є.Болховітінов не вважає українське духовенство суб'єктом політичних стосунків і тому не бачить його в якості носія політичних ідей. Таке ставлення є характерним в цілому для російської церковної історіографії. Тому Є.Болховітінов вважає основною у тих внутрішніх

⁴⁹⁸ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.203.

протиріччях, що існували в середовищі православного українського духовенства та призводили до різних конфліктних ситуацій формальну сторону. Так, він відмічає той факт, що архієпископ Чернігівський Лазар Баранович та архімандрит Києво-Печерський Варлаам Ясинський у 1688 р. відмовилися підкорятися новообраному київському митрополиту Гедеону, але пояснює його тільки лиш наявністю формальних документальних підстав, а не іншими причинами, зокрема особистими стосунками та політичною позицією архієреїв⁴⁹⁹. Коротко зупиняється історик також і на невдалій спробі створити у 1724 р. окрему Чигиринську єпископію ченцем Єпіфанієм та на спробі мелетинського єпископа Анатолія в 1750-х рр. перепідпорядкувати собі церковну систему Запорозької Січі⁵⁰⁰. Як відомо, обидві ці події викликали активний спротив Київської митрополії, оскільки були спрямовані на підлив влади київського митрополита.

Проте, хоч офіційна російська церковна історіографія і намагалася позбавити політичної активності українське православне духовенство, в історичній науці вже до початку ХХ ст. накопичилося достатньо інформації для зворотної думки. Для прикладу, можна зупинитися на розгляді історіографічної ситуації з вивченням такої церковної структури як Переяславсько-Бориспільська єпархія. Протягом всієї своєї історії (1700-1799 рр.) вона одночасно виступала і в ролі виконавця політичних замовлень Росії, і в ролі виразника автономістичних ідей українського суспільства та захисника прав православного населення Правобережної України, а отже, і збереження його національної самосвідомості. Історія Переяславсько-Бориспільської єпархії нараховує на сучасний час не так багато суто наукових фундаментальних досліджень. В більшості випадків вони носили фрагментарний характер, зупиняючись лише на окремих моментах її історії. В дореволюційній історіографії найбільш цілісно вона розглядалася тільки в роботах В.О.Пархоменка, Ф.Тітова, І.Покровського. Ця церковна структура для історичної науки цікава своєю історією не лише з огляду на її взаємовідносини з населенням України, але й з огляду на активну участь у перебізі внутрішнього і зовнішнього політичного життя України.

Свідченням цього є вже питання про створення Переяславсько-Бориспільської єпархії, котре в історіографії традиційно висвітлювалося з точки зору російської церковної історичної науки, відображеної в працях Амвросія (Орнатського), Євгенія (Болховітінова) та ін.

Офіційною датою заснування Переяславсько-Бориспільської єпархії як одиниці церковної структури в Україні XVIII століття слід вважати 1 жовтня 1700 р. Саме цього числа в сан єпископа Переяславського у Софійському соборі в м. Києві митрополитом Варлаамом Ясинським було висвячено Захарія Корніловича, незадовго до цього – ігумена Михайлівського Золотоверхого Київського монастиря. 4 березня 1702 р. висвяченому єпископу було від імені царя Петра I надано „настольну грамоту”, за якою

⁴⁹⁹ Там само, с.180-181, 363.

⁵⁰⁰ Там само, с.194-195, 200-201.

остаточно було утверджено, що новоутворена єпархія є невід'ємною частиною Київської митрополії в статусі вікаріатства.

Створення єпархії безумовно було пов'язане саме з внутрішньою політикою, наслідками тієї ситуації, в якій опинилася Україна наприкінці XVII ст. Проте тривалий час серед істориків побутувала зовсім інша думка. В історіографії її вперше висловив єпископ Амвросій (Орнатський). Потім, у 1822 р., її повторив і Д.Бантиш-Каменський⁵⁰¹. Саме такої ж точки зору дотримувався митрополит Є.Болховітінов, висловивши її у 1825 р. Він писав, що “государ Петро I преосвященному Варлааму, для слабості здоров'я його, першому із Київських митрополитів дозволив у 1698 р. за порадою з гетьманом вибрати і посвятити собі коад'ютора-єпископа, зі званням Переяславського, розповсюдивши цей привілей і на наступників його”⁵⁰². Після нього цю версію озвучили майже дослівно Ф.Тітов, В.Пархоменко, І.Покровський та ін.⁵⁰³ По суті, історики йшли шляхом довіри до документу, без критичної оцінки обставин його створення. Ця версія справді ґрунтувалася на словах київського митрополита Варлаама Ясинського (1627 – 1707), який в листі до російського царя Петра I від 28 травня 1695 р. висловив думку про необхідність створення єпископської кафедри у його митрополії, підпорядкованій йому особисто як митрополиту. Звичайно, її й було обґрунтовано двома причинами: по-перше, неможливістю київського ієрарха із-за власної немічності та старості особисто „служби відправляти та ієреїв і дияконів поставляти”, а по-друге, тим, що у Переяславі „і раніше цього бував... єпископ”⁵⁰⁴. Пізніше, в листі від 21 січня 1701 р., митрополит В.Ясинський, дякуючи Петру I за його „благодіяння” – створення Переяславської єпархії, знову відмітив, що вона була відновлена лише „для допомоги митрополії Київській і моїй... крайній старості”⁵⁰⁵.

Проте, ще в 1914 р. істориком К.Харламповичем було зроблено спробу поставити вирішення цієї проблеми в залежність від питання зміни юрисдикції Київською митрополією у 1686 р. Він висловився, що „втративши значення духовного, так би мовити, вождя малоросійського племені, київський митрополит розумів, що ним втрачене і канонічне значення

⁵⁰¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 488.

⁵⁰² Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 187.

⁵⁰³ Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – Т. II. – К., 1905. – С. 57; Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.). – Полтава, 1908. – С. 12; Пархоменко В. Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.). – 2-е изд., перераб. и доп. – Полтава, 1910. – С. 22; Покровский И. Русские епархии в XVI–XIX вв. – Т. II. – Казань, 1913. – С. 618.

⁵⁰⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. II, № 2311, арк. 6; Болховітінов Є. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. – К., 1825. – Дополнение. – С. 155–156.

⁵⁰⁵ Письмо митрополита киевского Варлаама Ясинского к Петру I о переяславском епископстве // Киевская Старина. – 1904. – № 5. – С. 53–55.

окружного митрополита, голови підлеглих єпископій”⁵⁰⁶. І хоч автор не зробив остаточного висновку, але, очевидно, що він розумів взаємозв’язок цієї події із внутрішньополітичною ситуацією в Україні. Отже, такий стан став визначальним у бажанні митрополита Варлаама Ясинського створити Переяславську єпархію і саме таким чином цей ієрарх намагався відновити хоча б видимість своєї автономії щодо Московської патріархії. Саме така ідея була сприйнята рядом вітчизняних дослідників у ХХ ст. Так, І.Власовський, висловив думку, що ідея створення єпархії виникла після переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московської патріархії у зв’язку з можливістю для київського ієрарха залишитися „єдиним єпископом на цілу митрополію”⁵⁰⁷. Близькою до цієї ж думки була у 1976 р. й Н.Полонська-Василенко, котра хоч в цілому й слідувала за І.Власовським, однак щодо утворення Переяславсько-Бориспільської єпархії дещо уточнила його думку. Вона вважала, що ця подія була відбулася “у зв’язку з відходом від Київської митрополії єпархій, внаслідок чого митрополит залишився єдиним єпископом митрополії”. Все це вона безпосередньо пов’язує із зменшенням авторитету Київського митрополита, особливо у зв’язку з наданням прав ставропігії Києво-Печерській лаврі⁵⁰⁸. Аналогічну позицію висловили також у 1994 р. О.П.Крижанівський та С.М.Плохій⁵⁰⁹.

Слід відмітити, що такий підхід цілого ряду українських істориків (К.Харламповича, І.Власовського, Н.Полонської-Василенко, О.Крижановського, С.Плохія) до з’ясування даного питання був безумовно прогресивним в оцінці політико-релігійної обстановки в Україні, Він не лише з’ясовував конкретну історичну ситуацію наприкінці ХVII ст., але й визначав її суттєву відмінність у сприйнятті представниками української історіографії на противагу російській.

Тепер же для сучасних дослідників необхідно з’ясувати та врахувати ще ряд обставин, котрі остаточно можуть визначити місце православної церкви і духовенства у внутрішній політиці кінця ХVII – початку ХVIII ст. До них слід віднести, в першу чергу, діяльність українського гетьмана Івана Мазепи, його відносини з російським царем Петром I та подальшу політику московської адміністрації, спрямовану на знищення автономії української феодальної держави. Як відомо, внаслідок політики українського гетьманського уряду на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем, у 1685–1686 рр. кількома законодавчими актами було підпорядковано Київську

⁵⁰⁶ Харлампович К. Малороссийское влияние на Великоорусскую церковную жизнь. – Т.І. – Казань, 1914. – С.247.

⁵⁰⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.ІІІ. – Нью-Йорк. – К., 1990. – С.18.

⁵⁰⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.199.

⁵⁰⁹ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – К., 1994. – С.103-104.

митрополію Московському патріархату⁵¹⁰. Це, в свою чергу, призвело до ліквідації автономії митрополії, її національної самобутності та перетворення в рядову провінційну структуру російської православної церкви⁵¹¹. У зв'язку з цим В.Біднов та Д.Антонович зауважували, що тепер „митрополит київський втратив своє значення першого ієрарха для інших архієреїв, втратив всяку над ними владу і став звичайним єпархіальним владикою. Завдяки цьому порвався церковний зв'язок білоруських земель з українськими, знищено стародавню традицію”⁵¹².

На мою думку, для гетьмана Івана Мазепи створення Переяславської єпархії повинне було слугувати утвердженню, перш за все, його особистого авторитету у середовищі духовенства, а одночасно й піднесенню хоча б видимості автономії Київської митрополії.

Я вважаю, що гетьман І.Мазепа вирішив використати ситуацію із створенням Переяславської єпархії у власних внутрішньополітичних цілях. Для такої думки є ряд підстав. По-перше, саме він виставив умову посвячення єпископа у Києві і, що найголовніше, висловив небажання можливої елекції єпископату тепер і в майбутньому в Москві. По-друге, саме на його кошти досить швидко було закладено та збудовано кафедральний Вознесенський собор у Переяславі, на що пішло понад 300 тисяч золотих⁵¹³. По-третє, переговори з приводу створення нової церковної адміністративної структури, підпорядкованої Києву, почалися задовго (з грудня 1694 р.) до офіційного звернення найвищого київського ієрарха до російської адміністрації, і діяльну участь в них брав саме І.Мазепа. Тому, виходячи з його державотворницької політики, на мою думку, слід припустити, що Переяславська єпархія в планах гетьмана повинна була відігравати важливу роль зовнішньої видимості автономії православної церкви в Україні, що в майбутньому, можливо, за відповідних умов, могло б послугувати й справі повної незалежності від Московського патріархату. Саме ця думка пропонувалася і відстоювалася автором цих рядків у ряді публікацій⁵¹⁴.

⁵¹⁰ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні... С.95–100.

⁵¹¹ Шевченко О. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.55–61; Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. – К., 1995. – С.155.

⁵¹² Біднов В., Антонович Д. Українська церква // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.210.

⁵¹³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – №6. – С.20.

⁵¹⁴ Ластовський В.В. Створення Переяславсько-Бориспільської єпархії у контексті українського державотворення (кінець XVII – початок XVIII-го століть) // Ідея національної церкви в Україні (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції). – Тернопіль, 1997. – С.56-59; Ластовський В. Утворення Переяславсько-Бориспільської єпархії: один із аспектів українського державотворення кінця XVII - початку XVIII ст. // Український богослов. – Вип.1. –

В історичній науці було оприлюднено й інші матеріали, що свідчили про безпосередню участь українського православного духовенства у внутрішній політиці. Так, П.Єфименко на сторінках часопису “Київська старовина” спробував дослідити обставини заслання у 1712 р. ряду представників українського православного духовенства до Соловецького монастиря, котрі звинувачувалися владою у підтримці гетьмана І.Мазепи, зокрема – архімандрита Миколаївського Батуринського монастиря Гедеона Одорського, лохвицького протопопа І.Рогачевського та ін.⁵¹⁵ Пізніше доля І.Рогачевського була досліджена більш детально з підтвердженням думки, висловленої ще Д.Бантиш-Каменським, що цей протопоп все ж таки був прибічником І.Мазепи, за що й був засланий “по доносу”⁵¹⁶.

Також П.Єфименко крізь призму внутрішньої політики вивчав і роль церкви у благодійництві, котре реалізовувалось через утворення і підтримання функціонування “шпиталів”, готелів для прийому подорожніх, богаділень тощо. За його підрахунками, тільки в межах Чернігівського полку на Лівобережжі при церквах знаходилося 118 “шпиталів” на 1732 р., а у 1740-1747 рр. в семи полках їх нараховувалось 589⁵¹⁷. Благодійництво він вважав характерною рисою діяльності православної церкви в Україні і пов’язував безпосередньо із впливом на нього народу. Саме тому головною причиною занепаду благодійництва, на думку історика, була внутрішня політика російської державної влади, котра ліквідувала “шпитали” в Україні при церквах і монастирях з метою припинення можливості переховування в них “підозрілих осіб”: “Інститут шпиталів почав розкладатися в Малоросії ще наприкінці минулого століття, коли братства прийшли в занепад, прихожани позбавились попереднього впливу на справи церкви і коли взагалі була паралізована самодіяльність південно-руського суспільства”⁵¹⁸. При цьому П.Єфименко визначає російський державний апарат не інакше як всенівелюючий центр з механічним бюрократизмом, що намагається всі існуючі життєві форми перекроїти за власним шаблоном, що й було зроблено стосовно православної церкви в Україні.

Інший історик, Д.Міллер, зображуючи положення православного духовенства, зупинився на спробах наприкінці 1780-х – на поч.1790-х рр.

К., 1999.- С.161-165; Ластовський В.В. Політичні аспекти розвитку православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. (за матеріалами історіографії Переяславсько-Бориспільської єпархії) // Історичний журнал.- 2004.- №5.- С.30-40.

⁵¹⁵ Єфименко П. Ссылные малороссияне в архангельской губернии (1708-1802 гг.) // Киевская старина.- 1882.- №9.- С.398-399.

⁵¹⁶ Г.Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713-1721 гг. // Киевская старина.- 1902.- №6.- С.333-346.

⁵¹⁷ Єфименко П. Шпитали в Малороссии // Киевская старина.- 1883.- №4.- С.720.

⁵¹⁸ Там само, с.724.

відібрати владою у нього підданих селян, що, звичайно, було успішним процесом⁵¹⁹.

“Київська старовина” стала наприкінці XIX ст. тим науковим виданням, в якому не просто публікувалися невідомі матеріали, але й піднімалися гострі питання. Зокрема, на сторінках цього часопису з’явилася думка, що у грудні 1720 р. Петром I було видано указ, на основі якого було здійснено київським губернатором спробу вилучити із українських монастирських архівів оригінальні історичні документи та книги. На думку дослідника, в результаті цієї акції було втрачено значну частину цінних пам’яток українського старовини і тому він задається питанням, чи не в цьому слід шукати пояснення того, що “ми маємо так мало свідчень по історії лівого берегу Дніпра у XVII і в попередніх століттях, а також і в першій чверті XVIII століття?”⁵²⁰

Однак, поруч із постановкою гострих проблем в історичній науці, на сторінках “Київської старовини” з’являлися й публікації з неперевіреною інформацією. Так, П.Клебановський у своїй статті про Богуславський монастир скористався хибними твердженнями, нібито ця обитель була спалена П.Орликом в кінці XVII ст. (?) за відмову підтримувати плани гетьмана І.Мазепи⁵²¹. Такі ж легенди були поширені в історіографії й стосовно Чигиринського, Корсунського та деяких інших монастирів Правобережжя. Ситуацію з розоренням Ірдинського (Виноградського) монастиря розглянув автор цих рядків, намагаючись спростувати існування подібних необґрунтованих думок⁵²².

Звертаючи увагу на участь православного духовенства у внутрішній політиці Гетьманщини та Росії, історики тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. більш детально почали розглядати у своїх працях питання боротьби українського священства за свої права. Водночас, з’ясування цього питання було пов’язане з іншим – із наступом російської влади на самобутність та залишки автономності православної церкви в Україні. У тодішній історичній науці, звичайно, категоричні твердження, характерні вже для української зарубіжної історіографії більш пізніших часів, були відсутні, однак саме тоді в широкий науковий обіг вийшли дослідження, в яких акцентувалася увага саме на цих проблемах. Зокрема, вона піднімалася в працях І.Теліченка, В.Пархоменка, М.Петрова, А.Діаніна та ін. Окрім певних теоретичних здобутків, безпосередньою цінністю їх робіт стало введення нової інформації в науковий обіг.

⁵¹⁹ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина.- 1897.- №3.- С.357-359.

⁵²⁰ Н.В. К истории церковных и монастырских архивов // Киевская старина.- 1891.- №7.- С.148.

⁵²¹ Клебановский П. Богуславский монастырь и его тяжелые дни // Киевская старина.- 1892.- №8.- С.213.

⁵²² Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.50-51.

Так, М.І.Петров у 1905 р. опублікував указ із Сенату від 16 грудня 1742 р., в якому викладалася негативна позиція російської влади на прохання архієпископа Київського Рафаїла Заборовського відновити права українського духовенства, обіцяні царською владою ще наприкінці XVII ст.⁵²³

В.О.Пархоменко у 1906 р. висловився був, що у XVIII ст. стосунки між українською світською та українською церковною владою перебували у натягнутому стані, „неприятні”. Підставою для цієї думки стали скарги у 1730 р. архієпископа Чернігівського Іродіона Жураковського та єпископа Переяславського Іоакима Струкова до Св. Синоду і імператора Петра II на дії гетьмана Данила Апостола з його адміністрацією, які встановили, на їх думку, надмірні грошові збори з українського духовенства, а крім того, ще й дають свої розпорядження священикам на місцях, обминаючи при цьому самих архієреїв і не погоджуючи з ними певні положення своєї документації⁵²⁴.

На політичні чинники історії церкви в Україні при розгляді періоду кін. XVII – XVIII ст. головним чином звертав свою увагу і М.С.Грушевський. Основою його позиції став розгляд історії церкви в Україні у зв'язку із розвитком державності. Як вважає Л.Винар, він “у своїх історичних дослідках брав до уваги цілість історичного життя українського народу і в тому контексті українська середньовічна держава і козацько-гетьманська держава стояли в центрі його досліджень”⁵²⁵. На цьому наголошують й інші історики, зокрема І.Витанович, В.Масненко⁵²⁶.

Наслідком факту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, як вважав М.С.Грушевський, було “зломлено церковну автономію церкви України і взято під московську церковну владу, а з нею разом – тодішнє освітнє й культурне життя українське”⁵²⁷. Причому, на його думку, все це було результатом суто політичних дій гетьмана І.Самойловича на догоду російській владі, а головним завданням останньої було “зблизити і приподобити Україну до такого ж поміщицького, невільничого ладу Московщини”, отже - здійснити політичну і соціальну інкорпорацію⁵²⁸.

⁵²³ Петров Н. Сенатский указ Киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому, от 16 декабря 1742 года, в ответ на его ходатайство о восстановлении некоторых прав южнорусского духовенства и Киевской Академии // Киевская старина.- 1905.- №9.- С.112-115.

⁵²⁴ П—ко Вл. К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке // Киевская старина.— 1906.— №1.— С.11–12.

⁵²⁵ Винар Л. Михайло Грушевський., с.27.

⁵²⁶ Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український Історик.- 1966.- №9-10.- С.42; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні.- К.-Черкаси, 2001.- С.274.

⁵²⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.333, 390.

⁵²⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.337; Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні // Грушевський М. Духовна Україна., с.81; Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1990.- С.226-227.

М.С.Грушевський відзначає, що приєднання Київської митрополії відбулося “не особливо благочестивим способом” і в результаті “в автономному житті України пробита була ще одна немаловажна пробоїна”⁵²⁹. Але саме в цей час православна церква в Україні ще зберігала сильні позиції в суспільстві завдяки тому, що “панський устрій” після 1648 р. зберігався, зокрема “зосталися мастки православних монастирів і церков, що господарили в них по-давньому”⁵³⁰.

Програма дій російської державної влади стосовно православної церкви в Україні, звичайно, мала більш широкий зміст, ніж просто підпорядкування собі церковних структур. І М.С.Грушевський це досить чітко розумів: “Під московською займанщиною далі йшов процес отієї “бюрократизації” церкви, початок якої було зазначено ... як перехід її в повну й глибоку залежність від державної влади. Ця влада була українським національним інтересам ворожа, демократичним відчуттям мас неприязна, українській культурі неприхильна. Навпаки, московський уряд приклав усі старання до того, щоб по всій лінії винищити не лише будь-яку самостійність чи автономність України як країни, але й саме почуття своєї окремішності у людності”⁵³¹.

Православне духовенство на поч.ХVІІІ ст. вже знаходилося в залежності від російської політики і тому вимушене було терпіти різноманітні утиски й образи, зокрема, як уряд князя О.Шаховського заслав “Київського митрополита Ванатовича разом з ігуменами київських монастирів ... за те, що не одслужили молебня в царський день”⁵³². Хоч у цьому й проглядається дещо спрощення ситуації М.С.Грушевським, але все ж таки наведений ним приклад досить красномовно підкреслює безцеремонну політику Росії стосовно українського духовенства в 1720-30-х рр. Як він вважав, українська “ієрархія була стероризована безоглядними московськими розпорядженнями: митрополитів і владик за що-небудь забирали до Московщини, засилали, замикали до монастирів. Вибори ієрархії фактично скасовано: її став призначати петербурзький Синод, цебто царський уряд”⁵³³.

З думки І.Джиджори, негативний ефект мало і обкладання податками українського духовенства Малоросійською колегією на поч. 1720-х рр.⁵³⁴ Також і О.П.Оглоблін у 1939 р. покладав відповідальність на Малоросійську колегію, котра, як він вважав, порушила своїми діями економічні інтереси як старшини, так і вищого духовенства, оскільки „всупереч попередній

⁵²⁹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа..., с.227.

⁵³⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.338.

⁵³¹ Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні..., с.88.

⁵³² Грушевський М. Ілюстрована історія України..., с.375.

⁵³³ Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні..., с.82.

⁵³⁴ Джиджора І. Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722-1723 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині ХVІІІ віку. Розвідки і замітки.- К., 1930.- С.101.

практиці, всі старшинські і монастирські мастки брали участь у виконанні всяких податків і повинностей”⁵³⁵.

Період другої половини XVIII-го ст. в історії церкви в Україні М.С.Грушевський вважає самим найважчим, оскільки саме в цей час відбувався подальший занепад “українського церковного і взагалі релігійного життя”, “зокрема від цариці Катерини, довелося зазнати особливо багато лиха”; і в результаті її внутрішньої політики склалася ситуація, коли “офіційна православна церква України та її духовенство, особливо вище, омертвіло, відірвалось від громадянства, втратило вплив і значення у громадським та культурнім житті”⁵³⁶. Програма боротьби імператриці з церквою в Україні, на думку вченого, мала під собою дві головних підстави: по-перше, боротьба з церквою взагалі як з конкурентом за владу, і, по-друге, боротьба з українським національним та політичним сепаратизмом⁵³⁷. В цьому плані більш точніший сучасний український історик О.К.Струкевич, котрий вважає, що Катерину II “найбільше непокоїла можливість церкви ... вільніше, ніж у Росії, впливати на настрої народу”⁵³⁸. Крім того, на його ж думку, для політики її уряду стосовно України характерні такі риси як 1) традиційне ставлення до України як складової частини Росії, 2) зміцнення абсолютистської влади, 3) імперська спрямованість, що виросла з ідеї збирання руських земель, 4) природне спрямування зовнішньої політики через Україну в сторону центральної Європи та чорноморського басейну, 5) врахування досвіду Петра I: занадто сильний тиск на Україну “може призвести до посилення сепаратистських настроїв, аж до спроб відторгнення її від імперії”⁵³⁹.

Ще одним фактором у справі ліквідації самостійності православної церкви в Україні, як випливає з роздумів М.С.Грушевського, був ще й внутрішній, що характеризувався відношенням до цього питання гетьманської влади та вищого духовенства. Прикладом першого для нього є І.Самойлович, котрий діяв “запобігаючи московської ласки” в питанні підпорядкування Київської митрополії. Щодо другого, то тут в першу чергу виступають самі київські митрополити, котрі на побажання російського уряду в останній чверті XVIII-го ст. “вводять великоросійську мову у викладання Київської академії”, причому особливу ревність в цьому проявив митрополит С.Миславський⁵⁴⁰. Тому М.С.Грушевський вважає, що “українське духовенство, і зокрема його ієрархія, покійно і навіть запопадливо виконували урядову волю, а часто навіть йшли назустріч її

⁵³⁵ Оглоблін О.П. Україна в часи Петра I.- К., 1939.- С.57.

⁵³⁶ Там само, с.88, 89.

⁵³⁷ Там само, с.88.

⁵³⁸ Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми).- К., 1996.- С.25.

⁵³⁹ Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія..., с.14, 80.

⁵⁴⁰ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа..., с.302.

бажанням”⁵⁴¹. Що ж, тут можна зауважити лише про реальне існування підстав для такої думки. В тодішній українській церковній ієрархії, на жаль, не знайти прикладів відвертої самопожертви у відстоюванні державності України. Разом з тим, слід відзначити, що вчений досить побіжно відзначив діяльну участь православного вищого духовенства у спробах заявити про власне бачення свого правового і соціального положення в складі Гетьманщини: “Заходи коло відновлення колишньої виборності єпископів, підіймані з українського боку за Єлисавети й Катерини в 1740-60 рр., лишилися без успіху”⁵⁴². Між іншим, той же самий митрополит С.Миславський у 1763 р. і 1767-1768 рр. ще намагався відстоювати права українського духовенства. Сучасний дослідник К.В.Хоменко пробує знайти виправдання введенню митрополитом російської мови у навчальний процес Києво-Могилянської академії тим, що, по-перше, “його вчинки були зумовлені тими обставинами, в яких він знаходився”, і, по-друге, тим, що не лише студенти, але й викладачі погано знали російську мову, розмовляючи вперемішку українською, польською та латинською мовами”⁵⁴³. Автор хотів довести, що С.Миславським рухало лише бажання підвищити рівень знань студентів і викладачів за рахунок вивчення російської мови. Однак, він не враховує тієї обставини, що для досягнення цієї мети не обов’язково було переводити всю систему навчання на російську мову. Тому думка М.С.Грушевського з приводу С.Миславського так і залишається не запереченою.

На поч. XX ст. В.О.Пархоменко, вивчаючи спроби українського духовенства відновити свої права найбільш повно в історіографії дослідив питання невдалого проведення виборів переяславського єпископа у 1752 р. Тоді, на його думку, “в Переяславі затіяли захід, що відповідав загальному положенню тоді малоросійських справ”⁵⁴⁴. У першому виданні своєї монографії (1908) він же й опублікував (вперше і востаннє в історичній науці) виявлені ним архівні документи, що стосувалися даної справи. Суть ситуації полягала в тому, що після смерті єпископа Нікодіма Срібницького 12 червня 1751 р. в середовищі переяславського духовенства визріла думка скористатися давнім своїм правом вибору архієрея. Реалізаторами цієї ідеї виступили намісник кафедрального Вознесенського монастиря Сильвестр та кафедральний писар Гервасій Якубович⁵⁴⁵. Але перш ніж почати діяти, вони підготували листа до генерального писаря Андрія Безбородко, який у відповіді від 21 грудня підтримав їх думку про вибори єпископа „по колишньому Мало Російському звичаю”. Писар виступав від імені гетьмана Кирила Розумовського (1728 – 1803). Він же дав ще й пораду, що при

⁵⁴¹ Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні..., с.89.

⁵⁴² Там само.

⁵⁴³ Хоменко К.В. Самуїл Миславський (біографічна довідка) // Лаврський альманах.- Вип.9.- К., 2003.- С.120, 126.

⁵⁴⁴ Пархоменко В. Очерк истории..., 1910, с.45.

⁵⁴⁵ Покровский И. Русские епархии..., с.661.

складанні відповідної документації і поданні прохання „нікого називати не потрібно, а просити тільки прислати персон на вибори в той чин із достойних мужів кандидатів”⁵⁴⁶.

Спроба переяславського духовенства провести вибори єпископа у своїй єпархії мала під собою певне підґрунтя; вона не будувалася на простих бажаннях. Українське духовенство явно вирішило скористатися існуючою політичною ситуацією на свою користь. Я вважаю, що поштовхом до реалізації цього завдання послужили деякі зміни у внутрішній політиці Росії. По-перше, у 1743 р. імператрицею Єлизаветою архієпископу Рафаїлу Заборовському (1677–1747) було повернено титул митрополита і відновлено Київську митрополію⁵⁴⁷. По-друге, 22 лютого 1750 р. у Глухові відбулося обрання на посаду гетьмана графа Кирила Розумовського⁵⁴⁸. Ці дві події, очевидно, створили в українського духовенства ілюзію можливості відновлення хоча б часткової церковної автономії. Тому ідею виборів підтримав і київський митрополит Тимофій Щербацький (1698–1767).

Вибори відбулися в Переяславі 23 лютого 1752 р. в присутності посланців від гетьмана (генерального військового осавула Якубовича і полкового переяславського обозного Семена Безбородко) та представника київського митрополита, професора Києво-Могилянської академії, майбутнього єпископа Могильовського, Георгія Кониського (1717–1795). У самих виборах взяли участь 27 представників духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії, більшість із лівобережної її частини. Серед них – 6 від кафедрального Вознесенського монастиря (намісник Сильвестр, писар ієромонах Гервасій та ін.), 5 протопопів, ігумен Преображенського Золотоніського (Красногірського) монастиря Досифей Лебедевич, правитель Вознесенського Мошногірського монастиря ієромонах Венедикт та ін. По суті, на цих виборах як таких виборів не відбулося, було лише окреслено те коло кандидатів на посаду єпископа, з якого можна вже було вибирати: архімандрит Антонієва монастиря у Новгороді і ректор новгородської семінарії Іоасаф Міткевич, намісник Олександрівського монастиря в Санкт-Петербурзі ієромонах Софроній Кришталецький, ігумен Михайлівського Переяславського монастиря Герман Прохорович⁵⁴⁹.

На мою думку, цілком очевидно, що справа виборів нового єпископа у Переяславі мала набути загальноукраїнського значення. Тому її підтримали як гетьман К.Розумовський, так і київський митрополит Т.Щербацький, котрі, можливо, вирішили здійснити апробацію відновлення прав українського духовенства. Однак, ця справа потерпіла поразку: точно через рік, 23 лютого 1753 р., Св. Синод призначив свого ставленика на

⁵⁴⁶ Пархоменко В. Очерк истории..., 1908, с. XXI.

⁵⁴⁷ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні..., с. 105.

⁵⁴⁸ Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 538–539.

⁵⁴⁹ Пархоменко В. Очерк истории..., 1908, с. XXII–XXIII.

переяславську кафедру – росіянина, архімандрита Донського та Заіконоспаського монастирів Іоана Козловича, а київському митрополиту за підтримку виборів було зроблено „строгу догану”⁵⁵⁰.

Остання нагода для українського духовенства відновити свої права стала лише в другій половині 1760-х років, коли уряд імператриці Катерини II оголосив про створення так званої Уложеної Комісії. Інформація про участь у ній духовенства і його вимоги неодноразово публікувалася ще у XIX – на поч. XX ст. І історики переважно сходилися у думці, що представники українських єпархій намагалися відновити ті права, які були втрачені внаслідок внутрішньої політики російського уряду. З цього приводу було опубліковано ряд робіт таких відомих авторів, і в той же час – представників різних напрямів, як П.Орловський, А.Папков, В.Крилов та ін.⁵⁵¹ Найбільш детально участь духовенства у роботі Уложеної комісії серед сучасних істориків розглядав В.М.Мордвінцев, котрий прийшов до висновку, що “у вирішенні політичних питань прагнення духовенства зводилися до необхідності збереження традицій часів підпорядкування Константинопольському патріарху та повернення колишніх прав і привілеїв митрополиту у справах внутрішнього управління”, але вже “на цей час підпорядкування церкви державі стало фактом”⁵⁵². Більш категорично висловилася Н.А.Шип, на думку котрої “не слід шукати в даній позиції церковнослужбовців наявності елементів державного мислення”, хоча й вона вимушена була визнати, що всі ці прагнення все ж таки “відбивали об’єктивну потребу незалежного суспільного розвитку України”⁵⁵³. Звичайно, для другої половини 1760-х рр. годі вже було чекати відвертих заяв про відновлення української державності, проте слід визнати, що факт висловлювання позиції, відмінної від загальнодержавної російської ідеології, свідчить все ж таки про залишки певних автономістичних тенденцій. Повністю протилежну від Н.А.Шип позицію зайняв ще у 1988 р. український зарубіжний історик З.Когут, котрий підкреслював стосовно участі церкви в діяльності Уложеної Комісії: “Певні кола українського духівництва продовжували бути вірними традиціям автономної української церкви, незважаючи на те, що остання фактично зрослася з імперською православною церквою”. І ще: “Окремі представники вищого духовенства,

⁵⁵⁰ Пархоменко В. Очерк истории..., 1910, с.50; Покровский И. Русские епархии..., с.662.

⁵⁵¹ Орловский П. К истории малорусского духовенства // Киевская старина.- 1896.- №9.- С.49-64; Папков А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка.- М., 1899.- С.70-79; Крылов В. Екатерининская комиссия в ее отношении к духовенству, как сословию // Вера и разум.- 1903.- №8.- С.467-483; №9.- С.553-584; №10.- С.622-639; №11.- С.695-723; №12.- С.758-771.

⁵⁵² Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра..., с.246.

⁵⁵³ Шип Н.А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки).- К., 1997.- С.13.

особливо київський митрополит, бачили церкву в Гетьманщині окремою церковною організацією”⁵⁵⁴. При розгляді цього питання, на мою думку, необхідно враховувати той фактор, що проблема існування автономної церкви в Україні завжди ідеологічно пов’язувалася з проблемою формування державності. Тому, відповідно, при формулюванні тези про відсутність “елементів державного мислення” необхідно робити відповідні пояснення, в якому контексті ця формула розуміється. Між іншим, ще у 1904 р. О.Діанін, детально розглядаючи “пункти”, представлені від українського духовенства, зауважив ряд особливостей їх політичних рис. По-перше, “не можна не бачити ту їх особливу рису, що проходить червоною ниткою через всі пункти, що духовенство малоросійське бажало залишитися на тому положенні, на якому Богдан Хмельницький з усім малоросійським народом “перейшов” під державу великоросійську”; по-друге, “характером децентралізації, дійсно, і відрізняються пункти малоросійського духовенства, представляючи, таким чином, начебто протиположність намаганням вищої влади до знищення особливостей малоросійського духовенства”⁵⁵⁵. Тут необхідно зауважити, що розглядати питання позиції православного духовенства, на мою думку, неможливо як виключно його внутрішнє. Цей суспільний стан був невід’ємною частиною українського суспільства в цілому. І тому його думка так чи інакше, але лежала в площині всіх суспільно-політичних факторів та ідеологічних позицій.

Діяльність Уложеної Комісії, як відомо, не дала ніякого результату, але виявила стійкий зв’язок сучасного українського духовенства з автономістичними ідеями, бажанням повернути втрачені права та привілеї, представники якого склали відповідні „Пункти” у 1767–1768 рр. Ідейним підґрунтям для них послужив, очевидно, і документ, складений у грудні 1763 р. на старшинському з’їзді у Глухові – „Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії”⁵⁵⁶, – в якому 6–7-й пункти були присвячені правам та обов’язкам українського духовенства. У першому („Про вольності духовного чину”) наголошувалося, що українське духовенство з давніх часів мало „право вільного вибору духовними і світськими людьми в знатніші духовні чини”, яке зберігалось ще недавно, при гетьмані І.Скоропадському; тепер же такі вибори вже не відбуваються, а архієреї наказами Св. Синоду призначаються, при чому «часто і із таких людей, які в Малій Росії не постригались, ніяких тут заслуг не показали і звичаїв та порядків тутешніх не знають». Тому-то старшини на чолі з гетьманом просили: 1) підтвердити українському священицтву всі колишні права та привілеї, окрім вільної

⁵⁵⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія.- К., 1996.- С.147, 167.

⁵⁵⁵ Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века.- К., 1904.- С.5, 6.

⁵⁵⁶ Струкевич О. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал.– 1993.– №7,8.– С.85–88.

купівлі «та іншими способами приєднання земель і сіл», оскільки цього права духовенство було позбавлене ще польським королем Владиславом IV у 1635 р., а пізніше й «пунктами по проханню гетьмана Апостола» у 1728 р.; 2) дозволити проводити вибори на найвищі церковні посади в Україні з тим, щоб імператриці на її розгляд та затвердження представляти лише обраних кандидатів⁵⁵⁷. В останньому з цих пунктів пропонувалося накласти на церковні помістя, „або мужиків”, грошовий податок для утримання училищ⁵⁵⁸.

У зв'язку з діяльністю Уложеної Комісії досить широке дослідження провів І.В.Теліченко, розглядаючи в т.ч. спробу реалізації та відновлення своїх давніх прав українським православним духовенством. Дослідник детально вивчив тексти поданих від нього наказів, умови їх створення та реакцію на них вищих державних органів влади. Тому він відмітив дії Св. Синоду, котрий виключив із наказів українського духовенства досить значну частину важливих і суттєвих вимог, зокрема: 1) заяву про особливе положення українського духовенства, 2) про необхідність виборів київського митрополита із українців („із природних малоросіян”) вільними голосами, 3) про право посвячення в архієрейський сан без дозволу Св. Синоду, 4) про право мати свою типографію, школи та ін. Цілком очевидно, що Св. Синод в даному випадку відіграв роль органу цензури. І це дало автору стверджувати, що „...Синод виключив із прохань малоросійського духовенства все, що так або інакше схилилося до децентралізації церковного управління і мало на увазі хоча б невелику його самостійність і особливість для України”. При цьому історик не сумнівається, що цей орган діяв за безпосередніми вказівками від імператриці⁵⁵⁹. Більше того, на його думку, Катерина II ще задовго до Уложеної Комісії намагалася через секретні розпорядження „присмирити владолюбні думки малоросійського духовенства, централізувати владу в синоді і підкорити малоросійську ієрархію загальним, існуючим тоді порядкам”. Зокрема, він вбачав це і в інструкції, даній імператрицею графу П.О.Румянцеву при його призначенні президентом Малоросійської колегії, де вона писала про необхідність нагляду за українськими архієреями „і їх підлеглими”, щоб вони не намагалися ставити духовну владу вище світської і таким чином не мали впливу на народ⁵⁶⁰. Весь зібраний, вивчений і проаналізований І.В.Теліченком матеріал дав йому право зробити цілком слушний висновок, що „відновити попередній устрій духовних справ не можна було, не відновлюючи політичного устрою Малоросії”⁵⁶¹.

⁵⁵⁷ Прощение малороссийского шляхетства и старшин..., с.93–94.

⁵⁵⁸ Там само, с.94.

⁵⁵⁹ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина.- 1890.- №8.- С.183.

⁵⁶⁰ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина.- 1890.- №11.- С.258.

⁵⁶¹ Там само, с.261.

Відомий історик В.Іконніков також відзначив пункти 1767 р., подані від українського духовенства: "...бажання були заявлені цілком ясно і визначено ... на збереження місцевих прав"⁵⁶².

У зв'язку із згаданим вже вище графом П.О.Румянцевим, варто згадати думку відомого історика М.В.Стороженка, котрий вважав, що генерал-губернатор і Катерина II не сходилися у своїх поглядах на управління Україною: "...Румянцев знаходив, що повна ломка старих порядків ще не своєчасна і що асиміляція краю з іншими частинами держави повинна відбутися поступово, імператриця ж прагнула до найшвидшого знищення місцевих особливостей і повного злиття..."⁵⁶³

Активну участь у роботі Комісії взяло і духовенство Переяславсько-Бориспільської єпархії (з вересня 1767 р.), яке представило два окремі документи: 7 пунктів від білого та 3 пункти від чорного священицтва. В обох випадках головна увага приділялась двом проблемам: 1) земля і 2) податки і повинності. Крім того, біле духовенство окремим пунктом зачепило шляхетські права і привілеї. Земельне питання було, очевидно, найбільш актуальним, оскільки представники і чорного і білого священицтва одностайно виступили з вимогами утвердити за ними всі ті володіння, які вони мали раніше; до цієї вимоги їх підштовхував ще й приклад Росії, де за маніфестом імператриці 26 лютого 1764 р. було проведено секуляризацію духовних маєтків⁵⁶⁴. Одночасно чернецтво вимагало також не розповсюджувати закон про давність на землі, які були захоплені у монастирів (що могло створити можливість в майбутньому на законних правах відбирати під себе ті «грунти», які належали їм ще в XVII ст.), а біле духовенство вимагало прирізати до своїх володінь ще якусь кількість землі для утримання шкіл та лікарень і закріпити за священицтвом право вільної купівлі-продажу землі, що, звичайно, було пов'язано із указом 1728 р. Крім прав на володіння землею, духовенство також турбували податки та повинності на користь держави, які, на їх думку, були занадто обтяжливими. Але чернецтво Переяславсько-Бориспільської єпархії вимагало лише звільнити „від окладу” найманих монастирських робітників, як було і до 1763 р., тоді як біле духовенство вимагало звільнити від державного визиску не лише самих священиків, причетників, дяків, пономарів, ктиторів, церковних старост і їх двори, але й найманих робітників, підсусідків та священицьких вдів з малолітніми дітьми⁵⁶⁵. Практично ідентичними вищевказаним положенням були й пункти,

⁵⁶² Іконніков В. Киев в 1654-1855 гг. (Исторический очерк) // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.250.

⁵⁶³ Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр.Румянцеве // Киевская старина.- 1891.- №3.- С.481-482.

⁵⁶⁴ Мордвінцев В. Російський абсолютизм і Українська Православна Церква... С.22-23.

⁵⁶⁵ Сборник Императорского Русского Исторического Общества.- Т.43.- СПб., 1885.- С.101, 105-109, 573-578.

внесені до Наказу духовенством Київської єпархії на початку 1768 р.⁵⁶⁶ Цей факт може свідчити лише про спільність інтересів українського духовенства.

Відомий дослідник П.О.Терновський, професор Університету Св. Володимира, розглянув положення українського православного чернецтва після видання імператрицею Катериною II указу від 10 квітня 1786 р. про введення штатів. На його думку, введення цього указу в дію стало фатальним “в історії малоросійського чернецтва”⁵⁶⁷. При цьому дослідник вірно визначає й головну мету проведеної реформи, яка полягала “у відібранні в казну монастирських маєтків” і була “послідовно проведена до кінця”⁵⁶⁸. Але найбільш негативно історик сприйняв заходи російської влади стосовно Межигірського монастиря (зокрема, переведення його в “таврійську область” та відкриття на його місці у Києві приміщення для “престарілих офіцерів”), вважаючи, що вони були пов’язані в першу чергу з намаганням “знищити останній слід розореного перед тим Запоріжжя”. На думку П.Терновського, подібні заходи і розпорядження стосовно православної церкви “глибоко ображали традиційні почуття місцевого населення, але з цими почуттями тоді не рахувались”⁵⁶⁹.

Історичні дослідження з історії православної церкви кінця XVII – XVIII ст., неодноразово висвітлюють участь православної церкви у політичному житті України, хоча при цьому не завжди деталізують інформацію, і не завжди ув’язують між собою політику і церкву як взаємопов’язані елементи суспільних відносин. Ця риса особливо характерна для історіографії XIX – поч. XX ст. Вже в сучасних умовах розвитку наукових знань спробував здійснити політологічний аналіз державно-церковних взаємовідносин О.В.Шуба⁵⁷⁰. Однак, його робота має загальний характер і при цьому не можна не відзначити певну прихильність автора до історіографії автокефалістського напрямку. Крім того, дослідник однозначно виходив лише з позиції розгляду впливу політики російського уряду на православну церкву в Україні, отже, він розглядав її лише як об’єкт російської політики. Центральним же мотивом цієї політики, на його думку, стала “русифікація”: “Русифікаційна діяльність Російської імперії та місіонерство Російської православної церкви були складовими національної і релігійної політики російського царизму. ...Ця система мала політично-утилітарне спрямування. Оскільки Російська православна церква завжди була інструментом держави, вона діяла в інтересах російських політичних кіл. У

⁵⁶⁶ Мордвінцев В. Російський абсолютизм і Українська Православна Церква... С. 44-47.

⁵⁶⁷ Терновский Ф.А. Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век // Киевская старина.- 1882.- №5.- С.329.

⁵⁶⁸ Там само, с.333.

⁵⁶⁹ Там само, с.333-334.

⁵⁷⁰ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз).- К., 1999.- 324 с.

ній завжди проглядався союз церкви і держави, православ'я і самодержавства⁵⁷¹.

Аналогічні думки були характерні і для української зарубіжної історіографії. Зокрема, їх висловлювала Н.Полонська-Василенко з приводу українсько-російських взаємин у церковній сфері. З одного боку, вона у своїй доповіді на засіданні Церковно-Археографічної Комісії 2 жовтня 1946 р. на тему “Провідні думки нарису Історії Української Церкви” підкреслювала ту шкідливу “русифікаційну течію”, що опанувала православну церкву в Україні після приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р., коли “Церква в Україні стала чужою”⁵⁷². З іншого боку, у 1964 р., вона відзначала, що у XVIII ст. від часів Петра I “українські діячі йшли до Росії і з примусу, і добровільно, бо там відкривалося широке поле для діяльності” і саме тому “був час, коли всі єпископи Росії, до Сибіру включно, були українці і більшість з них – вихованці Київської Академії”⁵⁷³.

Відомий представник цього напрямку І.Власовський стверджував же, що українське вище духовенство саме давало безпосередні підстави для втручання російської світської та церковної влади в українське духовне життя. Як приклад, він наводить спробу внутрішнього розколу, яку було зроблено ще першим єпископом Переяславським у 1708 р., коли той вирішив вийти із-під влади київського митрополита⁵⁷⁴. Проте, насправді, 15 серпня того року було лише видано „настолюну грамоту” нововисвяченому київському митрополиту Іоасафу Кроковському, в якій перелічувалися всі його права та обов'язки, а одночасно й підтверджувався статус Переяславської єпархії як коад'юторства: „...і Переяславському єпископу нині будучому Захарію Корніловичу і іншим, які в тому Переяславі надалі будуть, і всій єпархії... бути в присутності його Преосвященного Іоасафа Кроковського”⁵⁷⁵. Вперше цей документ був опублікований Є.Болховітиновим, але в науковій літературі він практично не використовувався. Однак, у 1716 р. переяславський єпископ Кирило Шумлянський, наступник З.Корніловича, таки справді зробив спробу вийти з-під контролю київського митрополита. У листі від 20 березня він прохав свого зверхника Іоасафа Кроковського, дозволити відокремитись, на що останній, звісно, дав відмову⁵⁷⁶. Можливо, до цього кроку єпископа спричинилися падіння авторитету Київської митрополії та невдала спроба гетьмана І.Мазепи відірвати Україну від Росії.

Повністю з політикою пов'язує І.Власовський і факт смерті київського митрополита Іоасафа Кроковського, котрого у 1718 р. було викликано до

⁵⁷¹ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України..., с.106-107.

⁵⁷² Ленчик В. Церковно-археографічна Комісія (Львів-Мюнхен)..., с.128.

⁵⁷³ Полонська-Василенко Н. До історії України XIX століття // Український Історик.- 1964.- №4.- С.10.

⁵⁷⁴ Власовський І. Нариси історії..., с.19.

⁵⁷⁵ Болховитинов Е.А. Описание..., с.178–179.

⁵⁷⁶ Покровский И. Русские епархии..., с.623.

Санкт-Петербурга у зв'язку із справою царевича Олексія і звинувачено в стосунках із змовниками: „Згубило його не те, що запідозрений був у визвольній акції Мазепи, а нова справа політичного характеру, властиво чужа для українського народу”⁵⁷⁷. Але митрополит помер у дорозі⁵⁷⁸. З цього приводу, між іншим, ще Д.М.Бантиш-Каменський навів деякі висловлювання, у тому числі єпископа Георгія Кониського, що І.Кроковський був отруєний, причиною чого послугував його виступ проти можливих секуляризаційних заходів проти української церкви російського уряду, який відбувся якраз напередодні складання Духовного Регламенту. Але сам же історик і намагався спростувати власну версію⁵⁷⁹. Щодо І.Власовського, то він теж, очевидно, сумнівався у неприродній смерті митрополита, називаючи подібні думки лише „припущеннями”. Головне ж інше: І.Власовський вважає, і в цьому з ним варто погодитися, що саме ці обставини „безпосередньо й швидко потягли за собою дальші обмеження в положенні нашої митрополії, відібрання їй прав і зниження авторитету Київського митрополита, що переводилось цілком свідомо при Петрі І російським урядом”⁵⁸⁰. З цією думкою, очевидно, погоджуються і сучасні вітчизняні історики, оскільки стверджують, що скориставшись смертю митрополита, влада зволікала з посвятою нового ієрарха до Києва аж 4 роки, після чого Київську митрополію взагалі ліквідували, а з 1722 р. київський владика міг носити лише титул архієпископа Київського і Малої Росії⁵⁸¹.

В українській зарубіжній історіографії тема участі українського духовенства у діяльності Уложеної Комісії була продовжена М.Палієм⁵⁸². Він детально зупинився на розгляді наказів від духовенства трьох українських єпархій (Київська, Переяславсько-Бориспільська, Чернігівська) та Києво-Печерської лаври і Межигірської обителі. Порівнюючи вимоги, він ствердив, що “всі накази всіх українських духовних установ подібні між собою”, а це свідчить лише про “безумовний зв'язок, організованість і однотайність поміж українськими духовними установами” Вимоги православного духовенства в Україні головним чином стосувалися відновлення їх прав, привілеїв та вольностей, що були надані всілякими юридичними документами ще з часів польсько-литовської держави. Ці питання стосувалися права купівлі-продажу і володіння нерухомим майном, освіти, торгівлі тощо, але чи не найголовнішою серед них стояла вимога “відновлення духовенства з родинами в правах шляхетства”. Однак,

⁵⁷⁷ Власовський І. Нариси історії..., с.23.

⁵⁷⁸ Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский, Галицкий и Малыя России (1708–1718 гг.) // Киевские епархиальные ведомости.– 1905.– №52.– С.1332–1333.

⁵⁷⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России..., с.488–489.

⁵⁸⁰ Власовський І. Нариси історії..., с.24.

⁵⁸¹ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні..., с.104.

⁵⁸² Палій М. Участь українських депутатів в Катеринівській комісії // Український Історик.- 1978.- №1-3.- С.52-62.

аналізуючи весь матеріал, М.Палій, здається, занадто оптимістично поглянув на участь українського духовенства в Уложеній Комісії. На його думку, цей “виступ... виявився доволі політично-національно свідомим і як на той час досить гострим”⁵⁸³. З цим важко погодитись, оскільки насправді духовенство саме в цей час, на мою думку, більше переймалося власними проблемами, аніж загальноукраїнськими. Дослідник водночас притримувався такої ж оптимістичної думки і стосовно шляхетства, вважаючи, що його накази за своєю спрямованістю співпадають з наказами духовенства і це теж є свідченням про “свідомість національних інтересів та наявну організованість цих станів народу”⁵⁸⁴. Проте подальший розвиток історичних подій засвідчив якраз протилежне: ні духовенство, ні шляхетство нічого не протиставили наступу російської адміністративної машини ні в окремішності, ні разом.

У сучасній вітчизняній історичній науці маємо ряд значущих робіт, в котрих розглядається конкретний період в історії України та політичних взаємовідносин на її теренах – у XVII - XVIII ст. До них слід віднести дослідження В.М.Мордвінцева, О.П.Крижанівського, В.В.Климова, М.В.Харишина, М.В.Яременка та ін. Більшість із сучасних дослідників історії церкви фактично підтримують думку щодо активної участі українського духовенства у політичних процесах кін. XVII – XVIII ст. На цьому фоні вирізняється лише думка Н.А.Шип, котра вважає, що у XVIII ст. православна церква опинилася “в такому становищі, що не могла впливати на державотворчий процес, оскільки й сам процес призупинився, з причини обмеження автономії України і дальшого формування російського абсолютизму”, а в подальшому “церкву в залежність від світської влади” поставила секуляризація 1786 р.⁵⁸⁵

Автор цих рядків, вивчаючи історію Переяславсько-Бориспільської єпархії, дійшов висновку, що ця церковна структура у першій третині XVIII ст. слугувала знаряддям у процесі наступу на права і самобутність українського духовенства⁵⁸⁶. Це впливало з ряду фактів, пов’язаних із її розвитком: 1) 4 липня 1727 р. відбулося призначення на Переяславську кафедру росіянина, архімандрита Донського монастиря Іоакима Струкова. Перед ним цю посаду займали лише українці за походженням. Крім того, разом з цим призначенням було порушено й законодавчу основу існування єпархії, оскільки вперше посвячення єпископа відбулося не в Києві, а в Санкт-Петербурзі, і, крім того, в настольній грамоті Іоакиму Струкову не було вказано про його коад’юторство по відношенню до київського ієрарха, що, фактично, узаконювало незалежність Переяславської кафедри. Спроба

⁵⁸³ Там само, с.54.

⁵⁸⁴ Там само, с.52.

⁵⁸⁵ Шип Н.А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки).- К., 1997.- С.12.

⁵⁸⁶ Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.25-26.

архієпископа Київського Варлаама Вонатовича змінити положення через скаргу до Св. Синоду в травні 1728 р. на самотійність єпископа, не мала успіху: із Петербурга лише надійшло побажання в духовних справах між двома ієрархами „мати братолубну згоду”⁵⁸⁷. До цього можна лише додати, що історик Д.М.Бантиш-Каменський, наприклад, вважав Переяславську єпархію фактично самотійною ще з часу призначення В.Вонатовича на Київську архієпископію, з 1722 р.⁵⁸⁸; 2) постановою Св. Синоду від 19 лютого 1733 р. було юридично виділено Переяславську єпархію з-під відомства Києва. У настольній грамоті, виданій 31 березня єпископу Арсенію Берлу, відзначалося, що він з цього моменту повинен був усі справи „чинити за правилами св. Апостолів і св. Отців і за її імператорської Величності указами і за Духовним Регламентом, і у всьому належати... тільки до головного і верховного уряду Св. Правительствующого Синоду, а в коад’юторах архієпископії Київської не бути”. Про те, що відокремлення Переяславсько-Бориспільської єпархії від Київської архієпископії було спрямоване на роз’єднання українського духовенства, передовсім – вищого, свідчать і подальші спроби повернути status quo: зокрема, у 1752 р. київський митрополит Тимофій Щербацький (1698–1767) намагався через Колегію іноземних справ відновити права Києва на Переяслав, добившись юридичного підтвердження на жалуванні грамоти поч. XVIII ст., проте йому було чітко відмовлено в цьому⁵⁸⁹.

В історіографії вже досить детально було розглянуто ситуацію наприкінці XVII ст., коли територія України була розділена між трьома державами – Росією, Польщею та Турцією, що становило безпосередню загрозу існуванню гетьманської держави та єдності українського народу. У цей період роль православної церкви в житті суспільства була неоднозначною, оскільки з одного боку вона була одним із засобів збереження національної самотійності, а з іншого – її використовували саме для денаціоналізації України. І тому думка сучасних українських філософів, що „стратегія суспільного існування православної церкви за умов відсутності національної державності та обмеженого суверенітету неминуче виявлялася стратегією самозбереження”⁵⁹⁰ потребує ще додаткового з’ясування. Адже саме з кінця XVII і протягом всього XVIII ст. існує безліч прикладів неоднозначних подій в історії церкви, суперечливих між собою за значенням і впливом на подальший розвиток всієї України. Безумовно, що всі зміни, які відбувалися в тодішньому українському суспільстві, були зумовлені в першу чергу політичним перебігом подій. Сучасні історики В.М.Мордвінцев та М.В.Харишин, розглядаючи взаємовідносини Київської митрополії та

⁵⁸⁷ Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.– Т.VIII.– СПб.,1891.– Стлб.297–298.

⁵⁸⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России... С.491.

⁵⁸⁹ Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.– Т.XXXII.– Пг.,1915.– Стлб.157–161.

⁵⁹⁰ Українська церква між Сходом і Заходом.– К.,1996.– С.118.

російського державного механізму, дійшли висновку, що “протягом другої половини XVI - XVIII ст. в житті Української православної церкви відбувся ряд подій, які обумовили втрату її автокефалії. Маємо всі підстави стверджувати, що зміни в церковному організмі Київської митрополії були великою мірою породжені політичною ситуацією в Україні”⁵⁹¹. Аналогічну думку висловлюють і сучасні філософи А.Колодний та В.Климов, котрі ставлять існування православної церкви в Україні в залежність від існування української державності та “державної цілісності”: “Становище церкви в Україні у XVIII ст. багато в чому визначалося суспільно-політичною ситуацією, що склалася тоді на українських землях. Україна опинилася в центрі майже безперервних війн, що точилися між Росією, Річчю Посполитою, Туреччиною, Кримським ханством, Швецією та іншими державами за активної участі українських чинників”⁵⁹². В результаті своїх пошуків ці дослідники прийшли до того, що “криза православ’я в Україні має чітко означений геополітичний, а не внутрішньоцерковний характер і постає як один з нюансів відносин Росії і України”⁵⁹³. Проте цей висновок має певні хиби. По-перше, вплив геополітичного фактору не може мати переважаючого і визначального характеру без існування внутрішньої кризи; а, по-друге, якщо говорити про нюанси міжнародних, міждержавних чи міжетнічних взаємовідносин, то слід згадувати не тільки Росію й Україну, але й Польщу, Ватикан і т.д., в залежності від досліджуваного хронологічного періоду.

У *зовнішній політиці* Росії стосовно Речі Посполитої українському духовенству відводилася не менш важлива роль, ніж у внутрішній. Обидва ці напрями діяльності російського уряду об’єднувало те, що українське православне духовенство в них виступало засобом тиску: у внутрішній політиці – на населення Гетьманщини, у зовнішній – на уряд Речі Посполитої.

Першим політичним питанням, що в історичній науці було ув’язане з історією церкви в Україні, стало питання про вплив і діяльність православної церкви на землях Речі Посполитої. Вже на початку XIX ст. про нього заявив М.М.Бантиш-Каменський у своєму дослідженні про унію. Частково це питання висвітлювали московський митрополит Платон (Левшин), Амвросій (Орнатський), Євгеній (Болховітінов), А.Муравйов, Філарет (Гумілевський). Саме працями цих дослідників було визначено подальше ставлення до цього питання у російській історіографії. Її представники в наступні десятиліття, аж до нинішнього часу, не вбачають у цьому інших аспектів політики, крім як бажання захистити російською владою православне населення і православну церкву у межах Речі Посполитої.

⁵⁹¹ Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська православна церква позбулася автокефалії.- К., 1999.- С.270.

⁵⁹² Історія релігії в Україні / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін.- Т.3.- К., 1999.- С.6.

⁵⁹³ Історія релігії в Україні..., с.12.

Яскравим представником цієї позиції можна вважати київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Він вважає виправданою зовнішньополітичну діяльність російської держави у вирішенні „дисидентського питання”. На його думку, якраз внутрішня політика польської влади та постійні утиски й переслідування з боку католицького та греко-католицького духовенства православних священиків і українського населення спричинили активне втручання Росії у вирішення справи „дисидентів”. Саме тому „імператриця Катерина II діяльніше всіх попередників своїх вступилася за пригноблених і повеліла військам своїм... ввійти в Польщу”⁵⁹⁴. Вчений вважав, що безпосередньою причиною розділів польської держави і її знищення стала шкідливість для сусідніх країн (Росії, Австрії, Пруссії) „польських Конфедерацій”⁵⁹⁵. При цьому він відверто перебільшує значення „дисидентського питання”, висуваючи його на перший і головний план у політиці Росії. Тому й акцентує увагу на ситуації 1789 р. в Польщі, яка викликала „загальне обурення імператриці й інших сусідніх государів”⁵⁹⁶. При цьому митрополит повністю ігнорує ті позитивні зрушення, що сталися в Речі Посполитій на поч. 1790-х рр. у внутрішній політиці держави в релігійному питанні, що відбулися в результаті затвердження Конституції 1791 р. та проведення Пінської конгрегації. Метою останньої було створення єдиної православної церкви і об’єднання віруючих та духовенства в межах країни на засадах рівноправ’я з іншими конфесіями.

Зрозуміло, що позиція істориків, котрі підтримали точку зору офіційної російської історіографії, мала однозначно проправославний (антикатолицько-польський) характер. В той же час, із сер. XIX ст., апологетами польської сторони виступили як самі польські історики, так і частина українських. Саме польська історіографія підняла питання, котре потім ще десятки років дискутувалося в історичній науці: яку ж роль відіграло православне духовенство у подіях на Правобережній Україні 1760-х рр.? Під впливом польської історіографії частина українських дослідників сприйняла деякі її постулати. Зокрема, це стосується того, що православна церква і окремі її представники (напр., ігумен Мотронинського монастиря М.Значко-Яворський) спеціально роздмухували на Правобережжі національно-релігійну ворожнечу, були організаторами Коліївщини, виконавцями політичного замовлення імператриці Катерини II; при цьому, в деяких випадках, відкидалася наявність будь-яких соціально-економічних і національно-релігійних протиріч. Деякі із цих “аксіом” перекочували і в сучасну українську історіографію.

Таким чином, в сер. XIX ст. сформувалися два антагоністичних підходи до висвітлення ролі і місця православного духовенства у подіях на Правобережній Україні XVIII-го ст.:

⁵⁹⁴ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва, с.204.

⁵⁹⁵ Там само, с.205.

⁵⁹⁶ Там само, с.232.

- польська історіографія і частина українських істориків вважали російську владу та українське духовенство двигуном протиріч на Правобережжі;

- російська історіографія і частина українських дослідників покладали всю відповідальність за трагедії і переслідування тільки на польську владу, шляхту, католицьке і греко-католицьке духовенство.

Обидва ці підходи мали суто ідеологічне забарвлення. Але тоді ж, в сер. XIX ст., почав формуватися і третій підхід, головною метою якого стало збір достовірної інформації та з'ясування реальної ситуації на Правобережній Україні, її передумов, причин і наслідків. Цей підхід став надбанням суто української історіографії. Він почав формуватися з поглядів, висловлених М.О.Максимовичем (1804-1873), першим ректором київського Університету Св.Володимира. У вітчизняній історичній науці він першим виступив із спростуванням позицій представників і польської і української історіографії. З цього приводу з-під його пера вийшов ряд робіт, в яких розглядалася ситуація навколо Коліївщини. Це була та подія, навколо котрої вибудовувалася як зовнішня, так і внутрішня політика двох держав – Росії та Речі Посполитої. Дискусія ж в історіографії стала одним із тих перших випадків у вітчизняній науці, стосовно яких і зауважує сучасна дослідниця І.І.Колесник: „Українська історіографія – це також історія співіснування, конфронтації та еволюції різних типів свідомості діячів української історичної науки”⁵⁹⁷. Справді, у 1840-х рр. у зазначеному питанні протистояли у своїх ідеях М.О.Максимович і А.О.Скальковський, обидва – випускники Московського університету, але обоє полярні один від одного в оцінці подій 1768 р. І це при тому, що обидва вони майже однаково оцінювали передумови Коліївщини, пов'язуючи їх із внутрішньою і зовнішньою політичною ситуацією.

Для А.О.Скальковського – це:

- нетерпимість католицького польського дворянства;
- проведення антидисидентської політики польським сеймом;
- протистояння православного населення Речі Посполитої її внутрішній політиці в надії на заступництво Росії⁵⁹⁸.

М.О.Максимович же висловився майже аналогічно:

- переслідування православної віри ще з часів Сигізмунда III;
- “дух нетерпимості”, властивий уніатам та ієзуїтам⁵⁹⁹.

Але М.О.Максимович пішов далі від А.О.Скальковського у своїх роздумах. Його висновки мали більш глибоку наукову основу, що базувалася на поєднанні аналізу історичних матеріалів та патріотичних почуттів. Він вважав, що від подій міжконфесійного протистояння ніхто не виграв:

⁵⁹⁷ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття).- К., 2000.- С.34.

⁵⁹⁸ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733-1768.- Одесса, 1845.- С.61-62.

⁵⁹⁹ Максимович М. Сказание о Колиивщине // Собр. соч.- Т.І.- С.627-628.

“Велика від того була шкода для України, але не пішла вона на користь і для Польщі”⁶⁰⁰.

У 1845 р. М.О.Максимович категорично виступив проти поглядів А.О.Скальковського щодо гайдамаччини в Україні. Одним із питань, що було піддане вченим жорсткій критиці – це роль православного духовенства і, зокрема, ігумена Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського у розгортанні тодішніх подій. М.О.Максимович у своїх поглядах виходив із дуже простої позиції, якою, на його думку, й повинен керуватися будь-який дослідник: „...але є й відчуття істини, котре підказує історику, і керує ним у виборі повідомлень; є розуміння, через яке відділяється істина від вигадки”⁶⁰¹.

Однак, ще у 1839 р. М.О.Максимович підготував до друку працю про Коліївщину, котра була опублікована лише після його смерті, вже у 1875 р. в „Русском Архиве”⁶⁰². Як відомо, він не видав її своєчасно із-за заборони цензури⁶⁰³. Та важливо те, що саме ця затримка дозволила досліднику протягом наступних шести років більш критично вивчити доступний йому матеріал. Окрім цензури, офіційної влади, Міністерства освіти та Св.Синоду критично ставилися до цієї праці й деякі його сучасники-вчені. Зокрема, П.О.Куліш (1819-1897), відомий письменник, історик та етнограф, у листі від 31 липня 1843 р. до М.В.Юзефовича (1802-1889), члена і пізніше голови Археографічної комісії, відомого своїми антиукраїнськими та антипольськими поглядами, висловив своє ставлення: “Михайло Олександрович написав про Коліївщину справжню нісенітницю, котру я радив би йому піддати забуттю: я тільки тепер це побачив. Я сам думаю написати про Коліївщину, дарма, що Скальковський пише історію гайдамак”⁶⁰⁴.

Співставлення текстів обох робіт М.О.Максимовича дає можливість говорити про еволюцію поглядів вченого стосовно Коліївщини в період з 1839 по 1845 рр. Але при цьому мова не може йти про еволюцію його поглядів на суспільну і національно-релігійну ситуацію. В цьому якраз він притримувався попередньої лінії. Проте вчений кардинально переглянув окремі свої думки відносно перебігу подій, вже спираючись на більш точний фактографічний матеріал. В роботі 1839 р. він спирався головним чином на польські документи, польську літературу та українські народні перекази, а з вітчизняної наукової літератури йому за взірць були роботи М. та Д.Бантиш-Каменських; з останніх історик брав приклади переслідування греко-католиками православних.

⁶⁰⁰ Там само, с.628.

⁶⁰¹ Максимович М. Известия о гайдамаках // Собр. соч.- Т.І.- К., 1876.- С.572.

⁶⁰² Максимович М. Сказание о Колиивщине // Собр. соч.- Т.І.- С.623-653.

⁶⁰³ Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича.- К., 1997.- С.82.

⁶⁰⁴ Письма П.А.Кулиша к М.В.Юзефовичу (1843-1861 гг.) // Киевская старина.- 1899.- №2.- С.190.

Робота 1845 р. була опублікована як рецензія–відгук на монографію А.О.Скальковського і в ній він деякі думки молодого дослідника називає не інакше як казкою, оскільки той, на його думку, змінив дійсність і перемішав її з вимислом “відносно часу місця і всієї події”⁶⁰⁵. Зокрема, М.О.Максимович робить різко критичні зауваження на ту інформацію, що А.О.Скальковський запозичив у В.Кребс про ігумена М.Значко-Яворського і виправляє перекручення щодо єпископа Переяславського і Бориспільського Г.Лінцевського⁶⁰⁶.

Вплив саме польської історіографії на творчість А.О.Скальковського цілком очевидний. Він перейняв від неї не лише фактичний і псевдо-фактичний матеріал, але й загальну ідейну спрямованість. Наприклад, безпосередню причину вибуху народного повстання 1768 р. історик вбачав у використанні внутрішньої ситуації окремими особистостями у своїх власних інтересах: “Все це... дало привід кільком озлобленим людям до великих злочинів”⁶⁰⁷. До них історик в першу чергу відніс М.Значко-Яворського. Він хоч і вважав ігумена відданим православ’ю, але зауважував, що “дії його очевидно не супроводжувалися розумною обережністю, через що той і переслідувався уніатами”⁶⁰⁸. Як вважав тоді історик, саме тюремне ув’язнення М.Значко-Яворського призвело до того, що він “загорівся уже не завзяттям, а істинним фанатизмом і поклявся помститися переслідувачам своїм і православ’я”⁶⁰⁹. Крім цього, у роботі А.О.Скальковського присутні й суто фантастичні епізоди, пов’язані з поїздкою ігумена до Запорозької Січі, обставинами його “смерті” від польського карального загону тощо, котрі дослідник запозичив з польської літератури. Власне тоді вчений вважав, не дивлячись на свої ж висловлені зауваження про внутрішньо- та зовнішньополітичні передумови вибуху 1768 р., що саме М.Значко-Яворський був безпосереднім винуватцем і причиною Коліївщини: “Під його впливом загинуло стільки невинних жертв, і на Запорожжя, котрому він хотів мстити, лягла вічна пляма безславної, записана навіть на багатьох сторінках польських і російських історій”⁶¹⁰.

Слід обов’язково зазначити, що й М.О.Максимович у першій своїй роботі не зміг уникнути деяких помилок (як і А.О.Скальковський, під впливом тодішньої польської історіографії). Зокрема, це стосується переговорів М.Значко-Яворського з Максимом Залізняком, благословіння ним самого повстання: „Залізняк поклонився Мельхиседеку і монастирю: „Благослови ж Господи!” сказав він хрестячись, і мовчки повів своє військо по Жаботинській дорозі”⁶¹¹. Але історик все ж намагався розібратися й

⁶⁰⁵ Максимович М. Известия о гайдамаках..., с.577.

⁶⁰⁶ Там само, с.589-590.

⁶⁰⁷ Скальковский А. Наезды гайдамак..., с.62.

⁶⁰⁸ Там само, с.68-69.

⁶⁰⁹ Там само, с.69.

⁶¹⁰ Там само, с.125-126.

⁶¹¹ Максимович М. Сказание о Колиивщине..., с.634.

написати наукову працю, в якій би були висвітлені реальні події. Тому в подальшому він планував написати більш детальну статтю, присвячену безпосередньо М.Значко-Яворському, але свою працю так і не закінчив. Розшук матеріалів про ігумена Мотронинського монастиря, очевидно, зайняв у нього багато часу: "...про котрого вдалося нарешті дошукатися мені 1854 р. у Петропавлівському Глухівському монастирі, де він довго був архімандритом і там помер"⁶¹².

Значно пізніше, вже у 1880-х рр. А.О.Скальковський частково відмовився від тих своїх поглядів, котрі висловлював у 1840-х рр. І хоч він продовжував дотримуватися свого попереднього ставлення до гайдамацького руху в цілому, але вже не відкидав присутності в цьому явищі політичного елементу і "релігійно-національної ворожнечі", що "зародилася в українському населенні по відношенню до польського панства значно раніше"; разом з тим, як і попередньо, він наголошував на існуванні в українському суспільстві на Правобережжі низьких інстинктів, хижацтва, помсти, свавілля, бродяжництва, схильності до грабунку і розбійництва⁶¹³. Та навіть часткова зміна в поглядах вченого на події часів гайдамацького руху знайшла схвальний відгук серед інших істориків. Так, І.М.Каманін, рецензуючи третє видання його монографії з історії Нової Січі, відзначає: "Особливо винним він відчуває себе перед славною пам'яттю ревнивого поборника православ'я, мотронинського ігумена Мелхиседека Значко-Яворського, котрого він характеризував раніше на основі односторонніх наклепницьких свідчень очевидців-поляків..."⁶¹⁴ В той же час, історик з жалем констатував, що А.О.Скальковський в іншому залишив свої погляди практично незмінними, не дивлячись на існування вже ряду робіт, серед яких виділяються праці В.Б.Антоновича, М.І.Костомарова⁶¹⁵.

Щодо поглядів М.О.Максимовича, то вони мали значний вплив на українську історичну науку в усіх поколіннях. І до нинішнього часу його праці мають попит серед дослідників, про що свідчить їх перевидання останнім часом та використання матеріалів вченого в багатьох наукових роботах істориків. Проте й вони повинні піддаватися критичному розгляду, особливо з точки зору методології, у світлі нововиявлених документальних матеріалів. Та саме цього, поки що, й не спостерігається в сучасній українській історіографії, на відміну від української радянської історіографії. Так, відомий історик М.І.Марченко, хоча й вважав, що М.О.Максимович "перебільшував роль церковно-релігійного фактору" в Коліївщині, але все ж таки наголошував на прогресивності поглядів вченого, котрі були "більш

⁶¹² Автобиография Мих.Алекс.Максимовича // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.344, 345.

⁶¹³ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачества // Киевская старина.- 1885.- №10.- С.277-278.

⁶¹⁴ Каманин И. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского...// Киевская старина.- 1886.- №4.- С.795.

⁶¹⁵ Там само, №8, с.733-734.

передовими порівняно з його сучасниками ... наприклад, у порівнянні з поглядами П.Куліша”⁶¹⁶. З цією думкою важко не погодитися. Проте, спостерігається, що в деяких сучасних публікаціях автори занадто довіряються авторитету М.О.Максимовича і тому іноді сліпо калькують його інформацію і деякі висновки.

Радянська історіографія в цілому негативно сприймала оцінку М.О.Максимовичем релігійного чиннику в Коліївщині. Крім того, що постійно наголошувалося на перебільшенні вченим цього фактору, він ще й звинувачувався у “релігійних пережитках”, “класовій і національній обмеженості”⁶¹⁷. Несправедливим є й звинувачення В.Данилова, висловлене ще у 1926 р.: “...його суспільно-політична ідеологія була перейнята офіційним напрямком у дусі уваровської формули”⁶¹⁸. Сучасний же історик П.Г.Марков вважає, що концепція М.О.Максимовича навпаки, розходилася з офіційною ідеологією⁶¹⁹. Для такої думки справді є серйозні підстави, оскільки, як відомо, у вченого існували проблеми з цензурою. А історик Л.Г.Мельник наполягає на народницькому світогляді дослідника, причому наголошує на його еволюції у 1850-60-х рр. у порівнянні з 1820-40-ми рр.⁶²⁰

В українській зарубіжній історіографії П.Мірчук сприйняв релігійний фактор у М.О.Максимовича як цілком справедливу думку. Він вважав, що таким способом вчений висловлював протест “проти причеплювання Коліївщині пятна розбишацтва”⁶²¹.

Лише М.І.Марченко намагався пояснити акцентування уваги історика на церковно-релігійних передумовах повстання: по-перше, соціально-класові мотиви “випали з уваги Максимовича головним чином тому, що вістря його історичних праць було спрямоване на викриття експансіоністських концепцій польсько-шляхетських істориків та загарбницьких політичних прагнень щодо України польського дворянства”⁶²²; по-друге, “Максимович сприйняв такий погляд (Перебільшення ролі релігійних мотивів.- Л.В.) від народної традиції, з народних переказів”⁶²³.

На мою думку, радянська історіографія допускала помилку, розглядаючи наукові твори про Коліївщину окремо від інших. Це й призвело до думки, що в них він ставив передовсім на перший план лише релігійний чинник. Та, мабуть, варто все ж таки погляди М.О.Максимовича розглядати в комплексі,

⁶¹⁶ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).- К., 1959.- С.240.

⁶¹⁷ Попов П.М. М.О.Максимович (До 150-річчя з дня народження) // Вісник Академії наук УРСР.- 1954.- №10.- С.59.

⁶¹⁸ Данилов В. П.А.Куліш і М.О.Максимович // Україна.- 1926.- №5.- С.22.

⁶¹⁹ Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича., с.82.

⁶²⁰ Мельник Л. “Не покину, - поки згину – мою Україну...” (До 200-ліття від дня народження М.Максимовича) // Історичний журнал.- 2004.- №8.- С.18-19.

⁶²¹ Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.- Нью Йорк, 1973.- С.20.

⁶²² Марченко М.І. Українська історіографія., с.221.

⁶²³ Там само, с.240.

відповідно до його світогляду. Л.Г.Мельник, наприклад, відзначає, що “народні повстання XVIII ст. історик розглядав як продовження козацьких рухів”⁶²⁴. У 1927 р. П.Г.Клепацький, досліджуючи наукову спадщину вченого, відзначив, що той у полеміці з польським істориком А.Грабовським (1792-1868) акцентував свою увагу на “соціально-економічних та релігійно-національних відносинах того часу на Україні: польські пани та єзуїти тут були за найголовніших винуватців”⁶²⁵. Також П.Г.Марков зауважував, що “в чорновому варіанті “Известия о гайдамаках” автор намагався глибше аналізувати політичні й економічні мотиви повстання”⁶²⁶. Отже, є підстави переглянути старі й однозначні постулати в історіографії стосовно висунення М.О.Максимовичем на перший план серед причин Коліївщини релігійний чинник. Оскільки історик не залишив по собі єдиного монографічного дослідження з історії України, то, очевидно, всі його твори необхідно сприймати як єдиний науковий комплекс.

В доповнення до цього хотілося б звернути увагу ще й на ту обставину, що в сер. XIX ст. М.О.Максимович не міг висловлювати відкрито всі ті свої думки, які він насправді плекав. Достатньо згадати хоча б історію із заборонаю цензури друкувати його працю про Коліївщину. Але є ще й інше, більш промовисте, свідчення приватного характеру. У листі до відомого українського церковного діяча та історика П.Г.Лебединцева (1819-1896) від 10 липня 1865 р. він висловив взагалі “єретичну” і антидержавну як на той час думку: “А хотілося б сказати, що можна б здається, уже зняти анафемське поминання у Києві з того, чиїх пам’яток стільки у Києві – і Лаврська кам’яна огорожа, і Микільський собор, і Братська Богоявленська церква; хто золотив своїм коштом і верхи колишньої лаврської великої церкви, що згоріли від громового удару; чиїм старанням відновлена давня єпархія переяславська і поставлений там Вознесенський собор та ін. та ін.” І далі з жалем історик зауважує, що не може висловити свою думку публічно: “Ви перший викинули б її ... як бур’янину”⁶²⁷. Зрозуміло, що тут мова йде про гетьмана Івана Мазепу. У відповідь 11 жовтня П.Г.Лебединцев написав: “Про зняття клятви з Мазепи небезпечно і заводити мову...”⁶²⁸ З цього випливає, що вивчаючи погляди М.О.Максимовича обов’язково необхідно враховувати й ті обставини, в яких вони народилися та були висловлені.

Слід відмітити ряд роздумів М.О.Максимовича, які відрізняли його працю 1839 р. від інших сучасних йому досліджень, що свідчать про нестандартність його підходу до оцінки подій 1768 р. (Але, те, що можна вважати прогресом для історичної думки XIX ст., не слід однозначно сприймати вже для поч. XXI ст.) До певної міри він виправдовує в них Річ

⁶²⁴ Мельник Л. “Не покину, - поки згину – мою Україну...”..., с.26.

⁶²⁵ Клепацький П. М.О.Максимович як історик // Україна.- 1927.- №6.- С.83.

⁶²⁶ Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик XIX ст.- К., 1973.- С.221.

⁶²⁷ Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым (1864-1873) // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.393-394.

⁶²⁸ Там само, с.398.

Посполиту як державу: „Але що могла зробити Польща для дисидентів своїх, коли вона охоплена постійними міжцарствуваннями, багаточисельними партіями і конфедераціями, не в змозі була владнати і сама з собою?”⁶²⁹ Отже, вчений розмежовував державу як організм з політикою як діяльністю і засобом реалізації ідеології, зокрема з національно-релігійною відносно українського населення. На його думку, на 1768 р. віротерпимість була настільки чужа полякам, що проти сеймової постанови 1 березня про свободу віросповідання утворилася Барська конфедерація, яка й стала безпосереднім приводом до активізації антиправославної діяльності греко-католицького духовенства та повстання⁶³⁰. Але з усіх цих роздумів випливає, що М.О.Максимович не зовсім розумів того факту, що держава і політика є між собою тісно взаємопов’язаними і нерозривними. В будь-якому разі, політичні дії тих чи інших угруповань в Речі Посполитій були лише відображенням загального стану самої держави. Разом з тим, М.І.Марченко вважає заслугою вченого те, що він “вказав на місце дисидентського питання у Польщі XVIII ст.”⁶³¹

Необхідно також відмітити публікацію М.О.Максимовича про відомого мученика - мліївського старосту Данила Кушніра (1865), котра має безпосереднє відношення до теми Коліївщини⁶³². Власне, сама ця робота є далшим поширенням у науковому обізі документу, створеного у 1766 р. і виявленого П.Г.Лебединцевим у 1860 р. Він свідчив про смерть мученика і методи переслідування православного населення на Правобережній Україні з боку місцевої влади та греко-католицького духовенства напередодні повстання. В передмові до нього вчений писав: „І не віриться, щоб за сто років перед цим Український православний народ, у своїй предковичній батьківщині, міг бути відданий уніатам на таке люте вірогоніння, яке бувало в перші століття християнства від язичників. Але воно дійсно було і викликало, нарешті, народну помсту собі в так званій Коліївщині 1768 року...”⁶³³ В цих словах відчувається все той же підхід дослідника до розмежування держави і політики, згідно з яким він всю відповідальність покладає на діяльність греко-католицького духовенства.

До кінця 1760-х рр. православне духовенство в Україні вже перестало бути активним суб’єктом внутрішньої політики у Гетьманщині, перетворившись на слухняний додаток до російського державного механізму. Воно було переорієнтоване на зовнішню політику, у русло російської дипломатії. Цей процес розпочався вже у середині 1760-х рр., коли було знову піднято на міждержавному рівні “дисидентське питання”. В історіографії ця ситуація розглядалася досить детально і з самих різних

⁶²⁹ Максимович М. Сказание о Колиивщине..., с.628.

⁶³⁰ Там само, с.628-629.

⁶³¹ Марченко М.І. Українська історіографія..., с.242.

⁶³² Максимович М. Млиевский староста Данило Кушнир // Собр. соч.- Т.І.- С.565-571.

⁶³³ Там само, с.565.

ідеологічних позицій. Але якщо для російської та української історіографії вона була майже однозначно питанням захисту православного населення в межах Правобережної України від тиску польської шляхти та католицького і уніатського духовенства, то для польської історіографії – це було однозначно питання втручання Росії у внутрішні справи незалежної Речі Посполитої.

Це питання пробував охарактеризувати В.Щербина, наголошуючи на надзвичайно суворих постановах 1732 р., їх відміні на вимогу російського уряду у 1768 р., поступки того ж російського уряду після першого поділу Польщі і як наслідок – обмеження політичних та віросповідних прав “дисидентів” за трактатом 1775 р.⁶³⁴

Досить часто радикально протилежні погляди висловлювалися поруч представниками одного історіографічного напрямку, особливо це характерно для української історіографії, але найбільш цілісною в цьому була польська історіографія. Остання завжди виходила з того розуміння, що релігійний фактор на Правобережній Україні і пов’язані з ним загострення суспільно-політичних стосунків в кінці кінців став одним з визначальних у позбавленні Речі Посполитої її державності наприкінці XVIII ст. Саме такий мотив звучить у переважній більшості польських істориків. Зокрема, це стосується наукових робіт Т.Моравського, Й.Шуйського, Т.Корзона, Ф.Равіти-Гавронського та багатьох інших. Щоправда, сучасні польські історики висловлюються по даній тематиці вже більш обережно. Проте, для них залишається однозначним, що релігійний фактор використовувався російською владою у її зовнішній політиці стосовно Речі Посполитої з однією єдиною метою – поставити останню під свій повний контроль⁶³⁵.

Польська історична наука пройшла досить складний шлях свого розвитку з кінця XVIII ст., після втрати польської державності і після її відновлення вже на поч. XX ст., в різних державно-ідеологічних умовах. При цьому вона була не менш близькою українській історичній науці, ніж російська наука, і проблеми української історії її турбували так само як і власної, оскільки довгий час вони були між собою тісно переплетені.

Саме тому в польській історіографії було і є одним з найболючіших українське питання XVIII-го ст. І в першу чергу це стосується проблеми народних рухів, Коліївщини та православної церкви на теренах Речі Посполитої. Воно знайшло своє відображення в багатьох наукових і популярних роботах. При цьому, аж ніяк не можна закинути польській історичній науці в тому, що розгляд її був завжди однобоким та упередженим. Дослідники висловлювали різні думки і наводили різні факти на підтвердження власних роздумів. Більше того, польська історіографія мала значний вплив на розвиток історичної думки і в українській історіографії, і в російській, і в радянській. Позиція польської науки викликала немало суперечок з приводу її підходу до висвітлення того чи

⁶³⁴ Щербина В. „Правная грамота” православного священника 1777 года // Киевская старина.- 1892.- №11.- С.291-293.

⁶³⁵ Див.напр.: Serczyk W. Katarzyna II – carowa Rosji.- Wrocław, 1989.- S.176-177.

іншого питання (напр., щодо участі православного духовенства у політичній ситуації в Речі Посполитій у 1760-х рр. чи 1790-х рр.). Тим не менше, саме надбання польської історіографії спонукали свого часу до більш серйозного вивчення міжконфесійних стосунків та суспільно-політичної ситуації на Правобережжі. Можна навіть стверджувати, що в окремих моментах польська історіографія навіть випереджала розвиток української історичної науки стосовно вивчення історії України.

Польська історична наука, її розвиток та формування концепцій, звичайно, цікавили багатьох українських і російських науковців, котрі залишили по собі ряд досліджень, в яких, зокрема, розглядалося й ставлення польських істориків до української історії в різних аспектах⁶³⁶. Однак, необхідно наголосити на тому, що вітчизняні дослідники ще не в повній мірі приділяють увагу польській історичній науці в її ставленні до України, зокрема, її підходи до оцінки діяльності православної церкви.

Польська історіографія в питанні про православну церкву та її роль в політичному житті держави і суспільства виходила завжди з того розуміння, що цей фактор став одним із визначальних у позбавленні Речі Посполитої її державності наприкінці XVIII ст. Про це ще у 1873 р. висловився І.Рева у своїй передмові до відомих спогадів Вероники Кребс про події 1768 р. З приводу ж не менш відомої праці Я.Ліппомана (1758-1832) про Коліївщину він, зокрема, вважав, що її слід розцінювати скоріше не як історичну роботу, а як памфлет⁶³⁷. В аналогічному руслі висловлював своє розуміння польських історичних досліджень про Україну й Л.Добровольський: “Польські мрії, за доби національних рухів..., про відбудування колишньої Речі Посполитої від моря й до моря, при цьому погляд на Україну, як на інтегральну частину історичної Польщі, надто коли велика сила поляків віддавна перебувала на українській території й там діяла, викликали напружену їх увагу до України не з самого лиш господарського погляду. Моральне, так-би мовити, свого роду естетичне, - правда, переломлене під польською призмою – трактування України та її основної людности, місцевої народньої маси, йшло поруч з інтересом до минулого...”⁶³⁸ Приблизно так само оцінюють польську

⁶³⁶ Кареев Н. „Падение Польши” в исторической литературе.- СПб., 1888.- X, 407 с.; Завитневич В.З. Вопрос о падении Польши в польской историографии.- Б.м., [1894].- 20 с.; Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.- К., 1996.- С.124-126; Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини (1825-1900) // Записки історично-філологічного відділу.- Кн.XVIII.- К., 1928.- С.75-112; Kohut Z. Myths Old and New: The Haidamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent Historiography // Harvard Ukrainian Studies.- 1977.- Vol.I.- №3.- P.359-378; Зашкільняк Л.О. Польська історіографія після другої світової війни: проблеми національної історії (40-60-ті рр.).- К., 1992.- 85 с.; Зашкільняк Л.О. Польська історіографія 40-60-х рр. XX століття (питання організації і методології). Автореф. дис. ... д-ра іст.наук.- К., 1993.- 40 с.; та ін.

⁶³⁷ Уманская резня (Записки Вероники Кребс). Перевод с предисловием И.М.Рева.- К., 1879.- С.9.

⁶³⁸ Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліковський..., с.84.

суспільну свідомість XIX ст. і сучасні українські історики: “Поляки мріяли про повне відновлення цілісності своєї вітчизни – в кордонах до 1772 р...”⁶³⁹ Зрозуміло, що подібні уявлення відбивалися в популярній і науковій літературі, виражаючи інтереси певних польських політичних та громадських кіл. Щоправда, відомий дослідник В.Завітневич інакше оцінив польську історіографію: “Це не просто крупний факт народної самосвідомості: це справжня історична сповідь, де цілий народ очищує свою совість сповіданням у своїх історичних гріхах”⁶⁴⁰. Тут необхідно зауважити, що він ідеологічно у своїй праці виходив із думки про необхідність єднання польської нації “з великим російським народом в єдиний політичний організм” і подальшим впливом на історію всього слов’янського світу⁶⁴¹.

Акцентування уваги польськими істориками саме на політичній стороні національно-релігійного питання в Україні є цілком закономірним. І це було зрозуміло для всіх науковців різних напрямів, котрі дискутували з польською історіографією. Зокрема, відомий російський історик М.Карєєв з цього приводу відзначав: “При тій ролі, яку в історії Польщі відігравало “дисидентське питання”, важко було, щоб польські історики не торкнулись релігійних стосунків у Речі Посполитій з питанням про падіння останньої”⁶⁴².

Вже в середині XIX ст. розпочалося довготривале протистояння в межах польської, української та російської історичної науки, про яке історик Д.Мордовцев висловився таким чином: “Письменники, для яких російські інтереси були ближче інтересів польських, усю вину в нещастях південно-руського народу звалювали на поляків. Зі свого боку письменники, для яких польські інтереси були дорожче російських, відхиляли від себе ці звинувачення і звалювали їх на сам південно-руський народ і на козацтво”⁶⁴³. Разом з тим, це загальне зауваження має й свої вади, адже, наприклад, відомого дослідника А.О.Скальковського аж ніяк не можна запідозрити у зневажанні російських інтересів заради польських. Однак, цією думкою Д.Мордовцев досить чітко підкреслив ту обставину, що українське питання в середині XIX ст. було лише способом вираження різних ідеологічних позицій – патріотичної польської та великодержавницької російської.

Щодо православної церкви в Україні, то завдяки подіям 1760-1790-х рр., в польській історичній науці стійко утвердилася думка, що ця структура просто використовувалася в інтересах російського уряду з метою втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. Як відомо, саме в ці роки дипломатією імператриці Катерини II реалізовувалося “дисидентське питання”, яке формально спрямовувалося на вирішення проблеми православного населення

⁶³⁹ Рудакова Ю. Плани відродження Польської держави на початку XIX ст. // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття.- К., 1999.- С.107.

⁶⁴⁰ Завітневич В.З. Вопрос о падении Польши..., с.3.

⁶⁴¹ Там само, с.20.

⁶⁴² Кареев Н. “Падение Польши” в исторической литературе..., с.49.

⁶⁴³ Мордовцев Д. Гайдамачина.- СПб., 1870.- С.7-8.

польської держави - забезпечення його релігійних і громадянських прав. Так от, історик Й.Шуйськи вважав, що “справа дисидентів була накидкою філантропічною перед Європою”⁶⁴⁴. Більше того, на його думку, саме вона викликала вибух релігійного фанатизму у Польщі⁶⁴⁵. А безпосередніми виконавцями волі царизму, котрі розпалювали релігійну ворожнечу, дослідник вважав православних єпископів Гервасія Лінцевського та Георгія Кониського.

Так само обурюється російською політикою в “дисидентському питанні” і Т.Морачевськи, зокрема вимогами Катерини II перед польським урядом для єпископа Георгія Кониського місця в сенаті, хоча його не мали навіть “*biscuri unisssi*”, її погрозами вжити різних способів для виконання своєї волі і постійним тиском князя М.В.Рєпніна на сенаторів⁶⁴⁶. Саме тому історик і виправдовує Барську конфедерацію, вважаючи, що вона була тільки відгуком на незаконні рішення сейму, прийняті під політичним тиском⁶⁴⁷. Що ж до гайдамацького повстання, то він впевнений у його організації російською владою⁶⁴⁸. Православне ж духовенство в Україні, на його думку, поводитися відповідно до вказівок із Москви, що йшли через єпископа Георгія Кониського, зокрема ігумен Мотронинського монастиря М.Значко-Яворський, а пізніше й єпископ Віктор Садковський. Призначення останнього на посаду єпископа Переяславського і Бориспільського вчений розглядає тільки у зв’язку з політикою Катерини II і тому розписує його повну залежність від неї, а одним з доказів цього вважає факт прийняття ним присяги перед польським королем, котра була дана лише з дозволу імператриці⁶⁴⁹.

Не менш категорично висловлюється про єпископа В.Садковського й історик Г.Мощицькі. Характеризуючи його особисто і його діяльність, дослідник зупиняється на тому, що до свого призначення цей ієрарх мав довголітню політично-релігійну практику і з особистих мотивів ненавидів поляків та католиків, був завжди вірним слугою імператорського дому, хоча й вважався підданим Речі Посполитої; тому В.Садковський і підготував для навчання прихожан Катехізис зі словами про вірність російським інтересам і підданство Катерині II, тому він і сприяв підготовці бунту в Україні у 1789 р., “в котрому міг відіграти роль Мельхиседека Значко-Яворського”. Г.Мощицькі наголошує на тісних зв’язках єпископа з російським урядом і на зацікавленості останнього в його діях. Саме тому В.Садковський і був випущений з-під арешту “за потужним впливом посла російського”⁶⁵⁰.

⁶⁴⁴ Szujski J. Dzieje Polski.- T.IV.- Lwów, 1866.- S.410.

⁶⁴⁵ Ibid., s.439.

⁶⁴⁶ Moraczewski T. Dzieje narodu polskiego.- T.V.- Poznań, 1877.- S.42-43, 74.

⁶⁴⁷ Ibid., s.78.

⁶⁴⁸ Ibid., s.87.

⁶⁴⁹ Ibid., s.216.

⁶⁵⁰ Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi.- Zeszyt XII.- Wilno, 1912.- S.365-366.

Інший польський історик, В.Смоленський, негативно ставився взагалі до всіх православних українців, які складали “темну, бідну і презирливу частину населення”. Відповідно він оцінював і активні дії православних церковних ієрархів, вибудовуючи в них певну послідовність: від політики й ідеології до практичної реалізації планів. Так, діяльність єпископа Георгія Кониського – це ні що інше, як інтриги проти республіки; єпископу Гервасію Лінцевському приписується початок православної агітації серед українського населення при підтримці Св.Синоду та православних монастирів; а М.Значко-Яворський виконував більш приземлені завдання – переманював уніатів в православ’я, збуджував одновірців проти католицької шляхти та латинського духовенства⁶⁵¹. Дослідник розглядає й розвиток внутрішньополітичної ситуації в країні і тому вбачав в рішеннях польського сейму в лютому 1768 р., якими надавалися деякі права православним, приреченість на застій і правову залежність від Росії, оскільки вони приймалися делегатами, котрих тероризував представник Катерини II в Речі Посполитій князь М.В.Рєпнін⁶⁵². Іншого російського посланця у Варшаві, О.М.Штакельберга, В.Смоленський звинуватив у тому, що після першого поділу польської держави (1772), той намагався перетворити всіх православних практично в підданих Росії, якими керував би Св.Синод, і внаслідок своєї політики “фактично отримав верховну владу в республіці”⁶⁵³. Саме в обмін на це російський посол і погодився у 1775 р. на ліквідацію сеймом тих положень по “дисидентському питанню”, котрі були прийняті ще у 1768 р.: “...наскільки важливим фактором були дисиденти в процесі укріплення російського впливу в Польщі, настільки вони втратили своє попереднє значення в очах петербурзького кабінету після фактичного заволодіння нею. До того ж, обмеженням прав дисидентів Штакельберг окупив поступливість делегації по справам більш важливим для Росії”⁶⁵⁴.

Найбільш повно ситуацію на Правобережній Україні розглядав відомий польський історик Ф.Равіта-Гавронські. Саме тут, на його думку, і пересікалися інтереси Росії та Польщі. Дослідник намагається охарактеризувати всі сторони суспільно-політичного життя обох держав стосовно України. І в цілому він слідував за ідеями, висловленими його попередниками. Тому й вважав, що весь характер дисидентської справи був скоріше політичним і національним, ніж релігійним⁶⁵⁵. Змальовуючи її розгляд на сеймах 1766, 1767 і 1768 рр., він вказує в першу чергу на тиск російської влади на перебіг подій у польському парламенті, що трактував не інакше як справою легалізації протекторату Росії над Польщею⁶⁵⁶. Разом з

⁶⁵¹ Смоленский В. История польского народа / Пер. с польского Г.Ф.Львовича.- СПб., 1899.- С.277.

⁶⁵² Там само, с.272-274.

⁶⁵³ Там само, с.330, 300.

⁶⁵⁴ Там само, с.294.

⁶⁵⁵ Rawita-Gawroński Fr. Historia ruchów hajdamackich.- Т.ІІ.- Lwów, 1901.- S.24.

⁶⁵⁶ Ibidem, s.79.

тим, польський історик значно поглибив ті думки, котрі висловлювалися до нього, не лише фактичним матеріалом, а й аналітичним. Так, він дійшов висновку, що основою втручання Росії у внутрішні справи Польщі стала ідея релігійної єдності, з якої штучно придворними вченими була вирощена ідея племінної єдності⁶⁵⁷.

Спільною рисою всіх робіт польських істориків було ще й відстоювання думки, що травнева Конституція 1791 р. вводила повне рівноправ'я серед іновірців з католиками.

Слід обов'язково відмітити той факт, що польська історична наука у XIX – на поч.XX ст. не була замкненою у своєму розвитку. Її представники постійно контактували з українськими і російськими істориками та прекрасно орієнтувалися у найновіших досягненнях історичної наукової думки. Як свідчення цього можна вказати на дискусію наприкінці XIX ст., що виникла в українсько-польських наукових колах у зв'язку з публікацією дослідження Я.М.Шульгина про Коліївщину⁶⁵⁸. Відгук на позицію українського історика його опонентів відзначав М.С.Грушевський: “Тільки з боку польських істориків погляд на Коліївщину, як прояв соціального і національного протесту – безпосереднє продовження козащини, проведений покійним у сій праці, викликав гострі атаки, на котрі відповідав і автор, і редакція “К.Старини” (властиво Антонович)”⁶⁵⁹.

Також М.І.Костомаров, критикуючи польську історіографію, різко й категорично визначав її погляди: „...поляки не хочуть знати, що в південній і західній Русі ще раніше, ніж ці землі опинилися під польською владою, панувала православна віра греко-слов'янського обряду, і то було ще тоді, коли Москви і в згадці не було, а відповідно прихильність народу до віри своїх предків природно могла проявлятися без будь-якого стороннього впливу”⁶⁶⁰.

Політична тема у зв'язку з релігійною ситуацією на Правобережній Україні у XVIII ст. було головною і для повоєнної польської історичної науки, хоча вона вже звучала не так категорично, як раніше. Це проявилось в працях М.Богуцької, В.Серчика, С.Конєвича та ін. Тепер, хоча й продовжували звучати звинувачення на адресу російського уряду та його політики, але не знімалася повністю й відповідальність за ситуацію з польської шляхти та католицького духовенства. Але в історіографії вже цього, новітнього, періоду, проявилася спадкоємність традицій польської

⁶⁵⁷ Ibidem, s.81.

⁶⁵⁸ Див. напр.: Korzon T. Nowa książka o koliszczyźnie // Kwartalnik historyczny.- 1892.- №3.- S.532-548; Шульгин Я. “Правда” о колиивщине польского историка г.Корзона // Киевская старина.- 1893.- №1.- С.126-160; От редакции. Несколько слов г.Корзону // Киевская старина.- 1893.- №1.- С.161-166.

⁶⁵⁹ Грушевський М. Памяти Якова Шульгина // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка.- Т.107.- 1912.- С.8.

⁶⁶⁰ Костомаров Н. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина.- 1882.- №8.- С.298.

науки та її загальна спрямованість. Тут цілком можна погодитись із сучасником українським істориком Л.О.Зашкільняком, котрий прийшов до висновку, що “польська історична думка XIX – початку XX ст. сформувала впливові традиції тісного взаємозв’язку науки з потребами життя суспільства. Вона сприяла складанню національної самосвідомості поляків, визначенню ідеалів і цілей їх буття і діяльності”⁶⁶¹.

Тепер, щоправда, новітня польська історіографія намагалася дещо відмежуватися від своєї предтечі, називаючи її не інакше як “націоналістичною історіографією”⁶⁶². Та такий підхід визначався не закономірностями розвитку самої історичної науки в Польщі, а спробами її підпорядкування правлячій партії і переведення в русло марксистської ідеології. Тим не менше, в польській історіографії все ж таки спостерігалася спадкоємність. Так, Е.Ростворовські стверджував у 1950-х рр., що пошуки іновірцями підтримки за кордоном надавали Росії додаткових можливостей для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, особливо під час правління імператриці Катерини II: “Більше того, опіка над православ’ям поза кордонами імперії мала служити політиці російській на Балканах і в Польщі”⁶⁶³. При цьому сама ж Росія й надавала дисидентській справі рішучий політичний характер тим, що вимагала політичних прав для православної шляхти.

М.Богуцька вже звинувачувала й власну польську шляхту та католицьке духовенство у нетолерантності та релігійному фанатизмі⁶⁶⁴. Однак, щодо Барської конфедерації 1768 р., то вона вважає, що їй оцінку дати не так просто і однозначно, оскільки в цьому випадку фанатизм релігійний поєднувався з патріотизмом, спрямованим “проти російського втручання у справи польські”⁶⁶⁵.

Найбільше відомий серед сучасних польських істориків своїми дослідженнями про Україну XVIII-го ст. В.Серчик, в науковому доробку якого маємо значну кількість праць, що стали своєрідною “золотою серединою” в польській історіографії. Тому його праці заслужили на схвальне відношення як в українській радянській, так і в українській зарубіжній історіографії⁶⁶⁶.

⁶⁶¹ Зашкільняк Л.О. Польська історіографія 40-60-х років XX століття (питання організації і методології. Автореф. дис. ... докт. іст. наук.- К., 1993.- С.16.

⁶⁶² Podraza A., Rostworowski E. Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcka // Przegląd Historyczny.- T.XLVII. Zeszyt I.- Warszawa, 1956.- S.146.

⁶⁶³ Historia Polski.- T.II. Cz.I. 1764-1795 / Pod red. S.Kieniewicza i W.Kuli.- Warszawa, 1958.- S.57.

⁶⁶⁴ Bogucka M. Dzieje Polski do 1795 r.- Warszawa, 1964.- S.250.

⁶⁶⁵ Ibid., s.260-261.

⁶⁶⁶ Див. напр.: Шевченко Ф.П. Владислав А.Серчик. Коліївщина, Краків, 1968, 173 с. // Український історичний журнал.- 1968.- №12.- С.136-138; Kohut Z. Myths Old and New: The Haidamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Recent Historiography // Harvard Ukrainian Studies.- 1977.- Vol.I.- №3.- P.359-378.

Історик пов'язує процес зростання втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої тільки з приходом до влади імператриці Катерини II (1762) та елекцією короля Станіслава Понятовського (1764) як кандидата від Петербургу, причому наголошує, що головне місце в тій політиці займала саме “справа дисидентів (іновірців)”⁶⁶⁷. Але він був упевнений в тому, що початок цієї політики був закладений ще імператором Петром I, котрий заставив короля Августа II дозволити створення православної могильовської єпархії з підпорядкуванням московському патріарху, і саме з цього часу “домінуюча позиція Росії стала очевидною”⁶⁶⁸. І у зв'язку з усім цим необхідно відзначити, що погляди В.Серчика на це питання від 60-х рр. XX ст. і до поч. XXI ст. не зазнали змін. Більше він їх поглибив вже у спеціальній монографії, присвяченій діяльності Катерини II, в якій, між іншим, доводив, що протистояння на Правобережній Україні католицького і православного населення було повністю інспіроване саме її урядом⁶⁶⁹. Оцінюючи ж внутрішньополітичну ситуацію в країні історик не схильний всю вину за її складність перекладати лише на зовнішні підступні дії ворогів. Він вважав, що не положення короля, сенату чи сейму (і цим він намагався виправдати вищі органи держави) становило найбільшу небезпеку для православ'я у Польщі, а шляхта та уніати, котрі застосовували різні засоби примусу⁶⁷⁰.

Сучасний український дослідник В.А.Потульницький, досліджуючи питання польської перспективи української історії, ставить ряд питань, на які, як він вважає, ще необхідний науковий пошук відповідей, зокрема, щодо відображення в польській історичній науці ідеї “про спроможність українців самим стати нацією”, вирішення “проблеми України окремо від вирішення проблеми польської національної ідентичності”, про взаємозв'язок української теми з польською національною ідентифікацією⁶⁷¹. На мою ж думку, вищевикладений матеріал показує, що, по крайній мірі, можна вже зараз стверджувати про український фактор в польській історіографії як одну з умов “формування польської національної ідентифікації”. При чому – обов'язкову умову, оскільки польська історична наука саме на фоні української проблеми XVIII-го ст. у російсько-польських міждержавних стосунках намагалася довести історичну несправедливість позбавлення однієї з найбільших слов'янських націй державності і необхідність її відтворення.

⁶⁶⁷ Serczyk W. Historia Ukrainy.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.-S.190; Serczyk W. Historia Ukrainy.- Wrocław-Warszawa-Kraków, 2001.- S.151.

⁶⁶⁸ Serczyk W. Koliszczyna.- Kraków, 1968.- S.48.

⁶⁶⁹ Serczyk W. Katarzyna II – carowa Rosji.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989.- S.178.

⁶⁷⁰ Serczyk W. Koliszczyna..., s.48-49.

⁶⁷¹ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть.- К., 2002.- С.34.

З усього вищевикладеного цілком очевидно випливає, що в польській історіографії XIX – поч. XXI ст. історія православної церкви в Україні кін. XVII - XVIII-го ст. розглядалася переважно через призму політичних аспектів. Причому, на думку майже всіх польських дослідників українське православне духовенство не виступало окремим суб'єктом у політичних внутрішніх та зовнішніх взаємостосунках, а виконувало роль слухняного знаряддя в руках російського уряду.

Одним із питань, котре заслуговує на ще більш детальне вивчення у історичній науці є питання про Пінську конгрегацію 1791 р. та її рішення. Дослідниками мало зверталось уваги розгляду діяльності цієї інституції та тих подій, що їй передували у їх взаємопов'язаності.

Як відомо, 27 березня 1785 р. спеціальним указом імператриці Катерини II, який був підтриманий і Сенатом 31 березня, було вирішено ліквідувати на Лівобережжі Переяславсько-Бориспільську єпархію як територіальну частину Росії і як самостійну структуру. З цього моменту створювалася єпископія з такою ж самою назвою на Правобережній Україні, але вже як коад'юторство Київської митрополії. На чолі єпархії тоді став архімандрит Троїцького Слуцького монастиря Віктор Садковський (1741 – 1803)⁶⁷². Але наприкінці 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. в Речі Посполитій розгорнулися репресії проти православного духовенства, що, на мою думку, слід пов'язувати, в першу чергу, з намаганнями польських адміністративних органів обмежити вплив через церковні структури на місцеве населення російської влади. Підтвердженням цьому є той факт, що уряд Польщі у 1790–1791 рр. намагався створити таку організацію православної церкви в межах своєї держави, яка б повністю була контрольована адміністративно та ідеологічно. Для цього планувалося скликати з'їзд духовенства 1 травня 1791 р. у Слуцьку, але потім перенесено його на 15 травня до Пінська. За проектом, який був схвалений варшавським сеймом, пропонувалося створити архієпископство з центром у Бельську і трьома підпорядкованими єпископатами у Житомирі та Мінську⁶⁷³. Однак, в історіографії ситуація із скликанням і рішеннями цього з'їзду розглядалася до сих пір надто фрагментарно. При цьому російська історіографія (в т.ч. церковна) ставилася до цієї події негативно, а українська – переважно позитивно. Так, ще у 1892 р. протоієрей П.Орловський висловив був думку, що тільки арешт і судовий процес над єпископом Віктором Садковським у 1789 р. (після чого “поляки зітхнули полегшено”) стали головним поштовхом

⁶⁷² Черниговские иерархи // Труды Киевской Духовной Академии.– 1860.– №2.– С.272–273; Рункевич С. История Минской архиепископии (1793–1832 гг.).– СПб., 1893.– С.72,74; Титов Ф. Русская православная церковь... С. 166–167.

⁶⁷³ Состояние православной церкви в Польше, по взятии преосвященного Виктора под арест в Варшаву // Киевские епархиальные ведомости.– 1861.– №12.– С.372–376.

для польської влади “остаточно раз назавжди влаштувати духовні справи”⁶⁷⁴. Дослідник вважав, що Пінська конгрегація – „це лукаво задумане управління”, що реалізація її рішень призвела б лише до навернення православного населення в уніатство, а потім і в католицизм. І, відповідно, подальші події, на його думку, стали проявом божого промислу: „Але премилосердний Господь зглянувся нарешті над цією жменею православних сповідників, котрі досить швидко стали добрим євангельським насінням...” Він схвально поставився до ліквідації польської державності, оскільки вважав, що таким способом Росії було повернуто „древні її області”⁶⁷⁵. Представник же української зарубіжної історіографії С.Фостун вважає, що скликання конгрегації було викликане не великодушністю польського уряду, але бажанням „за всяку ціну усунути чужоземну гарантію прав не-католикам і замінити її гарантією власного уряду”. На його думку, уряд боявся поширення російських політичних впливів через існуючі в Польщі православні церковні структури, що безпосередньо підлягали Св.Синоду⁶⁷⁶. Близьким до такого висновку був В.О.Біднов, на думку якого саме успіхи православ’я на Правобережній Україні призвели до того, що польською шляхтою у 1788-1789 рр. оволодів панічний страх, оскільки населення ніколи не приховувало своєї ненависті до неї. Саме тому шляхта і стала застосовувати самі жорсткі міри відносно “холопства”, а сейм змушений був звернути увагу на права православних⁶⁷⁷.

На церковному соборі (конгрегації) були присутні 45 представників від православного духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії та 51 – від мирського населення; крім них, приймали участь також делегати від греко-католиків і польської адміністрації⁶⁷⁸. Рішення конгрегації, по суті, хоч і були прийняті в руслі політики королівства, все ж таки були направлені на створення незалежної від Св.Синоду структури православної церкви на Правобережній Україні та в Білорусі, що виражалось в перепідпорядкуванні Константинопольському патріархату, створенні власної консисторії та інших органів управління⁶⁷⁹. Ректором конгрегації на засіданні 16 червня було обрано архімандрита Троїцького Мотронинського монастиря Іринарха

⁶⁷⁴ Орловский П. Преосвященный Виктор Садковский, архиепископ минский, изяславский и брацлавский, коадьютор киевской митрополии, управлявший с 1785 по 1796 год всеми православными церквами и монастырями в пределах бывшего ц. Польского // Киевская старина.- 1892.- №7.- С.41.

⁶⁷⁵ Орловский П. Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 г.– Каменец-Подольск, 1891.- С.143-149.

⁶⁷⁶ Фостун С. Пінська конгрегація.- Лондон, 1974.- С.6. Цей дослідник помилково називає такою структурою Слуцьку єпархію. Насправді вона називалася Переяславсько-Бориспільська єпархія, а у Слуцьку розміщалася її кафедра.

⁶⁷⁷ Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum).- Екатинослав, 1908.- С.451.

⁶⁷⁸ Состояние православной церкви в Польше..., с.378–383.

⁶⁷⁹ Состояние православной церкви в Польше..., №14, с.416-424; Смолий В. Возз’єднання Правобережної України з Росією... С.43–44.

Балановського⁶⁸⁰. Останній факт, очевидно, є свідченням того, що Мотронинський монастир продовжував у 1790-х рр. відігравати значну консолідаційну роль серед православного населення Правобережної України, хоча й вже не таку активну та визначну як у 1760-х рр.

З приводу рішень конгрегації відомий історик Н.Полонська-Василенко (1884–1973), услід за І.Власовським, однозначно висловила: „Ухвали Пінського Собору, хоч не були здійснені, мають велике значення: вони свідчать, що, не зважаючи на всі перешкоди, Українська Церква зберегла засади соборності та виборності духовенства і прагнення до автокефалії”⁶⁸¹. Однак, я вважаю, що такий висновок є дещо однобічним. Перш за все тому, що рішення конгрегації були прийняті лише під наглядом польської адміністрації та греко-католицького духовенства; по-друге, сама ідея проведення подібного собору та проекти його рішень розроблялися задовго до його скликання, в офіційних урядових колах і були схвалені варшавським сеймом. Отже, православне духовенство Переяславсько-Бориспільської єпархії в даному випадку не виступало самостійною силою, а діяло лише в рамках, визначених владою королівства. Очевидно, такої ж думки притримується й В.Серчик, котрий вважав, що концепція унезалежнення православної церкви була політичною новизною для 1790-х рр. і її метою було унезалежнення церкви саме „на землях польських від Росії”⁶⁸². І повністю був правий В.О.Біднов, котрий вважав, що чотирьохлітній сейм “здійснив ряд конституцій, що повинні були радикальним чином змінити правове положення православ’я в межах Речі Посполитої”⁶⁸³.

На мою думку, рішення конгрегації дійсно носили автономістичний характер по відношенню до російських владних структур і були цілком прогресивні, що в майбутньому могло б сприяти (при існуванні певних передумов) становленню і розвитку автономної української національної Православної церкви. Але цей процес був перерваний другим поділом Польщі у 1793 р. Про те, наскільки для правлячих кіл Росії було не вигідним позитивне вирішення „дисидентського питання”, свідчить лист від Г.Потьомкіна до імператриці Катерини II у 1790 р., введений до наукового обігу В.А.Смолієм у 1978 р., на який, проте, сучасні історики мало звертають уваги: „Поляки звертають увагу на цей важливий для них предмет. Росії дуже потрібно, щоб він лишився без дії” - та інструкції до нового посла у Варшаві Я.Булгакова з розпорядженням тримати це питання під контролем і всіляко перешкоджати можливим позитивним зрушенням.⁶⁸⁴

В історіографії також мало уваги зверталось на той факт, що в Україні (зокрема, на Правобережжі та Запорожжі) періодично виникали у XVIII ст.

⁶⁸⁰ Состояние православной церкви в Польше... №12. С.384.

⁶⁸¹ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т.2.— К.,1992.— С.354.

⁶⁸² Serczyk W. Historia Ukrainy.- Wrocław, 1979.- S.193; wyd.3.- Wrocław, 2001.- S.154.

⁶⁸³ Беднов В. Православная церковь..., с.451.

⁶⁸⁴ Смолій В. Возз’єднання Правобережної України з Росією... С.116–117.

спроби утворення самостійних церковних структур, позбавлених впливу Київської митрополії, підпорядкованої Св. Синоду. Це, зокрема, намагання ченця Єпифанія (Ревуцького) створити Чигиринську єпархію у 1724 р., єпископа Мелетинського Анатолія (Мелеса) у 1750-х рр. підпорядкувати собі церковну систему Запорозької Січі*, рішення Пінської конгрегації 1791 р. Про них писали ще у ХІХ ст. Є.Болховітінов, А.Риболовський, І.Знаменський та ін. Крім того, у 1883 р. архімандрит Арсеній у своїй розвідці спробував дослідити спробу утворення православної архієрейської кафедри на Поділлі у 1780 р. Згідно його інформації, дозвіл на це був даний польським королем призначеному митрополиту Євсевію, котрий у 1778 р. покинув Молдавію, а після цього деякий час проживав у Києві. Отримавши дозвіл митрополит зміг створити у Немирові свою консисторію, у підпорядкуванні якої знаходилася 1 протопопія і 7 приходів. У своєму дослідженні автор відтворив ті протиріччя, що склалися у зв'язку з утворенням православної єпархії. Адже, з одного боку, новий архієрей спробував залучити на свою сторону ту паству, яку вважала своєю греко-католицька ієрархія. З іншого ж боку, оскільки ця територія вважалася підлеглою Переяславсько-Бориспільській єпархії (що підпорядковувалася Св. Синоду), то протести проти дій митрополита заявили її єпископ Іларіон та російський посол у Варшаві. Саме із-за цих обставин митрополит і покинув новостворену кафедру у 1781 р.⁶⁸⁵

На жаль, ця робота архімандрита Арсенія не отримала своєї оцінки в історіографії і так і не була залучена до широкого наукового обігу. Можливо, тому, що вона носила суто описовий характер, а не аналітичний. Разом з тим, інформація, наведена в ній, вимагає зробити деякі висновки, яких сам автор уникнув. Зокрема: 1) відкриття єпархії у Немирові можна розуміти як спробу утворення православної церковної організації, що не підлягає у своїх діях Св. Синоду на території Правобережної України; 2) можливо, саме ця спроба стала прообразом до проведення польською владою Пінської конгрегації у 1791 р. з тією ж самою метою; 3) російська влада не була зацікавлена в існуванні єпархії, не підлеглої Св. Синоду, а відповідно і російській політиці, чому й заявляли свої протести російський посол у Варшаві та переяславський єпископ Іларіон.

Протоієрей П.Орловський приділив немало уваги положенню православної церкви на Правобережжі в різних своїх публікаціях, намагаючись розглядати ту чи іншу ситуацію у зв'язку з перебігом

* Щоправда, О.Кузьмук вважає, що ситуація з діяльністю єпископа Анатолія (Мелеса) була усього лиш непорозумінням (Кузьмук О. Старокодацьке духовне намісне правління // Нове дослідження пам'яток козацької доби в Україні.- Вип.14.- К., 2005.- С.209-215). Однак, цілий ряд непорозумінь, ошуканства чи інтриг (з будь-якої точки зору), що проявилися у 1724, 1750-х, 1780, 1791 рр. можна трактувати і як закономірність у спробах українського духовенства вийти з-під контролю Київського митрополита і Св. Синоду.

⁶⁸⁵ Арсеній. Попытка основания православной архиерейской кафедры в г.Немирове в XVIII ст.// Киевская старина.- 1883.- №4.- С.889-893.

політичних подій. Таким способом він намагався представити діяльність грановського протопопа І.Строцького у 1770-1790-х рр., особливо звертаючи увагу на період 1789-1793 рр., напередодні другого поділу Речі Посполитої⁶⁸⁶. Так само він висвітлював і питання із податками *subsidium charitativum* та *emerigentiae*, введеними спеціально для православного духовенства у 1776 р.⁶⁸⁷

Велику розвідку про ситуацію на Правобережній Україні навколо питання щодо підготовки повстання у 1789 р. присвятив Є.Ківліцький, документальною основою для якої послужили матеріали, видані у 1902 р. В.Б.Антоновичем. Власне вже сам В.Б.Антонович досить чітко показав суто політичний характер цієї справи. А Є.Ківліцький головним чином переповідав на сторінках “Київської старовини” у науково-публіцистичному стилі вже оприлюднені документи. Характеризуючи ж саму ситуацію, він досить чітко висловився і цим визначив характер політичних дій польської влади відносно українського населення і православного духовенства: “Арештовували на підставі більш ніж сумнівних доказів”⁶⁸⁸.

Досить цікаве зауваження зробив В.Б.Антонович, вивчаючи справу протоієрея О.Андрієвського, що розглядалася у 1789 р. в Житомирському гродському суді з приводу чуток про підготовку повстання на Правобережжі. Цей священик деякий час практикував у селі Бабичі, що належало князю Ксаверію Любомирському, але наприкінці 1787 р. цей маєток був проданий у володіння російському князю Г.Потьомкіну. І от В.Б.Антонович відмітив, що новий власник, вагома фігура в російській політиці, та ще й православний за вірою, відмовився на прохання священика втручатися у стосунки між православним і уніатським духовенством у своїх маєтках, “не бажаючи дратувати місцевого дворянства”⁶⁸⁹. Ця думка історика підкреслює ставлення в цілому російського дворянства до справжніх проблем православної церкви на Правобережній Україні.

Неоднозначний у своїх оцінках російської політики щодо православної церкви на Правобережжі і відомий дослідник історії Волині К.Хранєвич. Так, у своїй рецензії на брошуру Б.С.Давидовича, що була основою промови, прочитаної на урочистому засіданні Волинської духовної семінарії, присвяченому її століттю, дослідник відверто піддав сумніву думку, що масовий перехід з уніатства в православ'я наприкінці XVIII ст. мав суто народний характер. Підставою ж для цього йому послужила та обставина, що в часи імператора Павла I цей процес все ж таки зупинився. Що ж до

⁶⁸⁶ Орловский П. Грановский протопоп Иоанн Строцкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия // Киевская старина.- 1895.- №11.- С.119-144; №12.- С.328-360.

⁶⁸⁷ Орловский П. Харитатыва // Киевская старина.- 1894.- №4.- С.382-402.

⁶⁸⁸ Кивлицкий Е. Мнимый бунт на Волыни в 1789 г. // Киевская старина.- 1902.- №12.- С.420.

⁶⁸⁹ Антонович В. Протоиерей Алексей Андриевский (Эпизод 1789 г.) // Киевская старина.- 1892.- №1.- С.18-19.

політики Катерини II, то він взагалі вважав її непослідовною “саме в тій широкій області стосунків, котрі викликали втручання Росії у справи Польщі: згадаймо загальновідомі подробиці епохи розділів, а також народні рухи в Речі Посполитій напередодні її падіння”⁶⁹⁰. Як видно, К.Храневич у своїх судженнях користується всебічним аналізом ситуації, співставляючи розгортання подій в різний час, але поєднаних між собою єдиним соціально-політичним процесом.

З незвичайної сторони, для історичної науки, на українське православне духовенство поглянув відомий історик О.І.Левицький у зв’язку з подорожжю до Європи ієромонах Т.Каплонського у 1697 р. Дослідник наголосив у своїй праці на тому, що багато хто із “малоросійських вчених” XVII-XVIII ст. намагався після закінчення Київського колегіуму продовжити своє навчання у європейських університетах та колегіумах. І він звернув увагу на те, що саме такі подорожуючі використовувалися владою “для збирання закордонних політичних відомостей”. Історик пояснював це тоді усього лиш відсутністю “правильних дипломатичних стосунків з іноземними державами”⁶⁹¹. На прикладі ж ієромонаха Чернігівського Слєцького монастиря Тарасія Каплонського, котрий їздив до Італії на поклоніння мощам чудотворця Миколая, видно, що після повернення додому той змушений був давати у 1698 р. в Малоросійському приказі відомості “про тодішні політичні події, почуті ним в Аусбурзі, у Відні і в польських містах”⁶⁹². Все ж таки з цього очевидно, що вже наприкінці XVII ст. російський державний механізм використовував українське православне духовенство у своїх цілях.

Ряд публікацій на сторінках “Київської старовини” з історії церкви і її політичних аспектів здійснив на початку XX ст. відомий історик В.О.Пархоменко. Саме в цьому часописі з’явилися його перші публікації, в котрих він намагався дослідити минуле Переяславсько-Бориспільської єпархії. Пізніше він видав на їх основі наукову монографію, за яку отримав магістерську ступінь. У цих своїх працях вчений розглядав церковні інституції і діяльність окремих представників церкви як відповідно до внутрішньої, так і до зовнішньої політики Росії та Речі Посполитої. Саме в такому ключі, наприклад, він висвітлював події 1760-х рр. Зокрема вважав, що той рух на Правобережній Україні, який був спрямований єпископом Гервасієм Лінцевським і ігуменом Мотронинського монастиря М.Значко-Яворським до “релігійних цілей” виразився “політичним бунтом” у вигляді

⁶⁹⁰ К.Х-ч. Б.С.Давидович. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796-1896). Почаев. 1896 // Киевская старина.- 1897.- №2.- С.52-53.

⁶⁹¹ О.Л. Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 г. // Киевская старина.- 1896.- №5.- С.49.

⁶⁹² Там само, с.52.

Коліївщини 1768 р.⁶⁹³ Що ж до особистості єпископа Гervasія, то В.О.Пархоменко вважав її рівнозначно цікавою як для дослідника, котрий вивчає “історію південно-руської церкви”, так і для історика, “зайнятого політичними долями Малоросії”⁶⁹⁴. Він розумів, що історія церкви є невід’ємною частиною політичних стосунків, особливо в найгостріші моменти розвитку суспільства. Тому розглядав питання ролі православної церкви в Коліївщині (в особах Г.Линцевського та М.Значко-Яворського) через реакцію польського і російського урядів на існуючу ситуацію. У зв’язку з цим він, аналізуючи дії дипломатів, відкидав висновки деяких дослідників (головним чином вони належали до польської історіографії) про визначальну роль російської влади у нагнітанні обстановки на Правобережжі напередодні Коліївщини. На його думку, російська дипломатія досягла усіх своїх цілей у Варшаві і тому будь-які повстання чи безчинства були на руку “її політичним суперникам, котрі бажали ослабити вплив петербурзького двору у Польщі”⁶⁹⁵. Однак, такий висновок В.О.Пархоменка можна вважати справедливим тільки стосовно власне повстання 1768 р., однак не можна не забувати, що російський уряд повністю був у курсі тих подій, що передували Коліївщині, і, більше того, всіляко підтримував політичними засобами розгортання релігійного протистояння на Правобережній Україні з метою тиску на польський уряд. Дещо пізніше, в дискусії з подільським істориком С.Іваницьким вчений закидав йому неясне і неповне зображення відношення російського уряду до тодішніх подій, до “дисидентського питання”. Сам же В.О.Пархоменко вказував не лише на інтереси російської політики в Речі Посполитій, але й на обставини, яких остерігалась імператриця Катерина II на підвладних їй українських землях, адже незадовго до повстання депутати Уложеної Комісії заявили “про своє незадоволення новими порядками і бажання відновлення втраченої автономії”. Саме цей факт незадоволення “лівобережних малоросів” і змусив Катерину II остерігатися можливості перекинення повстання на територію Гетьманщини⁶⁹⁶. Між іншим, історик підкреслював і особисте негативне ставлення імператриці саме до українського православного духовенства, котре на її думку було заражене “багатьма ненаситного владолюбства началами”, і до якого відносився й відомий опозиціонер митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич⁶⁹⁷. Оцінюючи ж в цілому політику Росії щодо повстання 1768 р. В.О.Пархоменко вважав, що “ці дії ігнорували точки зору – релігійну,

⁶⁹³ Вл.П. Гervasий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина.- 1904.- №12.- С.437.

⁶⁹⁴ Там само, с.408.

⁶⁹⁵ Там само, с.440.

⁶⁹⁶ Вл.П-ко. Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769) С.Иваницкого...// Киевская старина.- 1905.- №4.- С.4-5.

⁶⁹⁷ Вл.П. Гervasий Линцевский..., с.440.

національну, соціальну, але не державну”⁶⁹⁸. Зрозуміло, що під “державною” точкою зору історик мав на увазі російську, яка ігнорувала українські інтереси.

Безумовно, що історію церкви в Україні XVIII-го ст. неможливо розглядати поза ситуацією навколо “дисидентського питання” і російської зовнішньої політики. Але коли в усьому цьому російська історіографічна традиція у XIX – на поч. XX ст. виходила головним чином із суто політичних або релігійних, або особистісних факторів, то із становленням української історіографії це питання, завдяки ідеям, висловленим у працях М.О.Максимовича, В.Б.Антоновича та ін., почало розглядатися більш широко. Зокрема, М.С.Грушевський виходив з того, що головними причинами народних рухів були не тільки політичні, але й соціально-економічні передумови, те, що “українсько-руський нарід в XVIII в. побачив себе знову серед тих самих обставин, против яких він повставав в XVII в., проливши стільки крові своєї й чужої та положивши стільки жертв для їх знищення”. Також, на його думку розгортання найсильніших рухів на Правобережжі сприяло ще кілька обставин: те, що цей край “на ново почав кольонізуватись в XVIII в. і залюднятих втікачами з різних околиць, а нездалий адміністративний устрій краю, близька російська границя, а ще більше – сусідня Січ давали можливість для рухів на ширшу міру”⁶⁹⁹. Щодо соціально-економічного фактору у розгортанні народних рухів на Правобережжі, то до такої ж думки прийшов і В.О.Пархоменко, однак в іншому його погляди мають деяку відмінність⁷⁰⁰.

Оцінюючи політичні дії російського уряду навколо міжконфесійних та міжнаціональних взаємовідносин на Правобережній Україні, М.С.Грушевський відзначає деякі суттєві моменти. На його думку, “дисидентське питання”, котре розігрувала російська дипломатія у Варшаві – це не що інше, як лише привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. Між іншим, саме ця позиція дуже характеристично відрізняє всю польську історіографію XIX-XX ст.; російська ж історіографія займає абсолютно протилежну. В українській же історіографії подібні думки вже висловлювалися: наприклад, О.І.Маркевич у 1893 р. писав, що „дисидентське питання” – це усього лиш привід до знищення польської держави⁷⁰¹. Слід звернути увагу також на думку М.С.Грушевського щодо ситуації навколо загальновідомої “Золотої грамоти”. Він вважає її безумовно фальшивкою, однак, не виключає можливості того, що “з боку російської влади дійсно були допущені такі заяви, котрі сприяли народному руху, вселяючи надію,

⁶⁹⁸ Вл.П-ко. Варшавский военный журнал 1904 г. П.А.Гейсман. Русские войска и конфедерация в Польше в 1767 и 1768 гг. // Киевская старина.- 1905.- №1.- С.44.

⁶⁹⁹ Вступне слово // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці.- Львів, 1897.- С.І.

⁷⁰⁰ Вл.П-ко. К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке // Киевская старина.- 1905.- №7-8.- С.108-116.

⁷⁰¹ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II.- Одесса, 1893.- С.18.

що йому співчуває сама імператриця”⁷⁰². Таким чином, вчений пов’язує між собою факт виготовлення фальшивки із безпосередньою зовнішньополітичною та ідеологічною діяльністю російського уряду Катерини II напередодні вибуху Коліївщини, під її впливом.

В радянській та сучасній науці, на відміну від дореволюційної, детального вивчення „дисидентського питання” не здійснювалося. На нього звертали увагу тільки окремі історики. Звичайно, що в радянський період „дисидентське питання” могло розглядатися лише крізь призму класової боротьби та „вічної дружби народів”. Зокрема, саме в цьому була впевнена В.В.Крижановська, котра вважала, що його вирішення залежало від двох головних факторів: 1) „під тиском селянської боротьби проти релігійних утисків” і 2) „враховуючи настійливі вимоги царського уряду”⁷⁰³. У 1978 р. цю тему висвітлював і В.А.Смолій, відзначаючи непослідовність у діях російського уряду стосовно надання конкретної підтримки українському православному населенню⁷⁰⁴. Більш детально це питання розглядалося у працях В.М.Шеретюка, котрий на основі здійсненого ним аналізу подій і документів, прийшов до висновку, що перекреслює надбання російської історіографії попередніх поколінь. З його точки зору, російський уряд, штучно нагнітаючи обстановку навколо „дисидентського питання”, не тільки не покращив ситуацію, а навпаки, саме ці його дії призвели до провокацій і посилення утисків на православне населення Правобережної України⁷⁰⁵. Про те, що насправді російський уряд цікавило не положення православного населення, а зовсім інші цілі, пов’язані з геополітичною ситуацією у Східній Європі, свідчить інформація, наведена В.Г.Верещаком, згідно з якою за військовим планом 1789 р. „передбачалось узгодженими діями російсько-австрійських військ та при підтримці православного населення Польщі відібрати у неї Брацлавське, Подільське та Волинське воєводства, а при сприятливих умовах і Білорусію”⁷⁰⁶.

Таким чином, можна стверджувати, що в історіографії питання участі церкви у політичному перебігу подій і в якості об’єкта, і в якості суб’єкта було чи не одним із найбільш дискусійних і проблемних. Вже із середини XIX ст. це питання досить гостро було поставлене як в російській, так і в

⁷⁰² Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа..., с.279.

⁷⁰³ Крыжановская В.В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) на внутреннюю политику правительства Речи Посполитой (на материалах Правобережной Украины). Автореферат дис. ... канд. ист. наук.- К., 1975.- С.25.

⁷⁰⁴ Смолій В.А. Возз’єднання Правобережної України..., с.40-45, 112-117.

⁷⁰⁵ Шеретюк В. Релігійне питання у зовнішній політиці Прусії і Росії середини XVIII сторіччя // Історія України.- 1999.- №35.- С.9-10; Шеретюк В. Українська релігійно-дисидентська проблема в російсько-польських відносинах (1768-1775 рр.) // Український історичний збірник-1999.- К., 2000.- С.61-85.

⁷⁰⁶ Верещака В.Г. Польське питання в зовнішній політиці Росії наприкінці XVIII сторіччя. Автореферат дис. ... канд. іст. наук.- К., 1996.- С.12.

польській і у вітчизняній історичній науці. Найбільш традиційними і послідовними протягом наступних десятиліть у відстоюванні своїх позицій були представники російської та польської історіографії. Перші відстоювали думку, що православна церква в Україні була невід'ємною частиною Російської Православної Церкви і всього російського державного механізму та суспільства. Другі стверджували, що православна церква в Україні виступала виконавцем політичних замовлень російського уряду і була сліпим знаряддям у його руках. Українська історіографія у вирішенні цього питання із сер. XIX ст. розвивалася під впливом як російської, так і польської історичної науки. Однак, із вивченням і залученням все більшої кількості нових джерел, у вітчизняній науці сформувався до поч. XX ст. свій підхід до з'ясування місця і ролі православної церкви в Україні у політичних процесах кін. XVII – XVIII ст., відповідно до якого православне духовенство в цей період намагалося відстоювати власні права і автономію, однак не змогло протистояти наступові російського державного механізму. В радянській період розвитку історичної науки в цілому була продовжено відстоювання концепції російської історіографії, однак, відповідно до марксистсько-ленінської ідеології, акценти у наукових роботах були тепер зміщені від „єдності Росії” у сторону „дружби народів” і класової боротьби. Сучасна ж вітчизняна історична наука, можна стверджувати, продовжує традиції української історіографії XIX – поч. XX ст. та зарубіжної української історіографії XX ст., при цьому висловлюючи більш категоричні думки, остаточно своїми висновками розриваючи залежність від концепції російської та радянської історичної науки.

Розділ VI

Історичні дослідження персоналій діячів православної церкви в Україні кінця XVII-XVIII ст.

Історія церкви в Україні представляє собою досить значний пласт історичних фактів і подій. І ми маємо на нинішній час велику кількість публікацій і досліджень у цьому напрямі. При цьому історики вивчають самі різноманітні аспекти – політичні, економічні, соціальні, національно-культурні – в яких висвітлюється роль церкви у розвитку суспільства і держави. Немало місця в цих роботах відводиться й діяльності окремих особистостей, їх участі у вирішенні певних суспільно-політичних проблем. Разом з тим, це досить непросте завдання написання суто біографічного нарису може не дати відповіді на поставлене автором питання. Тому досліднику необхідно аналізувати діяльність певної особи через призму не тільки існуючих у суспільстві проблем, але й через її особисті прагнення. В цьому відношенні цілком справедливо зауважує І.Власовський: “...в тому, що називається “судом історії” над окремими особами, треба завжди бути дуже обережним, приймаючи під увагу всі, безумовно, знані й здогадані, на певних підставах, обставини, при яких доводилось тій чи іншій особі діяти”⁷⁰⁷.

В історії церкви в Україні в першу чергу науковці розглядають діяльність представників церковної ієрархії чи святих. І, як правило, сприйняття певного образу майже завжди є позитивним. Особливо це помітно для історіографічної традиції XIX – поч. XX ст.

Історична біографістика в дослідженнях з історії церкви в Україні займає значну частину серед публікацій. Це вже своєрідний науковий жанр, оскільки багато з робіт власне й будуються навколо діяльності і життя конкретної особистості чи цілого кола церковних ієрархів, їх взаємовідносин. Свого часу ще Амвросій Орнатський обґрунтував необхідність вивчення персоналій в історії церкви. На його думку, „історія ієрархії, або наступництва священоначальників, є суттєвою частиною історії церковної... Тому що стан Церкви завжди тісно пов’язаний був із станом священоначальників, котрі управляють нею і перше частіше за все залежало від цього останнього”⁷⁰⁸. У сучасному ж розумінні церковна ієрархія – це лише „система поділу на вищі й нижчі посади, чини з відповідним суворим підпорядкуванням нижчих вищим („ієрархічна драбина”)”, „загальна назва ступенів священства – диякон, священник, єпископ”⁷⁰⁹. За ще простішим

⁷⁰⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.- Т.ІІІ.- К., 1998.- С.9.

⁷⁰⁸ Амвросій. История Российской иерархии.- Часть I.- М., 1807.- С.І.

⁷⁰⁹ Савченко Г. Ієрархія // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.- К., 2002.- С.151.

сучасним визначенням – це „сукупність чинів духовенства в порядку субординації”⁷¹⁰. Маємо й інші аналогічні цьому пояснення⁷¹¹.

Проте, слово „ієрархія” має подвійне значення в церковній традиції, на що сучасна світська наука уваги не звертає. Перше значення справді відповідає наведеному вище. Протоієрей В.Ципін так його пояснює: „Ієрархічне священство – боговстановлений інститут. Від початку Церква знає три ступені ієрархічного служіння: єпископську, пресвітерську і дияконську”⁷¹². Друге ж значення відображає в собі вищу ієрархію. В дослідженнях ХІХ – поч.ХХ ст. (особливо в церковних) під ним розумілися в першу чергу саме представники вищого управління в церкві, конкретні персоналії із єпископським, архієпископським, митрополичим чи патріаршим званням. І ми не знайдемо в цій літературі під поняттям „ієрархія” представників нижчого духовенства. Так, Є.Болховітінов у своїй праці, присвяченій Києво-Софійському собору (1825), вживає такі терміни як „ієрархічна кафедра”, „ієрархічне правління”, „київська ієрархія”⁷¹³. І всі вони стосуються лише найвищих посадових осіб Київської митрополії, їх біографій та діяльності. Серед сучасних широковживаних понять близьким за змістом і суттю до них є слово „ієрарх”, що трактується як „представник вищого христ. духовенства”⁷¹⁴. Різниця між ними полягає лише в тому, що „ієрарх” відображає в собі одну особистість, а „церковна ієрархія” – це вже група особистостей, що змінюють одна одну на тій же самій посаді (напр., київська ієрархія – це митрополити київської кафедри протягом всього часу її існування) або існують в єдиних хронологічних чи територіальних рамках (напр., українська церковна ієрархія кін.ХVІІ – ХVІІІ ст. – це всі єпископи, архієпископи і митрополити існуючих в Україні кафедр в зазначений період).

Вже на початку ХІХ ст. єпископом Амвросієм Орнатським було здійснено широкомасштабну спробу представлення коротких біографічних відомостей майже про всіх православних ієрархів, котрі діяли в межах існуючої тоді Російської Православної Церкви (навіть, якщо вони прямого відношення до цієї церковної структури не мали; це стосується ієрархів Київської митрополії та інших єпархій на території України з часів Київської Русі і до кінця ХVІІ-го ст.)⁷¹⁵. Подібні узагальнюючі довідники, не завжди точні, розроблялися й пізніше рядом світських та церковних дослідників,

⁷¹⁰ Філоненко М. Ієрархія церковна // Релігієзнавчий словник.- К., 1996.- С.125.

⁷¹¹ Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство.- К., 1995.- С.237; Релігієзнавство / За ред. М.Ф.Рибачука.- К., 1997.- С.232; Релігієзнавство / За ред. В.І.Лубського, В.І.Теремка.- К., 2000.- С.391.

⁷¹² Цыпин В. Церковное право.- М., 1996.- С.135.

⁷¹³ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.76.

⁷¹⁴ Філоненко М. Ієрархія церковна., с.125.

⁷¹⁵ Амвросий. История Российской иерархии.- Часть I.- М., 1807.- X, 646 с.

зокрема П.Строевим і М.Дурново у тому ж XIX ст., митр. Мануїлом (Лемешевським) у 1940-60-х рр. та іншими⁷¹⁶.

Оцінка діяльності православних церковних діячів в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. представляє досить складну справу. Історіографія представлена різними науковими напрямками і школами з різними позиціями. І кожен з них виходить із своїх власних ідеологічних і світоглядних засад, прямо протилежних одна одній. Так, І.Власовський вважав у 1957 р., що в Україні після приєднання Київської митрополії до Московського патріархату не було в середовищі церковної ієрархії “українських патріотів міри митрополита Йосифа Тукальського, а навіть Сильвестра Косова чи Діонісія Балабана”⁷¹⁷. А ось оцінка представника російської зарубіжної історіографії І.К.Смолича, вихідця з України, котрий у 1953 р. в ґрунтовній роботі, присвяченій російському чернецтву, писав, що “єпископи із Малоросії відрізнялися особливою чванливістю і жорстоким поведінням з підпорядкованим їм приходським духовенством і чернецтвом”⁷¹⁸.

В історичній науці XIX – поч. XXI ст. в центрі уваги перебували ряд діячів православної церкви, котрі, як вважається, своєю діяльністю безпосередньо впливали на перебіг подій в Україні, зокрема київський митрополит Гедеон (Святополк-Четвертинський), котрий сприяв приєднанню Київської митрополії до Московського патріархату, переяславський єпископ Гервасій (Лінцевський) та архімандрит Мельхиседек (Значко-Яворський), котрі звинувачувалися у розпалюванні національно-релігійної ворожнечі і підбурюванні до Коліївщини, переяславський єпископ Віктор (Садковський), котрий реалізовував релігійну політику Росії безпосередньо на території Речі Посполитої, київський митрополит Самуїл (Миславський), при котрому остаточно була здійснена русифікація православної церкви (в т.ч. й навчального процесу у Києво-Могилянській Академії) на території України.

Вперше найбільш детальну інформацію про життя і діяльність української церковної православної еліти, котра перебувала на чолі київської єпархії, опублікував київський митрополит Євгеній (Болховітінов) на поч. XIX ст. Саме тому його можна вважати засновником напряду української історичної церковної біографістики. У своїх працях він намагався дати загальну характеристику не лише суто адміністративним заходам української церковної ієрархії, але й її участі у політичному та культурно-освітньому житті країни, ролі у розвитку наукових знань. На сторінках його робіт можемо знайти інформацію також про тих вищих духовних осіб, котрі

⁷¹⁶ Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви.- СПб., 1877.- X, 1056, 68 стлб.; Н.Д. Иерархия всероссийской церкви.- М., 1892.- XII, 203 с.; Лемешевский М. Русские православные иерархи.- М., 2002.- Т.І.- 544 с.; Т.ІІ.- 608 с.; Т.ІІІ.- 488 с.

⁷¹⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.- Т.ІІІ.- К., 1990.- С.9.

⁷¹⁸ Смолич І.К. Русское монашество.- М., 1997.- С.306.

були вихідцями з України - митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича, митрополита Ростовського св. Дмитрія, митрополита Тобольського Іоанна Максимовича, архієпископа Тверського і Кашинського Феофілакта Лопатинського. Про кожного з них вчений подає не тільки біографічні відомості, але й коротко характеризує їх творчість⁷¹⁹. Найбільше ж уваги Є.Болховітінов приділяє все таки київським митрополитам. Зокрема, у біографії Рафаїла Заборовського він розставляє акценти на його особистому внеску у розвиток освіти, відзначаючи, що саме він “почав приймати в Академію ... із Польщі православного сповідання вчених монахів і всякого звання учнів, а для кращої освіти до вчительських звань посилав на своєму утриманні в іноземні училища студентів”⁷²⁰. З літературної спадщини цього архієрея історик виділяє його “повчання”⁷²¹. Чи не найбільше місця він відводить життю і періоду управління митрополією Самуїла Миславського, з котрим пов’язує в першу чергу розвиток Київської Духовної Академії та перетворення Київської єпархії “за прикладом великоросійських”, а серед творів ним найбільше виділяються богословська праця “Догмати Православної Віри” (1760) та підручник з латинської граматики 1765 р.⁷²²

Основний виклад історії церкви в Україні дослідник веде саме через висвітлення історії вищої церковної ієрархії – київських митрополитів та архімандритів Києво-Печерської лаври. В цьому він методологічно слідує за відомою працею єпископа Амвросія (Орнатського), співавтором якої частково сам же й виступив⁷²³. Таким чином, Є.Болховітінов підтримує думку останнього про визначальне значення саме ієрархії в становленні і розвитку всієї церкви. Однак, до кожної біографічної довідки того чи іншого православного архієрея історик додає також інформацію про тогочасне суспільно-політичне положення, але, при цьому, опускаючи соціально-економічні аспекти розвитку України. Зовсім в іншому стилі митрополит спробував висвітлити діяльність деяких представників української церковної ієрархії в якості науковців-богословів, створивши працю суто енциклопедично-довідкового і бібліографічного характеру⁷²⁴.

Розробка біографічних матеріалів православної церковної ієрархії в сер. XIX ст. продовжувалася лише у фрагментарному вигляді. Як правило, життя і діяльність вищого церковного керівництва в Україні розглядалися в контексті конкретних ситуацій і тому не були предметом спеціального

⁷¹⁹ Болховитинов Е. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви.- М., 1995.- С.47, 76-87, 157-158, 338-340.

⁷²⁰ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва, с.196.

⁷²¹ Болховитинов Е. Словарь исторический..., с.278.

⁷²² Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва, с.208-237; Болховитинов Е. Словарь исторический..., с.279-280.

⁷²³ Цыпин В. Амвросий (Орнатский) // Православная Энциклопедия.- Т.II.- М., 2001.- С.146.

⁷²⁴ Болховитинов Е. Словарь исторический...

дослідження. Наприклад, у роботі М.В.Закревського, присвяченій історії Києва, розкривається внесок київських митрополитів та архієпископів у церковне будівництво та розвиток. Саме на цій основі архієпископа Рафаїла Заборовського він порівнює із знаменитим митрополитом Петром Могилою за його благодіяння для Києво-Могилянської Академії⁷²⁵. Так само він відмічає також Гедеона Святополк-Четвертинського, Арсенія Могилянського, Гавриїла Кременецького та інших київських ієрархів. Водночас у творі М.В.Закревського міститься й інформація про життя і діяльність настоятелів та ігуменів київських монастирів. Зокрема, він згадує про Захарія Корніловича, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1697-1713 рр., Арсенія Берло, архімандрита Межигірського монастиря у 1722-1729 рр., Іларіона Кондратковського, архімандрита того ж монастиря у 1772-1776 рр., котрі стали єпископами Переяславськими і Бориспільськими⁷²⁶.

Аналогічно й М.О.Максимович досліджує ієрархію у київських Межигірському та Видубицькому монастирях⁷²⁷. Але необхідно підкреслити інше - те, що М.О.Максимовичу належить започаткування у 1848 р. принципово нового напрямку в історико-церковних дослідженнях – вивчення родоводів приходського українського духовенства. Це він здійснює, описуючи священицькі роди Осиповських, Терлецьких та Жежеліовських⁷²⁸. Принципово новим цей напрям слід вважати з того, що, по-перше, вчений вперше в історичній науці звернув увагу на найнижчий прошарок духовенства за рангом у церковній структурі і, по-друге, він вперше показав його як важливу складову частину українського суспільства. Пізніше, але вже наприкінці ХІХ ст., ми бачимо й інші дослідження, в котрих вивчалися життя та діяльність сільських та міських приходських священиків, що належать перу таких відомих істориків як П.І.Орловський, В.Б.Антонович, О.І.Левицький та ін.⁷²⁹

⁷²⁵ Закревский Н. Описание Киева.- 2-е изд.- М., 1868.- С.161.

⁷²⁶ Там само, с.489, 495, 525-526 та ін.

⁷²⁷ Максимович М. Выдубицкий монастырь // Собр. соч.- Т.ІІ.- К., 1877.- С.243-254; Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // Там само, с.255-285.

⁷²⁸ Максимович М. Бубновская сотня // Собр. соч.- Т.І.- К., 1876.- С.747-834.

⁷²⁹ Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина.- 1885.- №2.- С.318-332; Залесский А. Южнорусские священники, отыскивающие права дворянства // Киевская старина.- 1885.- №5.- С.175-179; Моравский С. Федор Лисовский (1709-1722). (Очерк из внутренней истории истории Малороссии в 1-й пол. XVIII ст.) // Киевская старина.- 1891.- №9.- С.427-454; №10.- С.22-57; Антонович В. Протоиерей Алексей Андриевский (Эпизод 1789 г.) // Киевская старина.- 1892.- №1.- С.11-22; Орловский П. Грановский протопоп Иоанн Строчкин, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия // Киевская старина.- 1895.- №11.- С.119-144; №12.- С.328-360; Левицкий О. Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина.- 1896.- №3.- С.378-398; та ін.

Однак, переважна частина публікацій присвячувалася, все ж таки, вищій церковній ієрархії. З появою у 1860-1861 рр. в Україні регулярних церковних часописів, вивчення біографій митрополитів та єпископів стало більш масштабним і цілеспрямованим. Одразу ж з'являються праці П.Г.Лебединцева, Ю.М.Крижановського, Д.Юзефовича та інших, в котрих відтворюється життєвий шлях ієрархів та суспільно-політична ситуація в Україні того часу. Зокрема, П.Г.Лебединцев здійснив ряд публікацій по біографії переяславського єпископа Віктора Садковського, відтворюючи ситуацію загострення суспільно-політичних відносин на Правобережній Україні у 1780-х рр.⁷³⁰ Ю.М.Крижановський у 1861 р. представив портрет київського архієпископа Варлаама Ванатовича на фоні внутрішньоцерковної боротьби та впровадження церковних реформ російською адміністрацією⁷³¹. Як вважає історик, трагічно доля цього ієрарха склалася внаслідок того, що він був представником партії, котра протистояла діяльності Феофана Прокоповича.

У 1860-х рр. у церковній історичній науці з'явилися й перші послідовники митрополита Євгенія (Болховітінова), котрі спробували дослідити розвиток ієрархії в інших українських єпархіях і створити відповідні біографічні довідники, зокрема стосовно Чернігівської та Переяславсько-Бориспільської єпископій⁷³². Найбільш широко українську православну ієрархію було представлено лише наприкінці ХХ ст. у праці відомого представника зарубіжної української церковної історичної науки, доктора історії, Д.Блажейовського⁷³³.

В останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. в історичній науці з'явилася досить значна кількість публікацій біографічного характеру стосовно діячів православної церкви, підготовкою яких займалася переважно церковна історична наука. Накопичення інформації здійснювалося головним чином у статтях і лише на поч. ХХ ст. починають друкуватися праці монографічного характеру. Характерною рисою більшості матеріалів, опублікованих у статтях, була орієнтація тематики на місцеву, регіональну історію. Так, І.Яновський вважав за необхідне висвітлити біографії тих ієрархів, котрі були

⁷³⁰ Л-в П. Виктор, епископ Переяславский и Бориспольский, архимандрит Слуцкого монастыря, коадьютор Киевской митрополии // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №3.- С.79-89; №5.- С.135-148; Приложение к статье о Викторе, епископе Переяславском // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №7.- С.216-223; Состояние православной церкви в Польше, по взятии преосвященного Виктора под арест в Варшаву // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №13.- С.372-385; №14.- С.414-425.

⁷³¹ Крыжановский Е.М. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович // Собр. соч.- Т.І.- К., 1890.- С.296-343.

⁷³² Черниговские иерархи // Труды Киевской Духовной Академии.- 1860.- №2.- С.169-281; Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской Епархии // 1863.- №14.- С.41-50; №15.- С.88-96; №16.- С.121-127; №17.- С.155-162; №18.- С.190-196.

⁷³³ Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1996).- Львів, 1996.- 567 с.

вихідцями з території тодішньої Полтавської єпархії⁷³⁴. Аналогічні теми піднімалися і в багатьох інших працях⁷³⁵.

Ще одним відгуком звернення істориків до регіональної історії стала публікація численних матеріалів про перебування закордонних православних ієрархів, головних чином – вихідців із грецьких і молдавських земель, в Україні та їх стосунки з місцевою ієрархією та місцевим духовенством⁷³⁶. У більшості випадків ці стосунки представлялися як досить непрості. Проте, в цілому, вони свідчили про стійкий зв'язок українських земель із закордонними православними помісними церквами та їх ієрархією, незважаючи на приєднання Київської митрополії до Московського патріархату: „...грецькі єпископи нерідко приїжджали в Малоросію, священнодіяли і посвячували священників, із згоди місцевих єпископів”⁷³⁷. Між іншим, саме діяльність грецьких ієрархів в Україні наприкінці XVII ст., котра викликала незадоволення московського патріарха, послужила формальним приводом для київського митрополита до створення Переяславської єпархії⁷³⁸.

Нерідко публікації з історичної біографістики викликали в науковому середовищі дискусії та заперечення тих положень, що відстоювалися авторами. Іноді вони набирали досить гострого характеру. Очевидно, пояснення цьому можна знайти в тому, що наприкінці XIX ст. значно активізувалася світська історична наука щодо розвідок з історії церкви, яка

⁷³⁴ Яновский И. Русские иерархи XVIII и начала XIX столетий, уроженцы нынешней Полтавской епархии (Историко-биографический очерк) // Полтавские епархиальные ведомости.- 1883.- №6.- С.258-282; №7.- С.303-326.

⁷³⁵ К биографии черниговского архиепископа Антония Стаховского // Черниговские епархиальные известия.- 1862.- 15 апреля.- С.278-282; Амвросий Келембет, архиепископ Тобольский и Сибирский, как проповедник // Полтавские епархиальные ведомости.- 1881.- №12.- С.580-665; Аполлос Терешкевич, слободо-украинский епископ // Полтавские епархиальные ведомости.- 1881.- №21.- С.1023-1036; Вениамин Пуцек-Григорович, Митрополит Казанский и Свияжский (1762-1782) // Полтавские епархиальные ведомости.- 1883.- №8.- С.375-387; Титов Ф. [Рец.] Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского. Старинные заметки в роде Горленков. Киев. 1892 года. // Киевская старина.- 1893.- №10.- С.168-170; Митрополит Тобольский Павел Конюсевич // Киевская старина.- 1895.- №6.- С.263-271; та ін.

⁷³⁶ А.А. Коринфский митрополит Митрофан в Киеве (1728-33) // Киевская старина.- 1892.- С.291-293; Голомбиовский А. Греческие епископы-самозванцы в России в XVIII в. // Киевская старина.- 1894.- С.332-341; Орловский П. Странствующий архиерей (1777-1778 гг.) // Киевская старина.- 1896.- №1.- С.78-100; В.А.П. Патриарх Константинопольский Серафим II // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.25-32; та ін.

⁷³⁷ Голомбиовский А. Греческие епископы-самозванцы..., с.332.

⁷³⁸ Див.: Архив Юго-Западной России.- Ч.I. Т.V.- К., 1872.- С.406-411; Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- С.20-21.

відрізнялася меншою консервативністю від церковної. Так, О.М.Лазаревський у 1899 р. опублікував свою розвідку про старовинну українську родину Берло, котра у церковному середовищі XVIII-го ст. була представлена єпископом Переяславським і Бориспільським Арсенієм та бориспільським протопопом Андрієм⁷³⁹. Ця публікація викликала не лише дискусію, але й справжній конфлікт з редакцією „Київської старовини” спадкоємниці того роду - Г.Л.Берло (1859-1942), історика і громадського діяча, і, врешті, спонукала її до написання власного дослідження про єпископа Арсенія (Берло). Вона підкреслювала вороже ставлення О.М.Лазаревського до української козацької старшини, а з приводу характеристики ним своїх родичів-священиків закидала йому тенденційність, особливо з приводу виділення Арсенієм Берло у 1741 р. „тисячі червінців” на потреби Києво-Печерської лаври: „А про те, що Берли і без „архиерейских доходов” були багаті люди, Лазаревський забуває, і що Арсеній берло, заснувавши Переяславську семінарію, свої гроші витрачав на упорядкування семінарії і учителів годував своїми коштами, про це Лазаревський промовчує”⁷⁴⁰.

Щодо творів монографічного характеру, котрі були популярні на поч. XX ст., то вони мали досить широкоплановий характер. І в них біографічний матеріал скоріше служив фоном для відображення положення церкви у суспільно-політичних відносинах та її господарсько-економічного розвитку. Вже згадувана вище Г.А.Берло у 1904 р. випустила у світ своє дослідження про єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берла⁷⁴¹. Біографія цього архієрея дала можливість історика висловити власні думки з приводу положення православного духовенства і у певній мірі охарактеризувати тодішню епоху. Зокрема, вона відзначала, що „...в Росії і в Україні майже була відсутнє усвідомлення необхідності праці для „загальних потреб”, а йшла боротьба переважно за інтереси „персональні””⁷⁴².

Позитивною рисою подібних творів вже початку XX ст. була використання значної кількості нових архівних джерел та проведення аналізу опублікованих до того часу праць. До таких робіт можна віднести дослідження, присвячені біографіям київських митрополитів Рафаїла Заборовського, Арсенія Шпачинського, Ієрофея Малицького, архієпископа Варлаама Ванатовича, переяславських єпископів Іова Базилевича, Гervasія Лінцевського та ін.⁷⁴³ Частина з них була підготовлена у стінах Київської

⁷³⁹ Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672-1805) // Киевская старина.- 1899.- С.101-133.

⁷⁴⁰ Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна.- 1929.- №3-4.- С.94.

⁷⁴¹ Берло А. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский.- К., 1904.- 56 с.

⁷⁴² Там само, с.56.

⁷⁴³ Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799 гг.).- К., 1901.- II, 224 с.; Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский и участие его в

Духовної Академії. Наприклад, дослідження М.Шпачинського про митрополита Арсенія Могилянського представляло собою кандидатську дисертацію, за яку автору ще 12 червня 1897 р. було присвоєно звання кандидата богослов'я⁷⁴⁴. Разом з тим, ці твори піддавалися серйозній критиці з боку українських істориків із Наукового Товариства ім. Т.Шевченка за поверхневність та за офіційну позицію. Наприклад, дослідження біографії переяславського єпископа Іова Базилевича характеризувалося як „нудне ідеалізування діячів православ'я”, що „тхне тим православно-російським духом”, котрий здійснював асиміляцію українського народу⁷⁴⁵. Цей факт свідчить, що наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. у вітчизняній історичній науці у питанні вивчення історії церкви йшов процес позбавлення стереотипів російської історичної науки.

Після митрополита Євгенія (Болховітінова) найбільш яскраво представив портрети українських ієрархів кінця ХVІІ – поч. ХVІІІ ст. професор Київської Духовної Академії Ф.Тітов. Характерною особливістю його праць є чередування в них окремих історичних подій з характеристикою діяльності політичних, державних і церковних діячів, їх думками і сподіваннями. Однією із таких особистостей став київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський (бл. 1600 - 1690), ім'я якого в першу чергу пов'язується з приєднанням Київської митрополії до Московського патріархату. І це зрозуміло, оскільки саме він відіграв одну з найважливіших ролей у цій події.

Ф.Тітов, звичайно, був не першим, хто писав про митрополита Гедеона. До нього вже було видано кілька коротких розвідок, з яких більше вирізняється інформація, подана ще Євгенієм Болховітіновим у 1825 р.⁷⁴⁶ Обидві ці роботи, без сумніву, поєднує єдина світоглядно-ідеологічна спрямованість. Це й зрозуміло, оскільки, як зауважує В.І.Ульяновський, російська історіографія (а саме вона тоді була панівною), розглядала історію церкви в Україні лише в “загальноросійському контексті, не визнаючи

церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776).- К., 1903.- 194 с.; Иваницкий С. Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769 гг.) // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического общества. - Вып.10. - Каменецк-Подольск, 1904. - С.1-392; Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 г.).- К., 1907.- XII, 566, 16 с.; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле Митрополите Киевском.- К., 1908.- 53 с.; Рыболовский А.П. Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя России.- К., 1908.- 201 с.

⁷⁴⁴ Извлечение из протоков. Совета Киевской дух. Академии // Труды Киевской Духовной Академии.- 1898.- №4.- С.290-293, 299.

⁷⁴⁵ С.Г. [Рец.] А.Войтков. Иов Базилевич, епископ переяславский и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776). К., 1903, ст.194 // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.LXI.- Львів, 1904.- С.25.

⁷⁴⁶ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.178-185.

доцільності її вичленування як і в цілому окремішності історії українського народу”⁷⁴⁷.

Для Ф.Тітова фігура митрополита Гедеона знакова. Розглядаючи весь процес спроб приєднання Київської митрополії до Московського патріархату в XVII ст., він вважає, що колишній луцький єпископ “на щастя” з’явився на політичній авансцені, у потрібний момент⁷⁴⁸. В усьому описі діяльності і характеру цілком очевидне захоплення автора цією особистістю. Оцінюючи в цілому, Ф.Тітов виділяє в ній наступні риси: 1) відданість православ’ю, 2) відданість Росії і російській владі, 3) освіченість і власне сприяння просвітництву, 4) добрий, м’який, еластичний, терпеливий, витриманий і твердий характер, 5) організаторський талант⁷⁴⁹. Та ще І.Чистович у 1884 р. писав, що митрополит Гедеон “прославив себе благочестям, християнськими чеснотами, ревністю до православ’я, великим розумом і твердістю духу”⁷⁵⁰. У цьому російська історіографія залишалася традиційною.

Найбільше уваги Ф.Тітов приділяє участі митрополита Гедеона у політичному житті України. Як він вважає, вся його політична концепція полягає в тому, що “...Західна Русь сама одна, одними власними своїми силами не може відстояти свою віру і народні начала,- ...для цього їй необхідна допомога єдиновірної сусідки – великої Росії; самий же вірний засіб для того, щоб Західна Русь могла відстояти свою народну самобутність, преосв. Гедеон Святополк-Четвертинський ... вбачав в остаточному з’єднанні цієї останньої з Росією – політичному і церковному (Підкреслення мос.-Автор). Цю ідею преосв. Гедеон проводив ще в той час, коли жив у Польщі і був Луцьким єпископом...”⁷⁵¹

Можливо, митрополит Гедеон і був далекоглядним, тверезим і виваженим політиком, як його намагається представити Ф.Тітов. Однак, на мою думку, його ідеї і устремління йшли в той час врозріз, по-перше, з бажаннями значних прошарків українського православного духовенства (представниками і виразниками інтересів яких були, зокрема, І.Гізель, Л.Баранович, В.Ясинського та ін.), а, по-друге, з процесом розвитку української державності. Своєю діяльністю він закладав один із фундаментів у повну втрату Україною своєї автономії. І до таких висновків можна прийти вже виходячи із самої роботи Ф.Тітова. Справа в тому, що дослідник свої спостереження підкріплює якраз тими фактами і документами, які, при уважному їх аналізі свідчать проти його захоплюючих оцінок. Власне, ще при захисті докторської дисертації на цьому наголошував один із опонентів –

⁷⁴⁷ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1.- К., 1994.- С.15.

⁷⁴⁸ Тітов Ф. Русская православная церковь..., т.2, с.15.

⁷⁴⁹ Тітов Ф. Русская православная церковь..., т.2. с.300-305.

⁷⁵⁰ Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви.- Часть II.- СПб., 1884.- С.149.

⁷⁵¹ Тітов Ф. Русская православная церковь..., т.2, с.240.

відомий історик В.З.Завітневич. Він наголошував на протиріччях між патріотичними висновками і конкретним матеріалом в ній⁷⁵².

Найбільш яскраво це прослідковується в питанні про приєднання Київської митрополії до Московського патріархату. Пафос Ф.Тітова викликаний, безумовно, суто позитивним підходом до особистості митрополита Гедеона. Однак, варто в деяких моментах засумніватися. Як визначає історик, десь між липнем і листопадом 1684 р. тоді ще луцький єпископ, покинувши кафедру, втік в Гетьманщину і поселився у Батуринському Крупецькому монастирі. Безпосередньою підставою для цього йому послужила погроза з боку Яна III Собеського відправити Гедеона в Марієнбурзьку фортецю (в ту саму, де свого часу у 1663 р. були ув'язнені І.Нелюбович-Тукальський, Ю.Хмельницький та Г.Гуляницький), якщо той не прийме католицької або греко-католицької віри⁷⁵³. Ця думка не була нова в історіографії. Ще М.О.Максимович у 1865 р. вважав, що єпископа Гедеона позбавили (!) єпархії уніати⁷⁵⁴. Але ж: погрози погрозами, а дії діями. Якби король хотів це зробити – він би це зробив, а не погрожував, і вже потім добивався б цього. Від ув'язненого легше добитися потрібного результату, ніж розкидаючись словами. Скоріш за все, ситуація складалася трохи інакше. Гедеон, очевидно, сам прагнув якнайшвидше перебратися в більш тихе і спокійне місце. Ф.Тітов наводить слова із донесення думного дяка Ємельяна Українцева від 12 листопада 1684 р.: “І він, злякавшись того, залишив свій престол, прибіг в держави їх царської величності і бажає тут і життя своє в благочесті закінчити”⁷⁵⁵. Напрошується думка, що єпископ просто використав ситуацію, а, можливо, навіть, сам придумав історію з погрозою, спеціально для того, щоб втекти з неспокійного місця і зайняти престол митрополита, оскільки кафедра пустувала вже досить давно і питання про її зайняття стояло на повістці денній. А тут, по-перше, до нього прихильно ставилася російська влада і, по-друге, його всіляко підтримував гетьман Іван Самойлович, дочка якого вийшла заміж за племінника Гедеона князя Юрія Андрійовича Святополк-Четвертинського⁷⁵⁶. Саме гетьман опікувався втікачем: поселив його у Батуринському монастирі, виділяв особисті кошти на утримання і першим повідомив про нього в Росію⁷⁵⁷. Він же запропонував кандидатуру Гедеона для обрання в митрополити і всіляко лобював її. Оскільки ж, як зазначає Ф.Тітов, у стосунках Росії з українським духовенством найболючішим було питання саме про це, то “в Москві ... одразу ж зацікавилися Луцьким єпископом”⁷⁵⁸. Якраз із цим ходом думок

⁷⁵² Ульяновский В. Историческая записка..., с.LXXVI.

⁷⁵³ Титов Ф. Русская православная церковь..., т.2, с.252.

⁷⁵⁴ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // Собр. соч.- Т.II.- К., 1877.- С.272.

⁷⁵⁵ Титов Ф. Русская православная церковь..., т.2, с.252.

⁷⁵⁶ Там само, с.263.

⁷⁵⁷ Там само, с.253.

⁷⁵⁸ Там само, с.254.

історика важко не погодитися. Переговори йшли через думного дяка Є.Українцева, під час яких єпископ особисто “співав молебн за багаторічне здоров'є великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, вся Великої і Малої і Білої Росії самодержців, їх царської величності і всього їх державного дому”⁷⁵⁹. З роздумів Ф.Тітова випливає, що весь процес переговорів у трикутнику Москва – І.Самойлович – Гедеон проходив у цілковитій таємниці.

Що ж, російську владу міг влаштувати тільки слухняний український ієрарх. Всі інші претенденти на митрополію не бажали головного – приєднання до Московського патріархату. Наприклад, найбільш вірогідний кандидат, Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель (але він помер у 1683 р.), за словами Ф.Тітова, погоджувався прийняти митрополичий сан лише за умови збереження залежності від Константинопольського патріарха і останній його підтримував⁷⁶⁰. Таку ж позицію займали також Л.Баранович та В.Ясинський. Саме тому у грудні 1684 р. Гедеон був узятий на царське утримання. Гедеон справді став слухняним митрополитом. Він навіть не спромігся протестувати у 1688 р. проти виходу з-під його влади Чернігівської архієпископії та Києво-Печерської лаври.

Ф.Тітов вірно підмітив, що в українському церковному середовищі збіглому луцького єпископа не підтримували взагалі, особливо Лазар Баранович, котрий єхидно висловився: “...хіба тільки його митрополитом Київським зробиють, а іншого місця йому немає”⁷⁶¹. Саме особистість Гедеона і призвела до розколу в церкві. Лазар Баранович, котрий, як відзначав Ф.Тітов, не сприймав фігури митрополита, намагаючись вийти з-під його підпорядкування як архієпископ Чернігівський, у березні 1688 р. звернувся з цим проханням до московського патріарха Іоакима. І російська влада цим моментально скористалася. Вже у червні (досить швидко) на це було дано відповідну царську грамоту⁷⁶². А в липні статус ставропігії отримала Києво-Печерська лавра, котру очолював інший противник Гедеона – Варлаам Ясинський.

Хоч як би Ф.Тітов не намагався змалювати образ київського митрополита самими найкращими фарбами і характеристиками, йому це не дуже добре вдається. Навіть у питанні про особисті його якості. В одному з епізодів дослідник сам же наводить ту рису характеру митрополита, про яку замовчує у висновках. Гетьманський канцелярист В.Кочубей називає Гедеона людиною вразливою (“человек мнительный”), котра ледь не померла із-за того, що в царському листі її не було названо князем⁷⁶³. Отже, не зовсім врівноваженим постає митрополит. А, крім того, де ж проявилася твердість і принциповість його, на якій наголошує Ф.Тітов? Він же смиренно віддав

⁷⁵⁹ Там само, с.255.

⁷⁶⁰ Там само, с.14, 15.

⁷⁶¹ Там само, с.256.

⁷⁶² Архив Юго-Западной России.- Ч.I. Т.V.- К., 1872.- С.247-249, 250-255.

⁷⁶³ Титов Ф. Русская православная церковь..., т.2, с.262.

Чернігівську архієпископію і Києво-Печерську лавру. Тільки намагався сперечатися з московським патріархом по деяким богословським питанням, але й тут пішов на поступки, бажаючи тільки “не порушувати церковного єднання і миру”⁷⁶⁴. Мимоволі Ф.Тітов наділяє митрополита ще одним негативним епітетом. Він називає його “клятвовідступником”. Але зауважує, що ним він став би у тому випадку, якби константинопольський патріарх не визнав приєднання Київської митрополії до Московського патріархату⁷⁶⁵. Проте, за логікою подій, митрополит саме й став “клятвовідступником”, оскільки визнав зверхність Москви до дозволу Константинополя.

Взагалі, особистість митрополита Гедеона в історіографії постає досить незрозумілою. Але якщо для російської історичної думки позиція стосовно нього не може бути інакшою, як позитивною, з огляду хоча б на ту роль, яку він зіграв у приєднанні Київської митрополії до Московського патріархату, то українська історіографія, в т.ч. від УАПЦ, ніяк не може дати однозначної оцінки йому і його діям. Тут скоріше митрополит Гедеон розглядається як жертва обставин, ніж як політик, що втілює в життя власну ідею. Так, І.Огієнко у 1942 р. в своїй монографії в усьому звинувачує Москву, а самого його зображує з явним співчуттям. Вважає, що той “міцно беріг вірність батьківській вірі, і за це змушений був терпіти багато неприємностей”, “був мучеником за православ’я”, “стільки натерпівся всяких переслідувань у Польщі”, “дуже лагідної вдачі”⁷⁶⁶. Проте, поряд з цими позитивними рисами, історик все ж таки підкреслює негативну роль митрополита в історії: “Гедеон Четвертинський помер, не здобувши собі ні від кого поваги й нічим не змивши з себе важкої плями запродавця Української Церкви”⁷⁶⁷. По суті, І.Огієнко розмежовує діяльність митрополита на два періоди: до його втечі в Гетьманщину і після. А ланцюгом сполучення між ними стала згода на будь-які умови, запропоновані І.самойловичем, оскільки після зазнаних переслідувань “київські церковні стосунки були його раєм”, та докори сумління вже після виборів 1685 р.⁷⁶⁸ І на відміну від російської історіографії І.Огієнко прямо висловлюється: “...єпископ Гедеон став клятвопреступником, бо давніше він присягав бути вірним патріарху Вселенському”⁷⁶⁹.

А от І.Власовський, оцінюючи цього церковного діяча у 1957 р., був більш стриманим: “Трудно сказати, чи митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський надавався на роль духовного вождя українського народу, який в союзі з гетьманською владою, відразу твердо почув би себе на становищі голови митрополії з певними правами і привілеями”⁷⁷⁰. Він

⁷⁶⁴ Там само, с.304.

⁷⁶⁵ Там само, с.38.

⁷⁶⁶ Огієнко І. Українська Церква.- К., 1993.- С.184, 185.

⁷⁶⁷ Там само, с.193.

⁷⁶⁸ Там само, с.184.

⁷⁶⁹ Там само.

⁷⁷⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви..., с.9.

вважає, що занадто мало часу пробув Гедеон на митрополичій посаді, щоб робити якісь конкретні висновки щодо його діяльності.

Утримувався від однозначної оцінки київського митрополита й М.С.Грушевський. На сторінках його робіт він постає, скоріше, як жертва російської політики і гетьмана, як абсолютно несаможиттєва політична фігура⁷⁷¹. Близьким до цього погляду є і доктор філософії та професор Колегії св.Андрія у Вінніпезі Р.Єринюк⁷⁷². Такої ж думки дотримується і М.В.Харишин, вважаючи, що саме гетьман був головним ініціатором обрання митрополитом Гедеона⁷⁷³. Головними ж підставами для вибору цієї кандидатури, на думку історика, було те, що Гедеон був “тихим, в божественній писанні вправним”, мав у своєму активі “ієрархічний стаж, гоніння за православ’я і, нарешті, родинні зв’язки з гетьманом”⁷⁷⁴.

З точки зору сучасного філософа В.Климова гетьман І.Самойлович лише “протегував” Гедеону. При цьому, автор ніяк не аналізує його особисту роль у процесі власного обрання на митрополита та підпорядкування патріархії⁷⁷⁵. Так само й Т.Чухліб відзначає, що гетьман тільки лиш “всіляко підтримував обрання” Гедеона, не задаючи запитання: а хто ж був організатором цієї акції?⁷⁷⁶ Слід зазначити, що В.Климов помилково вважає, що лише зміна на гетьманській посаді у 1688 р. виявила негативне ставлення вищої української церковної ієрархії до митрополита⁷⁷⁷. Він чомусь не бере до уваги хоча б факт ігнорування рядом вищих ієрархів самих виборів на митрополита. Разом з тим, він висловив цікаву і небезпідставну думку, що саме ослаблення позицій київського митрополита, в особі Гедеона, у православному просторі України призвело до реалізації проуніатських планів львівським митрополитом Й.Шумлянським у 1689 р.⁷⁷⁸

Представник зарубіжної української історіографії Н.Д.Полонська-Василенко в цілому дотримується безоціночного розгляду результатів діяльності Гедеона, проте, беручи до уваги незадоволення українського духовенства обранням його митрополитом та суперечності, що виникли в результаті цього в його середовищі⁷⁷⁹. Але з її праці незрозуміло, чи вплинула саме його діяльність на зменшення авторитету київського митрополита, оскільки дослідниця прямо про це не каже, та наводить факти

⁷⁷¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1990.- С.227; Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.333.

⁷⁷² Єринюк Р. Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії 1685-1686 // Хроніка-2000.- Вип.49-50.- С.609-610.

⁷⁷³ Харишин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.- К., 1995.- С.131-132.

⁷⁷⁴ Там само, с.132.

⁷⁷⁵ Історія релігії в Україні / За ред. А.Колодного.- Т.3.- К., 1999.- С.16-21.

⁷⁷⁶ Чухліб Т. Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000.- С.170.

⁷⁷⁷ Історія релігії в Україні..., с.20.

⁷⁷⁸ Там само, с.21.

⁷⁷⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Т.2.- К., 1992.- С.197-198.

про отримання ставропігії Києво-Печерським монастирем (1687) (тут історик помилково називає цей монастир замість Межигірського) та Києво-Печерською лаврою (1688), що цьому сприяли і відбулися саме за часів правління Гедеона⁷⁸⁰.

Лише як церковного будівничого зображує митрополита Гедеона сучасний історик Н.М.Нікітенко⁷⁸¹. Інший сучасний дослідник Д.В.Степовик наголошує на тому, що саме при ньому відбулося “неканонічне перепідпорядкування” Київської митрополії Москві⁷⁸².

Серед досліджень поч. ХХ ст. вагоме місце займає й робота В.О.Пархоменка, в якій історія Переяславсько-Бориспільської єпархії розкривається паралельно з діяльністю її ієрархії⁷⁸³. Дослідник в цьому не відхиляється від стандартів тогочасної церковної науки, де церковна ієрархія зображувалася як найбільш добродійна і визначальна своєю діяльністю для підлеглих і „пастви”.

Особливість роботи В.Пархоменка полягає в тому, що він розглядає історію Переяславсько-Бориспільської єпархії лише в період її самостійного існування у 1733-1785 рр., а в інший час – побіжно. Саме тому в його поле зору потрапляють тільки 6 єпископів із 13. Звертає на себе увагу та обставина, що дослідник змальовує портрети церковної ієрархії виключно на тих архівних матеріалах, котрі він сам досліджував та опублікованих документах. Саме зроблені на них висновки і дозволили йому критикувати інших дослідників. Так, наприклад, описуючи діяльність єпископа Арсенія Берло, він сумнівається у висновках Г.Берло щодо знатності цієї родини та в заслугі ієрарха у створенні в Переяславі семінарії⁷⁸⁴. Так само історик робить й зауваження С.Іваницькому на його роботу, присвячену єпископу Гervasію Лінцевському⁷⁸⁵.

На матеріалах В.О.Пархоменка чітко прослідковується тісний зв'язок переяславської ієрархії з київською кафедрою. По-перше, окрім Іова Базилевича, всі інші єпископи отримали вищу освіту у Київській духовній академії. По-друге, Арсеній Берло, Гervasій Лінцевський та Іларіон Кондратковський прийняли постриг у Києво-Печерській лаврі. По-третє, вони ж у Києві деякий час просувалися по службовим східцям: Арсеній Берло дослужився був до посади архідиякона при митрополиті, Гervasій

⁷⁸⁰ Там само, с.199.

⁷⁸¹ Нікітенко Н.М. Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання.- К., 2000.- С.113-117; Нікітенко Н. Іван Мазепа і Свята Софія Київська // Просемінарій.- Вип.4.- К., 2000.- С.102-105.

⁷⁸² Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври.- К., 2001.- С.174.

⁷⁸³ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785).- 2-е изд.- Полтава, 1910. – 182 с.

⁷⁸⁴ Там само, с.35, 39.

⁷⁸⁵ Там само, с.54; П-ко Вл. Переяславский епископ Гervasій Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769) С.Иваницкого// Киевская Старина.- 1905.- №4.- С.1-6.

Лінцевський зайняв посаду намісника Києво-Михайлівського монастиря, Іларіон Кондратковський управляв канцелярією лаврського духовного собору і був архімандритом Києво-Межигірського монастиря, а Іоанн Козлович деякий час займався викладацькою діяльністю в академії⁷⁸⁶.

Найбільше В.Пархоменко симпатизує єпископу Гервасію Лінцевському, котрий займав кафедру з 1757 по 1769 рр. Як історик відзначає, його „слід визнати найбільш видатним архіпастирем Переяславсько-Бориспільської єпархії, так як він був видним історичним діячем, котрий залишив по собі помітний слід і в історії церкви... і в історії долі його рідної Малоросії”⁷⁸⁷. В першу чергу цей висновок пов’язаний із суспільно-політичною ситуацією, що склалася на Правобережній Україні в 1760-х рр., коли саме ця територія в більшій мірі була підвладна Гервасію Лінцевському. Із роздумів В.Пархоменка випливає, що цей єпископ був ініціатором активізації боротьби з уніатством. Такої ж думки дотримується й С.Іваницький.

Найбільш ґрунтовно життя і діяльність єпископа Віктора Садковського (1741-1803; на кафедрі у 1785-1793) описувалася С.Рункевичем (1893) в контексті викладення ним історії розвитку Мінської архієпископії⁷⁸⁸. При цьому головну увагу автор приділяв перебігу суспільно-політичних подій на Правобережній Україні і в Білорусі у 1780-1790-х рр. та участі в них саме В.Садковського. Біографія цього ієрарха у викладенні С.Рункевича на нинішній час є найбільш повною і охоплює весь період його життя – від дитинства до смерті. А фоном цьому служить міжконфесійне протистояння православної церкви з греко-католицькою і католицькою. Тому історик і характеризує В.Садковського, виходячи з існуючої конкретної ситуації. Це стосується навіть дитячих років майбутнього єпископа. Так, польський історик Едвард Ліковськи висловив думку, що саме в дитинстві, що проходило на Уманщині, він від свого батька, священника перейняв ненависть до поляків і прибічників католицизму⁷⁸⁹. І С.Рункевич теж цю думку підтримує, особливо з огляду на конфлікт сімейства Садковських з місцевим шляхтичем, в результаті якого воно переїхало до Києва. При цьому історик виправдовує короткочасне перебування батька В.Садковського у греко-католицизмі: “...на все це слід дивитися лише як на один з нерідких в той час прикладів сумного компромісу православного пастиря із своєю совістю під тиском насилля”⁷⁹⁰.

Аналізуючи існуючу на кінець ХІХ ст. історіографію С.Рункевич дійшов висновку, що на той час побутувало два погляди на особистість В.Садковського і його діяльність. Перший належав М.Кояловичу, а другий

⁷⁸⁶ Пархоменко В. Очерк истории..., с.35, 40, 50, 55, 73.

⁷⁸⁷ Там само, с.68.

⁷⁸⁸ Рункевич С. История Минской архиепископии (1793-1832 гг.).- СПб., 1893.- С.50-354.

⁷⁸⁹ Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku.- Poznań, 1880.- S.166-167.

⁷⁹⁰ Рункевич С. История Минской архиепископии..., с.60.

Е.Ліковському. Але обидва не влаштовували історика, оскільки вони містили в собі певний негатив. М.О.Коялович вважав єпископа людиною слабкою і нерішучою, що не розуміла значення своєї справи. Е.Ліковський ж зображував його як фанатика і “чорного” генія. Між іншим, С.Рункевич ще й дорікає також М.Костомарову за його досить спокійне відношення до В.Садковського, в результаті чого йому “не дано певного колориту”⁷⁹¹. Історик проти заниження ролі єпископа в історії православної церкви, але, разом з тим, проти й надмірного вихваляння. В цьому плані він категорично не погоджується з думкою С.Барановського⁷⁹², що образ В.Садковського затінив собою навіть славу архієпископа Георгія Кониського: “Героїчної слави великого архієпископа Білої Росії не закрий скромний образ його учня і сучасника. То був енергійний народний борець, а цей – тільки наполегливий, відданий справі працівник”⁷⁹³. І в той же час, і це справді підтверджується історичними джерелами, В.Садковський протягом всієї своєї кар’єри постійно перебував під патронатом Г.Кониського, від моменту свого навчання ще в Київській Духовній Академії, де той був деякий час професором і ректором; потім виконував обов’язки секретаря у архієпископа; ним же рекомендувався на церковні посади і на відзначення нагородами; взагалі, “він більшу половину свого життя провів під безпосереднім керівництвом” Г.Кониського, тому не має причин ставити В.Садковського “вище цього могутнього орла”⁷⁹⁴.

Особистісні якості В.Садковського на думку С.Рункевича – це м’якість, незлобивість, і, в той же час, він – “духовний борець; а в духовній боротьбі меч – слово Боже, а слово Боже – любов”⁷⁹⁵. І головна заслуга цієї людини полягає в тому, що вона керувала своєю кафедрою безперервно в дуже жорстких умовах, і в самі важкі хвилини підтримувала приходи й монастирі, збирала учнів у духовні училища, відбудовувала храми тощо⁷⁹⁶.

Для історіографії кінця XIX ст. характерний і критичний підхід стосовно оцінки православної ієрархії. Зокрема, щодо В.Садковського є ряд висловлених думок, спрямованих на висвітлення його з негативної сторони⁷⁹⁷. Подібні зауваження будувалися дослідниками на підставі нових джерел, що вводилися до наукового обороту – приватного листування та т.зв. „викривальної” літератури. П.Єфіменко, вивчаючи останню, зауважував, що у XVI-XVII ст. “гласне обговорення суспільної діяльності і суспільних діячів

⁷⁹¹ Рункевич С. История Минской архиепископии..., с.351.

⁷⁹² Барановский С. Минско-Волынский архиепископ Виктор Садковский // Волынские епархиальные ведомости.- 1878.- №3.- С.134-146.

⁷⁹³ Рункевич С. История Минской архиепископии..., с.351-352.

⁷⁹⁴ Там само, с.353.

⁷⁹⁵ Там само.

⁷⁹⁶ Там само, с.352-353.

⁷⁹⁷ Ефименко П. Образцы обличительной литературы в Малороссии // Киевская старина.- 1882.- №3.- С.538-559; Письмо из Чернигова о тамошних новостях 1801 г. // Киевская старина.- 1890.- №1.- С.539-540.

Малоросії було немислиме” із-за відсутності такої форми друкованої продукції. Однак, потреба у суспільній оцінці була і вона проявлялася у вигляді „підпільної літератури”, зміст котрої часто набирив характеру „пасквилів, торкаючись не тільки фактів суспільної діяльності, але і моральності, сімейних стосунків і суто особистих рис”; особливо ж це було характерним для кін.XVII – поч.XIX ст. - епохи „знищення самоуправління і громадської самодіяльності нашої батьківщини”⁷⁹⁸.

Дослідник взяв за основу своєї праці твір С.Крещеновського, написаний у 1803 р., в рік смерті єпископа В.Садковського. Історика вона зацікавила з огляду на можливість відтворити портрет церковного діяча не лише із суто позитивної сторони, але й показати „його слабості та пороки, торкаючись, як суспільної діяльності, так і приватного життя святителя”⁷⁹⁹. Звичайно, сам твір С.Крещеновського не можна вважати повністю достовірним за відсутності інших доказових фактів. Але сама постановка питання П.Єфіменком свідчить про існування критичного погляду в українській історіографії наприкінці XIX ст. стосовно діяльності української православної церковної ієрархії. На підставі ж цього твору дослідник дійшов думки, що факти страждання за віру відбулися не добровільно, а по обов’язку служби, і вони не повинні підкуплювати історика з метою складення одного лише світлого уявлення. В той же час він звертає увагу й на „тіньову сторону” в діяльності єпископа, котрий занадто довірявся своїм улюбленим, а в результаті саме вони й заправляли єпархіальними справами, роздавали священницькі посади „людям недостойним”, разом з ними „їв, пив і упивався”; нарешті, В.Садковський звинувачується у смерті людини, до чого спричинилися накладені ним покарання⁸⁰⁰.

Певним підтвердженням цим фактам, але не безумовним, можна вважати публікацію листа Т.Калинського до І.С.Лашкевича від 28 травня 1801 р., де йдеться про те, що В.Садковський у Ніжині при освяченні церкви і своїх зустрічах з місцевим купецтвом „став уже промишляти і гостинці брати, ...і себе і глядачів звеселяти, і винце попиває, і молодих літ часи згадує!”⁸⁰¹

Окремо можна вивчати погляди М.С.Грушевського на розвиток української культури у зв’язку з впливом на нього православного церковного середовища. На його думку, аж до середини XVIII ст. все українське культурне життя мало переважно саме церковний характер⁸⁰². Серед найбільш видатних діячів із цієї сфери він виділяє в першу чергу св. Димитрія Ростовського (Д.Туптало), С.Яворського і Ф.Прокоповича, котрі “характеризують різні течії релігійної думки на Україні”⁸⁰³. При цьому вчений знову ж таки розглядає їх діяльність крізь призму існуючої політичної

⁷⁹⁸ Єфіменко П. Образцы обличительной литературы в Малороссии..., с.538-539.

⁷⁹⁹ Там само, с.540-541.

⁸⁰⁰ Там само, с.552.

⁸⁰¹ Письмо из Чернигова о тамошних новостях 1801 г...,с.540.

⁸⁰² Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.390.

⁸⁰³ Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні..., с.82.

ситуації. Зокрема, при зверненні уваги на взаємовідносини С.Яворського і Петра І, він наголошував на тому, що “фактичну адміністрацію церкви перебрав на себе сам цар, зробивши з того одне з міністерств, та цареві хотілось, щоб Яворський покривав своїм іменем його церковну політику. Це була дуже тяжка позиція для Яворського”⁸⁰⁴. Так само М.С.Грушевський розглядав і політичну репутацію Ф.Прокоповича, особливо у зв’язку із виступом І.Мазепи та ідейною прихильністю до “державної влади, необмеженого монархізму”⁸⁰⁵. Однак, всю діяльність православної церковної ієрархії вчений уявляв як таку, що повністю перебувала під впливом російської світської і церковної влади.

Оцінюючи діяльність окремих представників українського православного духовенства в Україні наприкінці XVII і протягом всього XVIII ст., слід відзначити, що самою найбільш скандальною особистістю серед них в історіографічній оцінці виявився ігумен Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський (1716/1724 – 1809). Саме навколо нього точилися найбільш гострі суперечки в середовищі істориків (українських, польських і російських), котрі намагалися з’ясувати, яку ж роль відіграв ігумен в розгортанні подій 1768 р., наскільки свідомо він діяв і чим керувався у своїх вчинках.

Про ігумена Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського на нинішній час в історіографії мається безліч праць, які розглядають його діяльність в тому чи іншому контексті подій 1760-х рр. в Україні. Є роботи, які спеціально присвячені цій особистості, а є й дослідження більш загального характеру, в котрих не обходиться без згадки про неї з відповідною до позиції автора характеристикою. Головним чином ігумен М.Значко-Яворський цікавив представників української, російської та польської історіографії. Що цікаво, жодна з них не винесла якогось певного традиційного підходу до оцінки діяльності цього представника українського православного духовенства. В будь-якому із цих наукових напрямів можна знайти підходи дослідників від крайньо негативних і аж до поміркованих чи занадто захоплених. Очевидно те, що особа ігумена М.Значко-Яворського в історії України XVIII ст. постає чи не найбільш оригінальною постаттю, до якої навіть сучасники не могли однозначно висловити своє ставлення.

В історичній науці існує вже кілька спроб оцінити історіографічну ситуацію навколо імені і діяльності М.Значко-Яворського, проте не зовсім рівних за внутрішнім змістом.

Український радянський дослідник з м.Умані Г.Ю.Храбан зазначав, що „у визначенні його ролі в повстанні ще дореволюційні історики припускали дві крайності: одні вважали його за прямого організатора „хлопського бунту”, інші заперечували будь-яку його роль у ньому”⁸⁰⁶. Та ще український

⁸⁰⁴ Там само., с.84.

⁸⁰⁵ Там само., с.86.

⁸⁰⁶ Храбан Г.Ю. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліївщина. 1768.- К., 1970.- С.141.

зарубіжний історик П.Мірчук зазначав, що „поляки, сучасники Коліївщини, мемуаристи й історики, вважають безсумнівним, що головним спричинником, ініціатором і дійсним організатором Коліївщини був православний священик о.Мелхиседек Значко-Яворський... Від поляків такий погляд перебрало й чимало українських, особливо католицьких істориків”⁸⁰⁷. Також історик критикує й радянську історіографію. Він категорично не поділяє думку А.Дмитрієва, висловлену ним у 1934 р. щодо М.Значко-Яворського як агента Катерини II та ініціатора й організатора Коліївщини⁸⁰⁸. Так само негативно оцінює і Г.Ю.Храбана, для якого, як він вважає, „основним і вирішним є – відношення до Москви. Раз Мелхиседек Значко-Яворський співпрацював із московською царицею, значить – це особа позитивна... а поскільки вся дія Мелхиседека була узгоджена ним із Москвою, то й та дія беззастережно правильна”⁸⁰⁹. Проте, знаходить у нього й позитивний момент – те, що Г.Ю.Храбан не визнає участі ігумена у збройному повстанні⁸¹⁰.

У 1977 р. частково розглянув це питання в контексті більш широкої проблеми відомий історик, тодішній співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету З.Когут⁸¹¹.

Відверто слабкою була спроба аналізу історіографії, здійснена Л.Статі та Р.Бутенко, котрі звернули увагу лише на обмежену кількість наукових праць, що, до того ж, не були визначальними для самої історіографічної проблеми; і тому питання ними було висвітлене надто поверхнево⁸¹². Викликають заперечення деякі думки авторів. Зокрема, вони вважають, що “всі дослідники єдині в тому, що ігумена Мотронинського монастиря привітно зустріли в Петербурзі, йому була влаштована аудієнція у Катерини II”⁸¹³. Однак, наприклад, відомий історик і письменник Д.Л.Мордовцев (1830-1905) саме цей факт ставив під сумнів⁸¹⁴. Більш інформативною виявилася праця Н.І.Гулі, але й тут дослідник не зміг повною мірою охарактеризувати весь історіографічний процес в дослідженні особистості М.Значко-Яворського,

⁸⁰⁷ Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.- Нью-Йорк, 1973.- С.257.

⁸⁰⁸ Там само, с.169.

⁸⁰⁹ Там само, с.263.

⁸¹⁰ Там само, с.264.

⁸¹¹ Kohut Z. Myths Old and New: The Haidamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Recent Historiography // Harvard Ukrainian Studies.- 1977.- Vol.I.- №3.- Р.359-378; Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України.- К., 2004.- С.272-293.

⁸¹² Статі Л.Д., Бутенко Р.К. Мелхиседек Значко-Яворський: історіографічний нарис // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань.- К.-Черкаси, 1993.- С.50-52.

⁸¹³ Там само, с.51.

⁸¹⁴ Мордовцев Д. Гайдамащина.- СПб., 1870.- С.222.

також звертаючи увагу на малозначимі в науковому плані і суто популярні публікації П.Соси, Т.Федорової та ін.⁸¹⁵

Вітчизняна історіографія XIX – поч. XX ст. є найбільш об'ємною у викладенні поглядів на діяльність М.Значко-Яворського і нараховує значну кількість публікацій різного гатунку та ідеологічної спрямованості.

До рангу національного героя ігумена Мотронинського монастиря підніс відомий історик Ф.Лебединцев у своїй монографії, випущеній 1861 р. Але цей діяч був відомий українській та російській історіографії ще задовго до її виходу в світ. До появи цього твору відношення до М.Значко-Яворського залишалося, в основному, невизначеним. Так, Ф.Гумільовський згадує його побічно у своїй книзі (1847). Він зауважує, що „розумний, освічений Мельхиседек, архімандрит Мотронинського монастиря, посаджений був у тюрму”⁸¹⁶. Після цього з'явилася звітка й у П.Куліша (1856), який, побувавши на Черкащині, записав легенду в одного з місцевих жителів про те, що ігумен Мотронинського монастиря створив так звану „Золоту Грамоту” і підніс її Максиму Залізняку⁸¹⁷. В такому ж дусі висловлювався й М.Маркевич, котрого дуже цікавило міжконфесійне протистояння на Правобережжі. Авторство „Золотої грамоти” та благословіння М.Залізняка він також приписував М.Значко-Яворському⁸¹⁸.

Ця оповідь лежала й в основі статті М.О.Максимовича, присвяченій Коліївщині. Але, будучи написаною ще у 1839 р., в історіографічний обіг вона потрапила лише 1875 р., вже після смерті автора. Тут слід відмітити той факт, що дослідник використав як історичний аргумент епізод, запозичений ним із народних переказів, хоча пізніше сам же доволі скептично віднісся до таких же джерел, але вже опублікованих П.Кулішем. Так само М.О.Максимович вважав тоді саме М.Значко-Яворського творцем „Золотої Грамоти” та ідейним натхненником Коліївщини: „Мельхиседек благословив Залізняка на цей подвиг і обіцяв підготувати універсал із закликом до народу”, „Мельхиседек благословив Залізняка, його дружину і зброю”⁸¹⁹. При цьому, в роботі М.О.Максимовича відчувається ще й суто творчий літературний підхід до проблеми. Зокрема, в епізоді про зустріч М.Залізняка з ігуменом історик пише: „Він відкрив йому свій намір і сказав, що прийшов просити в нього доброї поради і благословення пастирського. Так зійшлися дві людини, котрі палали одним почуттям і задумали одну справу, не змовляючись між собою. Вони одразу зрозуміли один одного, з повною відвертістю вели довгу розмову про свою справу і нарешті вирішили:

⁸¹⁵ Гуля Н.І. Ідейно-релігійна роль М.Значко-Яворського в подіях Коліївщини: історіографічний аспект // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Черкаси, 2004.- С.90-93.

⁸¹⁶ Филарет. История Русской Церкви.- М., 2001.- С.756.

⁸¹⁷ Кулиш П. Записки о Южной Руси.- К., 1994.- С.149.

⁸¹⁸ Маркевич Н. История Малороссии.- М., 1842.- Т.2.- С.660-661.

⁸¹⁹ Максимович М. Киев явился градом великим...- К., 1994.- С.252, 253.

насилля відбити силою, підняти Україну на її гнобителів і щоб там не було відстояти православну церкву”⁸²⁰. Пізніше, вже у 1845 р. М.О.Максимович робить різко критичні зауваження на ту інформацію, що А.О.Скальковський запозичив у В.Кребс про ігумена М.Значко-Яворського і виправляє перекручення щодо єпископа Переяславського і Бориспільського Г.Лінцевського⁸²¹. Історик все ж намагався розібратися й написати об’єктивну наукову працю, в якій би були висвітлені реальні події. Тому в подальшому він планував написати статтю, присвячену М.Значко-Яворському. Розшук матеріалів про ігумена, очевидно, зайняв у нього багато часу: “...про котрого вдалося нарешті дошукатися мені 1854 р. у Петропавлівському Глухівському монастирі, де він довго був архімандритом і там помер”⁸²². Але свою працю М.О.Максимович так і не закінчив.

Метою випущеної у 1861 р. монографії Ф.Лебединцева було в першу чергу виправдати М.Значко-Яворського. І дослідник дуже переконливо довів, що: по-перше, ігумен не брав жодної участі у підготовці і розвитку повстання, „що повстання в Україні 1768 року відбулося поза волею і участю Мельхиседека”⁸²³; по-друге, він всіляко намагався „відхилити священників і народ від спілкування з гайдамаками”⁸²⁴. Головними підставами для виправдання М.Значко-Яворського Ф.Лебединцев висунув наступні: 1) самого ігумена під час повстання не було не тільки в монастирі, але й в Україні (автор мав на увазі Правобережну Україну); 2) ігумен давав вказівку своїм ченцям у випадку найменшої небезпеки тікати на Лівобережжя до будь-якої іншої обителі; 3) ігумена ніхто з офіційних осіб не чіпав під час придушення Коліївщини; 4) так само його ніхто не чіпав і під час організації судового процесу над єпископом Гервасієм⁸²⁵. Пізніше була видана ще одна книга, повністю присвячена ігумену Мотронинського монастиря, котра ідейно і за фактичним матеріалом повністю повторювала монографію Ф.Лебединцева⁸²⁶.

Під впливом саме цих книг деякі історики змінили своє ставлення до М.Значко-Яворського і зробили переоцінку його діяльності. Так, А.О.Скальковський, під впливом польської історичної думки, першопочатково зображував ігумена не інакше як авантюриста, котрий після тюремного ув’язнення в Дерманському кляшторі загорівся “істинним

⁸²⁰ Там само, с.251-252.

⁸²¹ Максимович М. Известия о гайдамаках // Собр.соч.- Т.І.- К., 1876.- С.589-590.

⁸²² Автобиография Мих.Алекс.Максимовича // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.344, 345.

⁸²³ Лебединцев Ф. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский.- К., 1861.- С.85, 92.

⁸²⁴ Там само, с.94.

⁸²⁵ Там само, с.92-93.

⁸²⁶ Мельхиседек Значко-Яворский или страдания Украйны за народность и веру во второй половине XVIII века.- К., 1873.- 160 с.

фанатизмом і поклявся помститися переслідувачам своїм і православ'я"⁸²⁷. Вже у третьому виданні своєї історії Нової Січі (1885) А.О.Скальковський вимушений був визнати: „Ми самі були втягнуті в ті оманливі свідчення і надрукували польську брехню в нашій книзі про гайдамаків, виданій в Одесі 1845 року. Тільки тепер, завдяки старанням шанованих учених патріотів Юзефовича та Лебединцева ім'я його виправдане й показані його благодієльні діяння на користь православної церкви та російського народу в Західній Україні"⁸²⁸. Після цього вже історик почав вважати, що М.Значко-Яворський – це „поборник православ'я,... захисник російської церкви та російського духовенства"⁸²⁹.

М.І.Костомаров на 1870 р. так і не вирішив для себе питання про оцінку М.Значко-Яворського, хоча і був знайомий з багатьма документальними матеріалами та науковою літературою. Тому до деяких наведених ним матеріалів дослідник додає “як свідчить переказ”⁸³⁰.

Суперечливе ставлення до діяльності ігумена знаходимо у Д.Мордовця, котрий, з одного боку, звинувачує і вважає його безпосереднім організатором Коліївщини (“різні”, “цієї страшної справи”), а з іншого боку, називає його гарячим патріотом, котрий не міг холоднокрівно споглядати як католицьке і уніатське духовенство заповняло його батьківщину⁸³¹.

Інший відомий дослідник гайдамацького руху Я.Шульгин (1890) вважає М.Значко-Яворського знаковою фігурою і тому до його діяльності прив'язує процес розвитку православної церкви на Правобережжі, котрий поділяє на три періоди: до 1761 р. (до призначення ігумена “правителем українських церков”), 1761-1765 рр. (час його активної місцевої діяльності) та 1767-1768 рр. (час масового переходу населення у православ'я, що продовжувалося “доки єпископ Гервасий і ігумен Мельхиседек не були навіки розлучені з Україною”)⁸³².

Разом з тим, не дивлячись на досить значний доробок в історіографії ХІХ ст. з приводу ролі ігумена М.Значко-Яворського в подіях 1760-х рр., у деяких авторів відчувається нестача в цій інформації. Так, М.П.Драгоманов у 1879 р. змальовував цього діяча як героїчного ідеаліста, котрий разом з М.Залізнякам та І.Гонтою „підняли людей „золотою грамотою”, яку мовби дала цариця Катерина, й сподівались, що та цариця, яка за три роки перед тим знесла гетьманщину на лівім боці Дніпра і вже придушувала й Січ, та

⁸²⁷ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733-1768.- Одесса, 1845.- С.69.

⁸²⁸ Скальковський А.О. Історія Нової Січі.- Дніпропетровськ, 1994.- С.431.

⁸²⁹ Там само, с.430.

⁸³⁰ Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования.- Т.17.- СПб., 1886.- С.125-126.

⁸³¹ Мордовцев Д. Гайдамачина.- СПб., 1870.- С.221, 225, 227.

⁸³² Шульгин Я. Начерк Коліївщини.- Львів, 1898.- С.13-14.

цариця, яка роздавала кріпаків своїм слугам, потерпить нову хмельниччину на правім боці Дніпра!”⁸³³

До кінця XIX - початку XX ст. історична наука вже досить серйозно опанувала критичний підхід у дослідженні історії православної церкви в Україні, використовуючи різноманітні методологічні прийоми та залучаючи широке коло виявлених джерел, що дозволяло здійснювати переоцінку шляхів розвитку церкви в цілому, окремих подій та діяльності православних ієрархів. В результаті з’являється й ряд ґрунтовних досліджень як загального характеру, так і присвячених деяким епізодам історії церкви, причому у зв’язку з перебігом політичних подій в Україні, її економічного, соціального та культурно-національного розвитку. Немало уваги приділялося й міжконфесійним стосункам на Правобережній Україні у 1760-х рр.

Особливого розквіту в цей час зазнав жанр історичної наукової біографістики. З’являється ряд серйозних досліджень, присвячених життю та діяльності представників вищої української церковної ієрархії. Оскільки М.Значко-Яворський у 1760-х рр. адміністративно підпорядковувався керівництву Переяславсько-Бориспільської єпархії, то, відповідно, найчастіше він згадується у працях, присвячених її історії та її ієрархії, в першу чергу – у зв’язку з єпископом Гervasієм Лінцевським. Найбільш вагомими ж роботами про нього відзначилися С.Іваницький та В.Пархоменко, котрі намагалися розглядати діяльність цього архієрея у зв’язку з міжконфесійним загостренням стосунків.

С.Іваницький у своїй монографії досить резонно зауважив, що “Мельхиседек не міг розпоряджатися в довірених йому справах цілком самостійно, на свій розсуд, від своєї особи”, оскільки він знаходився у підпорядкуванні своєї єпархіальної влади, котра ним керувала і котрій він зобов’язаний був звітуватися”⁸³⁴. Виходячи саме з цієї точки зору історик вважав, що Ф.Лебединцев у 1861 р. занадто перебільшив значення діяльності М.Значко-Яворського, приписуючи “йому одному ініціативу всього православно-українського руху”, залишаючи в тіні інших діячів, зокрема Г.Лінцевського⁸³⁵. Не схильний перебільшувати роль М.Значко-Яворського і В.Пархоменко. З приводу праць А.Скальковського та Д.Мордовця він писав: “...подібне підкреслювання ролі однієї особистості навряд чи допустиме з наукової точки зору... Тим не менше не можна заперечити деякого відношення до повстання ігумена Мелхиседека”⁸³⁶, що виражалося у

⁸³³ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране.- К., 1991.- С.419.

⁸³⁴ Иваницкий С. Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или Польской Украине (1757-1769 гг.) // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического Общества.- Вып.10.- Каменец-Подольск, 1904.- С.3.

⁸³⁵ Там само, с.2.

⁸³⁶ Вл.П-ко. К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке // Киевская старина.- 1905.- №7-8.- С.114.

пробудженні в народі “релігійно-національної самосвідомості”, але не більше. Історик також повністю ставить діяльність ігумена в залежність від діяльності єпископа Гервасія і не вбачає в ньому повністю самостійної політичної фігури⁸³⁷. Тоді ж В.Пархоменко досить аргументовано довів свою ж тезу, що «про роль Мельхиседека у повстанні 1768 р. краще говорити гіпотетично, а не категорично». Тим більше, що, на його думку, якби ігумен Мотронинського монастиря «був замішаний в участі у повстанні, особливо ж в організації його, звичайно, його судили б, як судили тоді багатьох духовних осіб, часто по одній, нічим не доведеній підозрі їх в участі з гайдамаками»⁸³⁸. Серед сучасних істориків так само вважає і В.Смолій, стверджуючи, що на користь цієї версії свідчить той факт, що М.Значко-Яворський «не зазнав якихось утисків та переслідувань з боку російського уряду», а був лише переведений на відповідну посаду в інший монастир⁸³⁹.

Цікаву думку щодо діяльності ігумена висловив дослідник міжконфесійних стосунків на Правобережній Україні А.Войтков. Він представив М.Значко-Яворського як основоположника нового способу “самозахисту від польсько-уніатського фанатизму” дипломатичним шляхом, котрий сприйняв у 1770-х рр. у своїй діяльності єпископ Переяславський і Бориспільський Іов Базилевич⁸⁴⁰.

Чомусь до нинішнього часу у вітчизняній історіографії побутує думка, ніби М.Грушевський вслід за польською історіографією ХІХ ст. вважав М.Значко-Яворського організатором Коліївщини (1768 рр.)⁸⁴¹. Однак, насправді він відносився до цього питання більш зважено. Зокрема, він писав: “Переяславські владики, котрим підлягали православні парафії Київщини, не могли з-за границі успішно боротися з унією, але у них знайшовся на місці дуже зручний і завзятий помічник: Мелхиседек Значко-Яворський... Йому поручено завідування православними парафіями полудневої Київщини, і він дуже енергійно заходився коло організації православних громад, заохочуючи їх міцно триматися православної віри, не приймати священиків уніатських... Так виникає в 1760-х роках завзята боротьба унії з православ'ям... Мелхиседек їздив у сій справі до цариці й дістав різні обіцянки; російському послові в Варшаві наказано заступитися

⁸³⁷ Вл.П. Гервасий Линцевский (материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина.- 1904.- №12.- С.437-438; Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.).- Полтава, 1910.- С.61-62.

⁸³⁸ П-ко Вл. Был ли игумен Мельхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г. // Киевская старина.- 1905.- №1.- С.4-7.

⁸³⁹ Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал.- 1993.- №10.- С.24.

⁸⁴⁰ Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776).- К., 1903.- С.45-46.

⁸⁴¹ Матях В. Мелхиседек Значко-Яворський // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000.- С.250.

перед польським правительством”⁸⁴². Та й у своїх відомих “Очерках истории украинского народа”, що видавалися у 1906, 1911 рр. історик лише відзначав, що ігумена Мотронинського монастиря “вважали одним з ініціаторів народного руху”⁸⁴³. З усього цього аж ніяк не випливає, що й сам М.Грушевський вважав М.Значко-Яворського організатором Коліївщини. Крім того, він був знайомий з роботами багатьох істориків, що вивчали більш детально дану ситуацію (напр., Я.Шульгина, В.Пархоменка та ін.). Щоправда, у першому виданні своїх “Очерков” (1904) історик таки допустив помилку, висловившись про ігумена: “...він прийняв участь в організації руху”. Але після критичного зауваження В.Пархоменка у 1905 р. одразу ж змінив свою думку на більш зважену, якою і послуговувався в подальшому.

Та досить детальна розробленість означеної теми на початок ХХ ст., її обговорення в дискусіях на сторінках багатьох монографій та статей все ж таки не призвело до зміни ситуації в українській історіографії. Так, якщо О.Єфименко на 1906 р. сумнівалася в участі М.Значко-Яворського у повстанні⁸⁴⁴, то для М.Аркаса у 1908 р., К.Широцького у 1918 р., для Д.Дорошенка на 1932 р. або М.Голубця у 1935 р. цих сумнівів не існувало⁸⁴⁵. Не дивлячись на такі розбіжності існував єдиний елемент, що об’єднував всі ці праці – це позитивна оцінка діяльності М.Значко-Яворського у протиставленні до польської історіографії.

Польську історіографію слід взагалі вважати творцем проблеми М.Значко-Яворського. Вона першою про нього заговорила, причому виключно в негативному тоні. Так, А.Моценськи, сучасник подій 1768 р., вважав, що Коліївщина – це витвір М.Значко-Яворського, котрий таким чином помщався за страченого свого родича⁸⁴⁶. Аналогічне відношення в польській науці залишилося і в майбутньому. Як приклад, можна ще навести думку Т.Корзона, котрий вважав діяльність М.Значко-Яворського нічим іншим як крвожерливим підбурюванням темного фанатика⁸⁴⁷. Відомий польський історик Й.Шуйськи розглядав її у зв’язку із російською політикою. На його думку, М.Значко-Яворський діяв не самостійно, а за вказівкою єпископа Гервасія та імператорського двору. Підтвердженням же цього він вважав існування “Золотої грамоти”, у справжності якої не сумнівався⁸⁴⁸. В такому ж розумінні подавав виклад історії і Т.Морачевськи⁸⁴⁹. Інший відомий польський вчений, Ф.Равіта-Гавронськи,

⁸⁴² Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.416.

⁸⁴³ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1990.- С.279.

⁸⁴⁴ Єфименко А.Я. История украинского народа.- К., 1991.- С.360.

⁸⁴⁵ Аркас М.М. Історія України-Русі.- К., 1993.- С.341; Широцький К. Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.).- К., 1918.- С.15; Дорошенко Д. Нарис історії України.- Т.ІІ.- К., 1992.- С.256; Велика історія України.- Т.ІІ.- К., 1993.- С.142.

⁸⁴⁶ Mosceński A. Pamiętnik do historii Polskiej.- Poznań, 1858.- S.109.

⁸⁴⁷ Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta.- Poznań, 1877.- S.200.

⁸⁴⁸ Szujski J. Dzieje Polski.- T.IV.- Lwów, 1866.- S.440.

⁸⁴⁹ Moraczewski T. Dzieje narodu polskiego.- T.V.- Poznań, 1877.- S.97.

зображував М.Значко-Яворського як особистість надзвичайно амбітну і заздрісну, котра намагалася своїми діями досягти слави єпископа Георгія Кониського і тримала під своїм впливом єпископа Гервасія Лінцевського⁸⁵⁰. Подібні висловлювання неодноразово зустрічали протидію в українській історіографії, наприклад у відповідях Я.Шульгина, С.Томашівського та ін.⁸⁵¹

З.Когут надзвичайно позитивно оцінив дослідження сучасного польського історика В.Серчика, особливо у порівнянні з радянською історіографією. Крім того, що, на його думку, він “грунтовно проаналізував соціальні, національні та релігійні фактори”, найбільшою заслугою дослідника стало детальне вивчення діяльності М.Значко-Яворського⁸⁵². Справді, праці В.Серчика мали досить вагоме значення для розвитку історичної науки, але, в першу чергу, для польської. Адже для неї головним завданням було позбутися старих штампів, котрі домінували ще з середини ХІХ ст. В кількох своїх роботах історик спеціально зупинявся на М.Значко-Яворському і таки довів польському науковому середовищу, що той не мав прямого відношення до організації Коліївщини і що він не був тупим і темним фанатиком⁸⁵³. Але, на його думку, агітація на території Речі Посполитої М.Значко-Яворського спільно з єпископом Георгієм Кониським безпосередньо сприяла загостренню обстановки і, крім того, вона була “інспірована” російським урядом⁸⁵⁴. Саме прибуття ігумена на Правобережжі істотно не вплинуло на релігійну ситуацію тут, а сам він проводив просту і чітку “місіонерську” діяльність⁸⁵⁵.

Російська історіографія в цілому надто не переймалася особистістю М.Значко-Яворського і відносила до нього досить індиферентно. Проте, його фон для російських істориків швидше слугував виправданням для політичної діяльності уряду Катерини ІІ стосовно Речі Посполитої у зв’язку з т.зв. “дисидентським питанням”, ніж для пояснення причин Коліївщини чи змалювання реального положення українського населення на Правобережжі.

Відомий російський історик С.М.Соловйов згадував про М.Значко-Яворського у праці, присвяченій ліквідації польської державності (1863), та у загальновідомій багатотомній історії Росії (1877), повністю повторює польського історика А.Мощенського і вважає, що саме його діяльність

⁸⁵⁰ Rawita-Gawroński Fr. *Historia ruchów hajdamackich*.- Т.ІІ.- Lwów, 1901.- S.34, 39, 48.

⁸⁵¹ Шульгин Я. “Правда” о колиивщине польского историка г.Корзона // Киевская старина.- 1893.- №1.- С.156-157; Томашівський С. Fr.Rawita-Gawroński. *Historia ruchów hajdamackich*. We Lwowie 1901. Т.І і ІІ, ст.269+297.- С.18.

⁸⁵² Когут З. Коріння ідентичности..., с.285-286.

⁸⁵³ Serczyk W. Melchizedek Znacko-Jaworski i klasztor Motreninski przed wybuchem Koliszczyzny // *Studia Historyczne*.- 1968.- №3.- S.297-321.

⁸⁵⁴ Serczyk W. *Historia Ukrainy*.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.- S.190; Serczyk W. *Historia Ukrainy*.- Wyd.III.- Wrocław-Warszawa-Kraków, 2001.- S.151; Serczyk W. *Katarzyna II – carowa Rosji*.- Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk-Łódź, 1989.- S.178.

⁸⁵⁵ Serczyk W. *Koliszczyzna*.- Kraków, 1968.- S.50, 51.

викликала “страшне озлоблення уніатського духовенства” та їх подальші нападки на православне населення⁸⁵⁶.

У 1873 р. М.О.Коялович видав одну зі своїх найвідоміших праць, в якій спробував якнайширше відтворити події, що розгорталися на Правобережній Україні у зв’язку з національно-релігійною ситуацією у другій половині XVIII ст. Вже згадуваний історик С.Іваницький вважав головним недоліком цього твору його крайню релігійну нетерпимість і упередженість стосовно уніатів⁸⁵⁷. Ігумена М.Значко-Яворського ж М.О.Коялович характеризував як людину, „що поєднувала в собі і народне загартування малоросійського козака, і вищу освіту, отриману в Київській Академії і могутню зброю благодієння – знання медицини”⁸⁵⁸. Відтворюючи його діяльність, дослідник спирається виключно на документальні матеріали. Саме на їх підставі він приходить до думки, що Мельхиседек „повністю чистий у справі гайдамацької смути того часу”⁸⁵⁹. Основним документом для підтвердження цього історик вважає, як і багато інших дослідників, лист М.Значко-Яворського, написаний ним у травні 1768 р. до ченців свого монастиря, в котрому той закликав ні в якому разі не підтримувати гайдамаків і при першій же небезпеці тікати, а „наша справа судом доводити, та терпінням” й „краще безвинно постраждати, ніж винним жити...”⁸⁶⁰. Як вважає М.О.Коялович, ці та інші заклики М.Значко-Яворського мали якийсь вплив на населення, хоча самого гайдамацького руху вони й не зупинили.

Дослідження М.О.Кояловича виявилось чи не найбільш ґрунтовним в російській історіографії, де б широко висвітлювалася діяльність М.Значко-Яворського. В інших же – лише поверхнево. Як правило, російські історики вважали його непричетним до Коліївщини, зокрема представники закордонної історіографії М.Д.Тальберг (1962) та І.К.Смолич (1960-ті рр.)⁸⁶¹.

Радянська історіографія мало говорила про М.Значко-Яворського. Вище вже згадувалася думка А.Дмитрієва щодо нього, висловлена ще у 1934 р. Історик явно перебував у полоні польської історичної думки другої пол.ХІХ – поч.ХХ ст., концепцію котрої творчо переробив під ідеологічні штампи 1930-х рр. Тому він надає М.Значко-Яворському такі епітети як “хитрий монах-ігумен”, “таємний агент цариці Катерини ІІ”. В зображенні дослідника головним для цього ігумена було проведення широкої агітації серед

⁸⁵⁶ Соловьев С.М. История падения Польши. Восточный вопрос.- М., 2003.- С.71-72; Соловьев С.М. История России с древнейших времен.- Кн.ХІV. Т.27-28.- М., 1965.- С.244, 247.

⁸⁵⁷ Иваницкий С. Переяславский епископ Гервасий Линцевский..., с.5.

⁸⁵⁸ Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов.- Минск, 1999.- С.19-20.

⁸⁵⁹ Там само, с.94.

⁸⁶⁰ Там само, с.94; див також: Архив Юго-Западной России.- Ч.І. Т.3.- К., 1864.- С.711-714.

⁸⁶¹ Тальберг Н. История Русской церкви.- М., 1997.- С.658-659; Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917.- Ч.2.- М., 1997.- С.325-326, 477.

місцевого населення з метою посіяти національно-релігійну ворожнечу серед українців, поляків і євреїв⁸⁶². М.Значко-Яворський постає як виконавець волі Катерини II. При цьому, він не лише особисто займається агітацією, але також розсилає своїх підлеглих ченців для підбурювання, сам “зайнявся організацією ударного гайдамацького загону” і переконав М.Залізняка, що тільки таким чином той може стати гетьманом⁸⁶³.

Проте, така оцінка М.Значко-Яворського була характерна для радянської історіографії у 1930-х рр., коли вже повністю панувала ідеологія войовничого матеріалізму. Пізніше подібні антиклерикальні інсинуації повністю зникли, точніше – набули більш наукового характеру, з використанням відповідного методологічного інструментарію.

Взагалі, в радянській історіографії також, як і в інших історіографічних напрямках, було різне ставлення до діяльності М.Значко-Яворського і як особистості. Наприклад, на поч. 1920-х рр., ще за відсутності широкої антицерковної пропаганди (вона тільки набирала свої оберти), М.Горбань оцінює ігумена досить позитивно, хоча сам дослідник виходив виключно із класових позицій марксизму і негативно ставився до церкви і релігії⁸⁶⁴. Його діяльність також позитивно сприймали такі відомі історики, як К.Гусликий, Г.Храбан, Г.Сергієнко та ін.

У поглядах К.Гусликого спостерігається поступова еволюція. У 1934 р. він писав про “православних гнобителів”, які на чолі з М.Значко-Яворським проводили антикатолицьку пропаганду, “спираючись на царизм, підтримуючи його загарбницьку політику на Правобережжі” і відігравали “провокаційну роль”⁸⁶⁵. Як бачимо, ці його думки перегукуються із думками А.Дмитрієва. На них вочевидь вплинув загальний ідеологічний підхід радянської влади у 1930-х рр., особливо у ставленні до православної церкви і релігії в цілому. Відповідно до нього історик і вживає негативні епітети, вважає, що українське духовенство XVIII ст. – це “головний носій феодално-релігійної ідеології”. В той час історик помилково стверджував про М.Залізняка як особистість, яку висунуло на роль ватажка повстання чернецьке середовище і створило йому авторитет, “популяризуючи його серед мас, ширячи про нього різні легенди”⁸⁶⁶. Вже до 1947 р. К.Гусликий скоригував своє ставлення до М.Значко-Яворського і його ролі в ситуації напередодні Коліївщини. Тепер він висловив свою позицію більш чітко: по-перше, ігумен активно боровся з унією, маючи підтримку російського уряду, по-друге, його безпосередню участь у повстанні встановити неможливо; по-третє, його діяльність “відіграла велику роль в ідеологічній підготовці повстання, посилюючи серед українського народу антишляхетські,

⁸⁶² Дмитриев А. Колиивщина (Из истории классовой борьбы на Украине во второй половине XVIII в.).- М., 1934.- С.11-16.

⁸⁶³ Там само, с.12-13.

⁸⁶⁴ Горбань М. Гайдамаччина.- Х., 1923.- С.66-67.

⁸⁶⁵ Гусликий К. Селянське повстання 1768 року на Україні.- Х., 1934.- С.42.

⁸⁶⁶ Там само, с.43-44.

антикатолицькі настрої”, по-четверте, чутки про його організацію та керівництво повстанням, авторство “Золотої грамоти” виникли з його антиуніатської діяльності і поїздки до Катерини II⁸⁶⁷. Також і щодо ченців Мотронинського монастиря дослідник тепер вважає, що вони тільки лиш знали про підготовку повстання і сприяли їй.

Інший радянський історик Г.Ю.Храбан ставився до М.Значко-Яворського цілком позитивно і, мабуть, не зовсім справедливо П.Мірчук критикує за його позицію на підставі відношення ігумена до Москви. Якраз у цього дослідника саме цей акцент дуже невиразний і прослідковується лише в загальноприйнятій для радянської історичної науки 1960-1970-х рр. фразі, що „відстоюючи православ’я, селянство боролось не за богословські, небесні справи, а за свої земні інтереси: геть панщину, геть шляхетське гноблення, за возз’єднання з братньою Росією (Підкреслення моє.- Автор). В специфічних умовах Правобережжя переслідуване православ’я стало ідеологічним прапором визвольної боротьби”⁸⁶⁸. Інших згадок про лінію „М.Значко-Яворський – Москва” у Г.Ю.Храбана ми не знайдемо. Навпаки, сам дослідник критикує того ж таки А.Дмитрієва за його погляди, як і П.Мірчук. Так само, як і П.Мірчук, він висловлює невдоволення негативним образом М.Значко-Яворського у художньому романі М.Глухенького „Коліївщина” (1966). Головною ж заслугою ігумена історик вважає, по-перше, залучення селянських мас до релігійної боротьби за допомогою сільського духовенства, і, по-друге, організацію відсічі уніатам саме „на законних підставах”⁸⁶⁹.

Свої уявлення Г.Ю.Храбан не змінив і майже через двадцять років у спеціальній монографії, присвяченій Коліївщині. В ній він все так же використовував ідеологічні штампи, але його висновки щодо М.Значко-Яворського та єпископа Гервасія Лінцевського відзначалися безумовним прогресом для радянської історичної науки: “...зрозуміло, що методи діяльності єпископа та ігумена обумовлювалися їхнім релігійним світоглядом та їхніми посадами, які вимагали боронити православ’я на Правобережжі мирними засобами. Отже, вони не мали на меті підбурювати селян до повстання проти поміщиків”⁸⁷⁰. В цьому Г.Ю.Храбан солідарний з тими висновками, яких дійшли історики ще наприкінці XIX – на поч.XX ст., зокрема С.Іваницький, В.Пархоменко та ін. Різниця між ними полягає лише у приведенні дослідником діяльності обох церковних діячів у співвідношення з “класовою боротьбою”: з одного боку їх діяльність “збіглася з класовими та національно-визвольними прагненнями українського селянства”, а з другого боку вони “розходилися тут з пригнобленими масами, для яких ... боротьба за віру ототожнювалася з класовою та національно-визвольною боротьбою”⁸⁷¹.

⁸⁶⁷ Гуслистий К. Коліївщина.- К., 1947.- С.22.

⁸⁶⁸ Храбан Г.Ю. Мемуари..., с.141.

⁸⁶⁹ Там само, с.141.

⁸⁷⁰ Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.).- К., 1989.- С.31.

⁸⁷¹ Там само.

Відомий історик Г.Я.Сергієнко саме з діяльністю ігумена пов'язує те, що в середині 1760-х рр. “склались сприятливі умови для визвольного повстання народних мас на Правобережжі”⁸⁷². Також доктор історичних наук К.І.Стецюк вважав М.Значко-Яворського визначним церковним і політичним діячем⁸⁷³. Але існувала й інша думка, згідно якої ігумен “коли почалося повстання... закликав нар[одні]. маси припинити боротьбу проти польс[ьких]. панів”⁸⁷⁴.

З.Когут, оцінюючи радянську історіографію 1960-70-х рр., дійшов висновку, що “совєтські історики завжди мали клопіт із поєднанням антифеодальної класової війни та національно-релігійної боротьби”. Саме тому вони (і, зокрема, І.О.Гуржій та В.М.Кулаковський⁸⁷⁵) заперечували активну роль М.Значко-Яворського у підготовці Коліївщини⁸⁷⁶. Хоча, здається, це питання все ж таки повинне розглядатися не з точки зору ідеологічної оцінки, а з точки зору фактів. Тому слід також поставити й інше питання: що ж розуміти під активною участю у підготовці повстання? Якщо мова йде про безпосередню участь в його організації, то необхідно визнати, що І.О.Гуржій та В.М.Кулаковський були праві, як і багато інших істориків, що не притримувалися радянської ідеології. Якщо ж розуміти під цим тільки активну політичну діяльність антиуніатського спрямування, то, відповідно, є правим З.Когут, як і інші історики з аналогічними висловлюваннями. Проте, на мою думку, найбільш вірним було б поєднувати обидві точки зору, оскільки М.Значко-Яворський все ж таки не мав відношення до підготовки Коліївщини як організатор і, в той же час, він впливав на суспільну свідомість населення Правобережної України своєю активною позицією. Щодо В.М.Кулаковського, то він взагалі зображував М.Значко-Яворського з негативної сторони, протиставляючи ігумена рядовому духовенству, яке сприяло повстанню і піднімало на нього народ, так як той належав до церковної верхівки і закликав населення до терпіння та неприєднання до гайдамацьких загонів⁸⁷⁷.

Для частини радянських істориків, все ж таки, фігура М.Значко-Яворського, очевидно, уявлялася досить незручною (можливо, по причинах, вказаних З.Когутом) і тому в деяких роботах вона взагалі опускалася⁸⁷⁸, хоча

⁸⁷² История Украинской ССР.- Т.3.- К., 1983.- С.511.

⁸⁷³ Стецюк К.І. Коліївщина – велике народно-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст. // Коліївщина. 1768.- К., 1970.- С.74.

⁸⁷⁴ Значко-Яворський Матвій Карпович // Радянська енциклопедія історії України.- Т.2.- К., 1970.- С.222; Значко-Яворський Матвій Карпович // Українська радянська енциклопедія.- Т.4.- К., 1979.- С.287.

⁸⁷⁵ Мається на увазі праця: Гуржій І.О., Кулаковський В.М. Визначна подія в історії українського народу (До 200-річчя Коліївщини) // Український історичний журнал.- 1968.- №6.

⁸⁷⁶ Когут З. Коріння ідентичности..., с.280.

⁸⁷⁷ Кулаковський В.М. Полум'я гніву народного.- К., 1968.- С.29-30.

⁸⁷⁸ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20-60-х рр. XVIII ст.- К., 1965.- С.93-100, 108-109; Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.- К., 1972.- 788 с.

у зв'язку з процесами, що передували Коліївщині і з огляду на роль у них ігумена, це виглядає щонайменше нелогічно.

Українська зарубіжна історіографія представлена в першу чергу роботами В.Кудрика, І.Власовського та П.Мірчука. Та між собою вони дуже нерівнозначні. Так, праця В.Кудрика відрізняється дуже слабкою науковою базою. По суті, автор використовує і в переважній більшості переповідає те, що було свого часу опубліковано ще Ф.Лебединцевим у 1864 р.⁸⁷⁹, періодично вставляючи цитати з творів Т.Г.Шевченка та деяких інших авторів. Як він сам зауважував: „Важне для мене було – показати особу Яворського як великого патріота-народолюбця і великого християнина; як великого оборонця українського народу, видобувши його великі заслуги зпід пороку забуття”⁸⁸⁰. Отже, автор скоріше ставив собі за мету створити суто просвітницьку роботу, ніж наукову. В цілому ж, сам по собі цей твір досить безсистемний.

Так само за основу своїх поглядів взяв дослідження Ф.Лебединцева й І.Власовський (1957), котрий відводить провідну роль в історії національно-релігійної боротьби на Правобережжі до 1768 р. саме М.Значко-Яворському. Так, на його думку, серед населення Київщини і Брацлавщини чутки про заступництво Росії за православних поширилося якраз із-за поїздки ігумена до імператриці Катерини II і саме завдяки цим чуткам збільшився місцевий опір греко-католицькому наступу⁸⁸¹. Але цю думку висловив ще відомий історик І.Крип'якевич (1938)*, котрий теж ставив в заслугу М.Значко-Яворському організацію оборони православ'я на Наддніпрянщині і, зокрема, писав: „...своїми поїздками і листами він підніс дух населення, ввійшов у зв'язки з Запорожжям і врешті від цариці Катерини дістав обітницю дипломатичного втручання у справи православних у Польщі”⁸⁸². Між іншим, І.Крип'якевич помилився в тому, що приписав М.Значко-Яворському політичні зв'язки із Запорозькою Січчю. Насправді цього не було. Але дуже багато істориків цю помилку повторили (в т.ч. й І.Власовський). Зараз же можна говорити лише про зв'язки його Троїцького Мотронинського монастиря із Січчю, де він був ігуменом. Це справді факт. Проте ці зв'язки обителі мали суто економічний характер і не більше⁸⁸³, що взагалі було властиво для майже всіх монастирів України.

⁸⁷⁹ Архив Юго-Западной России.- Ч.I. Т.3.- К., 1864.- ССХІІІ, 683 с.

⁸⁸⁰ Кудрик В. Мелхиседек Значко-Яворський.- Вінніпег, 1957.- С.212.

⁸⁸¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.- Т.III.- К., 1998.- С.199.

* Рукопис 1938 р. був виданий пізніше під псевдонімом: І.Холмський. Історія України.- Нью-Йорк-Мюнхен, 1949.

⁸⁸² Крип'якевич І.П. Історія України.- Львів, 1990.- С.232.

⁸⁸³ Центральний Державний Історичний Архів України в м.Києві.- Ф.229, оп.1, спр.166, арк.83-83 зв., 101; Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).-

Спираючись на І.Власовського і повторюючи його історик Н.Полонська-Василенко у 1970-х рр. так само відвела ігумену провідну роль у Коліївщині⁸⁸⁴.

Від цих робіт значно відрізняється монографія П.Мірчука, при чому не лише використаною науковою літературою, але й аналітичним підходом до порушуваних питань. Сам дослідник, хоч і заперечував організаційну діяльність М.Значко-Яворського в повстанні, проте, все ж таки, не відкидав можливість його суто ідейного впливу, оскільки той „оповідав усім українцям, особливо ж тим організаторам Коліївщини, що зібралися були в Мотронинському монастирі, закликаючи до оборони переслідуваних”⁸⁸⁵. А на підставі використаних свідчень М.Залізняка він вважає, що „ніякого пов’язання ігумена Мелхиседека Значка-Яворського, який шукав підтримки Росії в релігійних справах, із повстанням не було”⁸⁸⁶. Однак, історик вимушений був все ж таки дуже обережно зазначити вплив його на перебіг подій. Дослідник ставить перед собою питання, чи „не розбурхував Мелхиседек теж політично-національних почувань, скеровуючи їх практично в підготовку збройного повстання?” І сам же на нього відповідає: „Можливо, що певною мірою воно так було, але – без свідомого наміру Мелхиседека робити це”, „...він мав дуже сильний вплив на перебіг і на долю повстання, не плянуючи того й сам не усвідомлюючи собі того”⁸⁸⁷. Таким чином, М.Мірчук визнає особистісний фактор впливу ігумена на вибух 1768 р. як цілком закономірний. Головне, що заперечує історик – це його активну, свідому участь у підготовці й організації повстання: „...факти не залишають сумніву, що ігумен Мелхиседек Значко-Яворський... не був ані організатором, ані ініціатором, ані інспіратором коліївського повстання”. Отже, вперше в історичній думці було розмежовано свідоме і несвідоме в діяльності М.Значко-Яворського, що, мабуть, вже ближче до істини, ніж однозначні висновки попередників.

І при цьому П.Мірчук оцінює М.Значко-Яворського як з позитивної, так і з негативної сторони. Безумовно позитивним він вважає те, що ігумен став оборонцем православної віри на Правобережжі. Негативною ж стороною стала його промосковська позиція: „...Мелхиседек вирощував серед українців переконання, нібито православна Московщина, а зокрема цариця Катерина, співчуває боротьбі українського народу проти католицької Польщі”. Саме це, на його думку, відіграло трагічну роль у розвитку повстання і нанесло йому головний удар: „Приспання дією Мелхиседека сторожкості супроти Москви

Черкаси, 2002.- С.63; Мариновський Ю. Черкаська минувшина.- Т.І. Православні монастирі на терені Черкаської області до 1917 року.- Черкаси, 1997.- С.50.

⁸⁸⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Т.2.- К., 1992.- С.205.

⁸⁸⁵ Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.- Нью-Йорк, 1973.- С.173.

⁸⁸⁶ Там само, с.223.

⁸⁸⁷ Там само, с.262.

стало основною причиною успіху зрадницького підступу командування московської армії під Уманню на початку липня 1768 р. ...⁸⁸⁸

З.Когут, вважав, що “оборона православ’я” ігуменом створила сприятливу атмосферу для Коліївщини, чому також сприяла і невизначеність позиції вищого духовенства⁸⁸⁹.

Сучасна українська історіографія відноситься до М.Значко-Яворського також не визначено. Так, Т.В.Чухліб лише наголошує на тому, що його проповіді тільки знаходили “відгук серед населення, пробуджуючи релігійну та національну свідомість правобережних українців”⁸⁹⁰. Для В.М.Щербатюка образ ігумена – лише підстава для уявлення того, “якого жаху, тортур та знущань зазнавав православний люд”⁸⁹¹. Хоча власне сам приклад М.Значко-Яворського для цього є не зовсім вдалим (як відомо, той лише деякий час у липні-жовтні 1766 р. перебував у заточенні в католицькому Дерманському монастирі, звідки й втік до Переяслава, а потім продовжував свою політичну діяльність), скоріше слід би говорити про відому страту у 1766 р. мліївського ктитора Данила Кушніра.

Найбільш ґрунтовно серед сучасних істориків спробував розглянути діяльність М.Значко-Яворського дослідник із Черкас Ю.Ю.Мариновський у своїй праці про історію Троїцького Мотронинського монастиря. Його думка є нестандартною для нинішньої історичної науки, хоча й не новою. Вона не є новою тому, що ще у 1904 р. аналогічно висловився відомий дослідник історії Поділля С.Іваницький. Разом з тим, очевидно, що дослідник прийшов до неї завдяки власним наполегливим архівним розшукам. Він вважає, що “подвійне становище, в яке об’єктивно трапив Мелхіседек всупереч, напевне, своєму особистому бажанню, і було трагедією цієї людини. Він пунктуально і добросовісно виконує свої обов’язки...”⁸⁹² Для Ю.Ю.Мариновського головним є відтворення реальної картини розгортання національно-релігійної боротьби на Правобережжі, а тому він намагається вказати на помилковість тверджень окремих сучасних істориків та краєзнавців: “Ну не був Мотронинський монастир “козацьким” в повному розумінні цього поняття..., а отець Мелхіседек ні в якому разі – ні в думках, ні в своїх діях – не був ідеологом і одним з керівників Коліївщини, і позитивно не ставився до будь-яких насильницьких і протидержавних виступів...” Ю.Ю.Мариновський вимагає від нинішніх дослідників необхідності позбавлення “суб’єктивного, кон’юнктурного “висвітлення” минулого монастирів”⁸⁹³.

⁸⁸⁸ Там само, с.262, 263.

⁸⁸⁹ Когут З. Коріння ідентичности..., с.280-281.

⁸⁹⁰ Чухліб Т.В. Правобережні та західноукраїнські землі в кінці XVII-XVIII ст.// Історія України/ Під заг.ред.В.А.Смолія.- К., 1997.- С.133.

⁸⁹¹ Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина.- К., 2002.- С.86.

⁸⁹² Мариновський Ю.Ю. Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис).- Черкаси, 1990.- С.20.

⁸⁹³ Мариновський Ю. Черкаська минувшина.- Кн.І. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року.- Черкаси, 1997.- С.26.

Грунтовне вивчення біографії М.Значко-Яворського було здійснене також В.М.Матях⁸⁹⁴. Тут історик визнає ігумена “лише ідейним натхненником Коліївщини”⁸⁹⁵. Але в такому випадку слід визнати, що цей церковний діяч цілком усвідомлював кінцеву мету своєї діяльності – повстання! Якщо ж ні, то не може бути й мови про “ідейного натхненника” чи “ідеолога”, що рівнозначно. От і В.М.Ричка вважає, що ігумен не брав безпосередньої участі у перебігу тих подій, “не міг він на них вплинути і своїм пристрасним словом”⁸⁹⁶.

Ще трапляються випадки, коли автори, піддаючись впливам історіографії XIX ст., досить поверхнево підходять до висвітлення особистості М.Значко-Яворського. Для прикладу, краєзнавець П.П.Соса, допустивши кілька фактичних помилок та хибних трактувань у своїй роботі, між іншим, ще й стверджував про нього: „Він розуміє, що уярмлення трудового люду на Україні нічим не виправдане, що український народ, який успадкував високу національну культуру минулих поколінь, багату і славу історію, має законне право на свою незалежність, свободу і православну релігію, що тільки сам український народ у самовідданій боротьбі проти поневолювачів може звільнитись від соціального, національного і релігійного гніту”⁸⁹⁷. Подібні висловлювання є звичайною фантазією автора. В такому ж дусі висловлюється й інші краєзнавці⁸⁹⁸. Заперечення викликає й думка про нібито усунення після придушення Коліївщини російським урядом М.Значко-Яворського від церковних справ⁸⁹⁹, оскільки з 1768 р. він займав вагомі церковні посади аж до своєї смерті - ігумена Переяславського Михайлівського (1768-1771), кафедрального намісника Києво-Софійського (1771-1783), ігумена Києво-Видубецького (1776-1781), Лубенського Мгарського (1781) та Петропавлівського Глухівського (1781-1809) монастирів.

⁸⁹⁴ Матях В. Мелхиседек Значко-Яворський // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000.- С.243-250.

⁸⁹⁵ Там само, с.150.

⁸⁹⁶ Ричка В.М. “Цар схизматиків” (До питання про роль Мелхиседека Значко-Яворського у подіях 1768 р.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань.- К.- Черкаси, 1993.- С.54.

⁸⁹⁷ Соса П.П. Ігумен Мельхиседек: участь в організації повстання // Народні рухи України в історії, мові та літературі. Тези ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 225-річчю повстання.- Черкаси, 1993.- С.43.

⁸⁹⁸ Красенко В. Повстання козаків і селян 1768 р. в Правобережній Малій Русі-Україні. Гайдамачина // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні.- Випуск 7.- К., 1998.- С.53-57; Петровський А. Мелхиседек Значко-Яворський – одна з найяскравіших постатей української історії XVII ст. // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні.- Випуск 10.- К., 2001.- С.186-188.

⁸⁹⁹ Значко-Яворський Матвій Карпович // Довідник з історії України.- К., 2002.- С.262.

Невиправданим для теперішньої історичної науки є й використання застарілих поглядів, що давно вже себе вичерпали як з фактичної, так і з ідеологічної сторони. Однак, в сучасній українській католицькій історичній думці продовжуються ще традиції польської та української історіографії більш ніж сторічної давності. Її представники до сих пір вважають М.Значко-Яворського „сліпим зняряддям у руках російського царату”, автором „Золотої Грамоти”, організатором і ідейним вдохновителем Коліївщини, котрий „вночі 14 серпня 1768 року... посвятив гайдамакам ножі, і вони, розгромивши п'яних барських конфедератів, почали різати поляків і жидів, а ігумен Яворський закликав їх бити також уніятів, тобто українців-католиків”⁹⁰⁰. На жаль, слід констатувати повну непрофесійність у підході до історичного матеріалу автора наведених рядків, його незнання наукової літератури. Тільки так можна пояснити присутність в тексті і „14 серпня”, і „освячення ножів”, і „закликів Яворського”.

Аналогічні зауваження можна висловити й до більш серйозних наукових праць. В.Ю.Король, наприклад, вважає організатором Коліївщини взагалі все православне духовенство на чолі з М.Значко-Яворським та М.Залізняком⁹⁰¹. Повною нісенітницею є думка й Н.Г.Стоколос, що ігумен – головний організатор та натхненник гайдамацьких виступів, “якому довіряли цариця і Переяславський єпископ (Підкреслення моє.- Автор)”⁹⁰². Останні слова є взагалі незрозумілими: з чого видно, що “цариця” довіряла ігумену, коли достеменно навіть невідомо чи вона хоч раз із ним зустрічалася? Щодо єпископа Переяславського і Бориспільського Гervasія Лінцевського – то він був безпосереднім начальником М.Значко-Яворського і питання про довіру чи недовіру взагалі не може ставитись: єпископ давав вказівку, а ігумен її виконував, інакше останній міг бути позбавлений своєї посади.

Як бачимо, також до сих пір побутує думка про особисте знайомство М.Значко-Яворського із Максимом Залізняком. Але як вони могли бути між собою знайомі, коли ігумен не з'являвся у власному монастирі з 1766 р., а сам же полковник на допиті у Каргопільському карабінерному полку 26 червня 1768 р. показав, що у Мотронинській монастир він прийшов тільки в листопаді 1767 р.⁹⁰³ Маловірогідним є їх знайомство й раніше, так як М.Залізняк вибув на Запорожжя із села Медведівка не пізніше 1753 р., а М.Значко-Яворський тільки у травні цього року став ігуменом обителі і на Січі ніколи не був. Знайомство до 1753 р. маловірогідне хоча б тому, що майбутньому ігумену на той час було вже не більше 37 років (але не менше

⁹⁰⁰ Панас К. Історія Української Церкви.- Львів, 1992.- С.103.

⁹⁰¹ Король В.Ю. Історія України.- К., 1995.- С.62.

⁹⁰² Стоколос Н.Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Український історичний журнал.- 2002.- №4.- С.96.

⁹⁰³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів.- К., 1970.- С.359-360.

29), а О.Гермайзе, К.Гуслистый, І.Бутич стверджують, що М.Залізник народився на поч.1740-х рр., отже на 1753 р. він мав не більше 13 років.⁹⁰⁴

Очевидно, такий стан сучасної української історіографії в даному питанні зумовлено двома факторами: по-перше, використанням авторами обмеженої (і, при цьому, частково застарілої, частково неякісної в науковому плані) кількості літератури та джерел і, по-друге, зосередженням уваги на більш вагомих, з їх точки зору, питаннях.

До нинішнього часу в історіографії жодного слова не було сказано ще й про наукову роботу ігумена. Його описи церков на Правобережній Україні до сих пір зберігають своє інформаційне значення і залишаються для істориків фактично єдиним джерелом з багатьох питань. Наприклад, тільки у М.Значко-Яворського ми знаходимо поки що найдавнішу згадку про предків М.Грушевського (1866-1934). Описуючи храми Чигиринського староства, ігумен Мотронинського монастиря у 1767 році зробив відповідні записи по церкві Святої Параскеви в селі Худоліївка. За його даними, вона була збудована заново на місці старої у 1730 році, а рукоположений був до неї священником Данило Грушевський 12 липня 1742 року від молдавського митрополита Никифора⁹⁰⁵. З його описів ми можемо отримати також інформацію про кількісний склад церков на Правобережжі, їх конфесійну належність, навіть про національно-культурні зв'язки між цим регіоном та іншими, зокрема з Валахією, Румунією тощо.

Мабуть, вже тепер важко погодитися із твердженням В.А.Смолія, що участь ігумена Мотронинського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського у подіях 1768 р. до сих пір не була остаточно з'ясована⁹⁰⁶. Хоча, автор цих рядків в більш ранніх публікаціях притримувався такої ж думки⁹⁰⁷. Однак, я вважаю, вже зараз необхідно ставити крапку у цьому питанні, адже на сучасний момент історична наука має достатньо у своєму розпорядженні і документальних матеріалів, і наукових гіпотез, і відповідний методологічно-аналітичний інструментарій. Крім того, крапку в цьому питанні необхідно ставити хоча б тому, що подальші зволікання лише множитимуть ті помилки, що були допущені ще в ХІХ ст. і потім перекочували в пізніші публікації.

⁹⁰⁴ Гермайзе О. Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів // Україна.- 1924.- №1-2.- С.36; Гуслистый К. Селянське повстання 1768 року., с.61; Гуслистый К. Коліївщина..., с.21; Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст..., с.590.

⁹⁰⁵ Описание староства и протопопии чигиринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих // Киевские епархиальные ведомости.- 1862.- №10.- С.345-346.

⁹⁰⁶ Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал.- 1993.- №10.- С.23.

⁹⁰⁷ Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України ХVІІІ ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія): Монографія.- Черкаси: ЧІУ, 2002.- 137 с.; Ластовський В.В., Ластовська О.Л. Ігумен Мотронинського монастиря М.Значко-Яворський і ситуація на Правобережній Україні в 1760-х рр. // Визвольний шлях.- 2003.- Кн.3.- С.43-52.

При цьому необхідно зважити на те, що особистість в історії це не завжди те, що про неї думають нащадки і як вони її хочуть бачити.

Звернімо увагу на ту обставину, що про М.Значко-Яворського як діяльного захисника православ'я на Правобережжі ми не знайдемо інформації ні до 1761 р., ні після 1768 р. Чому тільки саме в цих хронологічних межах проявляється його активність? Адже він досить довгий час очолював Мотронинський монастир задовго до 1761 р. – ще з 1753 р.; і так само перебував на керівних посадах в інших монастирях (в Переяславі, Києві, Лубнах, Глухові) після Коліївщини. Відповідь проста: тільки в цей період він обіймав посаду управителя всіх правобережних монастирів і церков Переяславсько-Бориспільської єпархії. Тому уявляється, що думки С.Іваницького, В.Пархоменка та Ю.Маринівського мають під собою більше підґрунтя, ніж інші.

Стосовно оцінки особи М.Значко-Яворського можна відзначити ряд позицій в історіографії. Історична наука 1830-50-х рр. характеризується формуванням двох головних думок про архімандрита: за однією він виправдовувався як захисник православ'я, а за другою звинувачувався як розпалювач ворожнечі. Але обидві вони збігалися в одному: ігумен був організатором Коліївщини. З 1861 р. ідея про організацію повстання М.Значко-Яворським почала активно витіснятися в історичній думці і на поч. ХХ ст. вона повністю панувала лише у польській історіографії, де остаточно була спростована вже у 1960-70-х рр. Радянська історіографія єдиного підходу до оцінки цього діяча так і не виробила, очевидно, не в змозі поєднати (із-за ідеологічної заангажованості) національно-визвольний рух з діяльністю церкви, оскільки остання офіційно вважалася провідником антинародної політики і прислужником правлячої верхівки. Практично вся радянська історіографія обов'язково робить акцент на тому, що М.Значко-Яворський закликав населення Правобережної України не підтримувати гайдамацького руху і цим протидіяв класовій боротьбі. Сучасна ж історіографія характеризується рядом протиріч, що зумовлюються, головним чином, причинами індивідуального характеру, викликаними впливом окремих історіографічних напрямів попередніх століть.

В останнє десятиліття ХХ сторіччя в Україні активно почав розвиватися новий напрям у вітчизняній історичній науці – біографічна некрополістика, котрий безпосередньо пов'язаний із дослідженням біографій (просопографією) відомих державних, політичних, наукових, церковно-релігійних діячів минулого місцевого, всеукраїнського чи загальносвітового значення. Звичайно, слід зауважити, що основи цього напрямку було закладено ще у ХІХ ст. і в багатьох тогочасних чи пізніших наукових та популярних працях можна знайти окремі елементи, котрі передували сучасному становленню цього напрямку. Однак, справжній науковий підхід до нього почав розроблятися лише в 1990-х рр. В цей час та й уже на поч. ХХІ ст. багато в чому цьому сприяла діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського й окремих ентузіастів.

Було видано ряд серйозних досліджень, що поклали початок розробці нових науково-методологічних засад біографічної некрополістики.

Розширився й горизонт подальших наукових пошуків, можливість їх наступної дефрагментації у хронологічному, територіально-регіональному, соціальному, етнічно-національному аспектах. Рано чи пізно, але постане й питання про історіографічний аналіз становлення й розвитку біографічної некрополістики як цільного напрямку в історичній науці. Хоча дещо у цьому вже зроблено: вже зараз маємо історіографічний нарис загального характеру, здійснений відомим сучасним дослідником Л.А.Проценко⁹⁰⁸. Однак, в майбутньому, з подальшим розвитком некрополістики, обов'язково будуть з'являтися також історіографічні роботи, котрі будуть мати не лише загальний, але й суто тематичний характер, з врахуванням найновіших наукових досягнень, віднайденням нових пам'яток, постановкою нових проблем тощо.

Біографічна некрополістика як наукова дисципліна в першу чергу безпосередньо пов'язана із дослідженням історії церкви. В першу чергу тому, що більшість давніх поховань знаходилася саме поблизу церков, в самих храмах та на території монастирів. Як справедливо відмічає сучасний дослідник О.Чумаченко, "за християнською традицією, з давніх давен храми ставали місцем останнього спочинку уславлених церковних і світських діячів"⁹⁰⁹. Для прикладу можна навести інформацію про поховання гетьмана Данила Апостола (1734) в Преображенській церкві в с.Сорочинцях⁹¹⁰. По-друге, тому, що досить значну частину інформації науковці беруть саме із документальних джерел, що мають церковне походження (самі поховання, метричні книги, сповідні розписи тощо). Наприклад, В.М.Мордвінцев на основі вивчення метричних книг поставив питання про їх значення для розвитку історичної демографії⁹¹¹.

На мою думку, окремою сферою наукових зацікавлень в біографічній некрополістиці може бути дослідження поховань, документальних джерел та наукової літератури стосовно української церковної ієрархії, серед якої зустрічаємо значну кількість відомих науковців, богословів, письменників, політичних діячів.

Цілком закономірним у науковому пошуку багатьох дослідників було те, що в першу чергу вони звертали свою увагу на некрополі найбільш відомих місць в Україні (напр., у Києві, Львові, Одесі, Житомирі тощо). Це пояснюється, в першу чергу, їх найкращою збереженістю протягом століть і, в другу чергу, значною концентрацією поховань багатьох визначних особистостей минулого і сучасності. А така ситуація певною мірою впливає й на характер наукових досліджень в історіографії, роблячи деякі з них дещо

⁹⁰⁸ Проценко Л.А. Історія київського некрополя. К., 1995.- С.6-91.

⁹⁰⁹ Чумаченко О. Образи з минулого.- К., 1999.- С.3.

⁹¹⁰ Ксензенко А. Гетманская усыпальница // Киевская старина.- 1887.- №2.- С.354.

⁹¹¹ Мордвінцев В.М. Метричні книги // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія.- Вип.41.- 1999.- С.12-15.

одноманітними. Для історика ж важливі не лише описи, але й роздуми та висновки, які висловлюються в процесі пошуку.

Вперше детальну інформацію про поховання української православної ієрархії кінця XVII – XVIII ст. було оприлюднено київським митрополитом Євгенієм Болховітиновим (1767-1837) у своїх монографіях, виданих протягом 1825-1826 рр. і присвячених історії кафедрального Києво-Софійського собору та Києво-Печерської лаври⁹¹². Пізніше його інформація повторювалася й іншими дослідниками. Наприклад, він зауважив, що тіло київського митрополита у 1747-1757 рр. Тимофія Щербацького, померлого 18 квітня 1767 р. на посаді митрополита Московського, було “відспівано у Чудовому монастирі священницьким похованням, і з тих пір таке ж відспівування височайше звелено було здійснювати і над всіма померлими архієреями. Бо до цього часу вони відспівувані були похованням чернецьким”⁹¹³. Все це повністю повторив і Ф.Фон-Еттінгер⁹¹⁴.

В більшості випадків в науковій літературі йшлося лише про місце поховання тієї чи іншої духовної особи і в дуже рідкісних був присутній описовий елемент. Зрозуміло, що зацікавлення у повному дослідженні біографії того чи іншого православного церковного діяча неодмінно приводило історика до з’ясування всіх обставин його біографії, в т.ч. і пов’язаних із місцем поховання. Наприклад, у біографії митрополита Павла Конюсевича вказується, що він був похований у Києво-Печерській лаврі у склепі, “в приділі архidiaкона Стефана”, поруч з похованням князя Прозоровського⁹¹⁵. Іноді наводилася й більш повна інформація, як у випадку з похованням Іринія Фальковського (1762-1823), відомого богослова і викладача Київської духовної академії: “В катерининському приділі головної церкви киево-златоверхо-михайлівського монастиря, на одній із арок, скромно міститься невелика мідна дощечка з нехитрою епітафією: “тут поховане тіло в Бозі померлого єпископа Іринія Фальковського, бувшого вікарієм київським, потім єпархіальним смоленським...”⁹¹⁶

А от відомий історик І.Каманін наприкінці XIX ст. спеціально займався вивченням і залишив після себе опис склепу 1797 р., в якому були поховані І.Гізель (1683) і В.Ясинський (1708)⁹¹⁷. В деяких наукових дослідженнях

⁹¹² Болховитинов Е. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии.- К., 1825.- 294, 278 с.; Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры.- К., 1826.- 138, 194 с.; Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К.: Либідь, 1995.- 488 с.

⁹¹³ Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва., с.198.

⁹¹⁴ Фон-Эттингер Ф. Митрополиты, в царствование императрицы Екатерины II.- Б.м., б.г.- С.2.

⁹¹⁵ Митрополит Тобольский Павел Конюсевич // Киевская старина.- 1895.- №6.- С.268, 270.

⁹¹⁶ Булашев Г. Ириней Фальковский, коадьютор киевский // Киевская старина.- 1883.- №1.- С.89.

⁹¹⁷ Каманин И. Склепы в Великой Лаврской церкви // Киевская старина.- 1895.- №10.- С.9-10.

відмічається про “загибель” кладовищ вже у XIX ст. і неможливість їх вивчення істориками. Так, М.Васильєв, побувавши в колишньому чоловічому Лебединському монастирі, зауважив про існування в ньому до недавнього часу надгробних плит “у розкішному саду”, але особисто йому вже не вдалося знайти⁹¹⁸. В іншому випадку наголошувалося, що у Києві поки що “ще зберігається надгробна плита біля церкви Братського монастиря”, під якою був похований відомий паломник по святих місцях Європи, Азії і Африки чернець В.Г.Григорович-Барський (1701-1747)⁹¹⁹.

В деяких наукових працях, присвячених розгляду біографій видатних православних церковних діячів, знаходимо цікаві подробиці поховального процесу померлих ієрархів, описаних на основі виявлених авторами архівних документів. З цих матеріалів можна виявити певні особливості та загальні риси, властиві для обряду поховання української ієрархії. Так, А.Войтков, розповідаючи про похорони єпископа Переяславського і Бориспільського Іова Базилевича, котрий помер 2 травня 1776 р., описує наступну церемонію, проведену у Переяславі: “Було вироблено церемоніал виносу тіла в собор, розіслані укази до навколишнього духовенства з вимогою з’явитися для читання євангелія, а також захопити з собою голосистих і знаючих музику співаків. 4 травня відбувся виніс тіла із архієрейських келій, при безперебійному дзвоні у всіх міських церквах. Траурна процесія йшла між живою стіною семінаристів”⁹²⁰. В той же день Переяславська духовна консисторія влаштувала “поминальний стіл” для учасників церемонії. Тільки 5 травня ввечері тіло померлого було перенесено “в склеп, що розміщувався за лівим соборним кліросом”. Обов’язковою умовою поховання виявилася наявність дозволу від найвищої церковної структури – Св.Синоду та присутність при цьому православного ієрарха з іншої кафедри. Тому лише 19 червня київський митрополит Гавриїл Кременецький здійснив у Переяславі “останні молитвослов’я”, а проповідь за дорученням духовної консисторії прочитав священник с.Недри Басанської протопопії І.Прилуцький⁹²¹.

Маємо й опис процедури поховання єпископа Переяславського і Бориспільського Гervasія Лінцевського, померлого у Києві 18 грудня 1769 р.⁹²² В ньому історик С.Іваницький досить докладно розповідає про процес не лише суто обрядовий, але й правовий відповідно до існуючих тоді

⁹¹⁸ Васильєв М. Предания о Лебединском монастыре и селе Лебедине // Киевская старина.- 1887.- №4.- С.788.

⁹¹⁹ В.Г.Григорович-Барский (По поводу 150-летия со дня его смерти) // Киевская старина.- 1897.- №10.- С.5.

⁹²⁰ Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776).- К., 1903.- С.180.

⁹²¹ Там само, с.181.

⁹²² Иваницкий С. Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или Польской Украине (1757-1769 гг.) // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического Общества.- Вып.10.- 1904.- С.278-279.

норм церковного права. Він відмічає такі обов'язкові юридичні елементи як: 1) повідомлення до Св.Синоду про смерть архієрея, 2) розпорядження Переяславської Духовної Консисторії з приводу організації дотримання обряду, 3) указ із Св.Синоду про можливі особливості процесу (зокрема, відспівування у Києві, але поховання у Переяславі). Крім того, історик звертає увагу ще й на участь безпосередньо у похоронах єпископа місцевого населення, чого в інших описах ми не побачимо. Зокрема, він пише що гроб зустрічали “великі натовпи народу”, “урочисті процесії”, “загони почесної варті із козаків, громадянські цехи”. Власне цим, як і всією своєю книгою, дослідник намагався показати надзвичайну близькість Г.Лінцевського до народу і, відповідно, зворотну данину ієрарху від нього.

Дещо інший опис поховального процесу маємо в праці св. М.Шпачинського, присвяченій життю і діяльності київського митрополита Арсенія Могилянського, котрий помер 8 червня 1770 р. “у загородному митрополичому будинку на шулявському плацу”. Цей опис відрізняється від попередніх змальовуванням значно більшої пишності і наголошуванням на деталях⁹²³.

Між іншим, в історичній науці ще спеціально не досліджувалося питання про різницю у поховальній процедурі української православної ієрархії досинодального і синодального періодів. Наприклад, у 1960 р. відомий діаспорний історик І.Огієнко (митрополит Іларіон) у монографії, присвяченій св. Димитрію Ростовському, відзначав, що його ховали у 1709 р. “за стародавнім українським звичаєм”⁹²⁴. На існування такої різниці наштовхує й інформація про обов'язковість отримання дозволів від Св.Синоду, узгодження з ним процедури. На цьому, зокрема, наголошує протоієрей П.Орловський, описуючи поховання київських митрополитів Р.Заборовського (1747) і А.Могилянського (1770) на основі свідчення кафедрального писаря Якова Воронковського, складеного не пізніше 1770 р.⁹²⁵

Як на мою думку, до біографічної некрополістики безпосереднє відношення має такий атрибут як заповіт, документ, пов'язаний із передумовами поховального процесу. Для історика він матиме особливе значення, оскільки в ньому містяться певні соціальні, економічні, політичні, біографічні відомості, які можуть з'ясувати обставини життя того чи іншого

⁹²³ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 г.).- К., 1907.- С.660-662.

⁹²⁴ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців.- К., 1999.- С.313.

⁹²⁵ Орловский П. Погребение киевских митрополитов Рафаила Заборовского и Арсения Могилянского (По запискам современника) // Киевская старина.- 1904.- №7-8.- С.1.

діяча. В той же час вивчення в комплексному вигляді таких документів практично не проводилося, хоча поодинокі публікації їх і проводилися⁹²⁶.

За радянських часів ставлення до некрополістики було неоднозначним вже від початків формування радянської історичної науки. В першу чергу це зумовлювалося ідеологічними мотивами. Так, В.Бірюков-Боголепов, відмічаючи можливі антропологічні, етнічні, мовознавчі, культурологічні, віросповідні та інші аспекти досліджень поховань, крім того, ще наголошував і на використанні отриманих результатів з точки зору “політичної освіти” населення. Для нього дослідження некрополів – це ще й “багатий та цікавий матеріал по історії класів і їх підрозділів”, “вказівки на співвідношення цих класів між собою”; тому він вбачає у похованнях “ту ж боротьбу мертвяків одного класу з мертвяками іншого”⁹²⁷. Зрозуміло, що за такого підходу не могло бути мови про біографічну некрополістику як серйозний дослідницький напрям в радянській історичній науці.

В сучасних дослідженнях слід виділити також кілька робіт, в яких вивчаються некрополі, безпосередньо пов’язані із українським православним духовенством. В першу чергу необхідно відзначити праці Л.А.Проценко, котра стояла біля витоків сучасної української біографічної некрополістики. Вона вбачала призначення некрополістики в допомозі наукового пошуку, оскільки “у процесі історичних досліджень, написання книжок, статей виникає потреба мати точні біографічні відомості”⁹²⁸, а саме це завдання й виконує ця допоміжна історична дисципліна. Що ж таке сама некрополістика – то це “найоб’єктивніше викладення історії... через діяльність, біографії найактивніших її представників”⁹²⁹. Саме ці думки Л.А.Проценко й намагалася реалізувати у своїй монографії, розповідаючи про історію поховань у Видубицькому, Флорівському, Межигірському, Печерському монастирях, Китаївській пустині. Зокрема, у цій праці на матеріалах некрополю підтверджуються відомості про зв’язки Києво-Межигірської обителі з українським козацтвом⁹³⁰.

В іншій своїй роботі, вже виданій посмертно, вченою розглядався безпосередньо процес поховань на території Києво-Печерської лаври. І тут Л.Проценко зауважує, що до поч. XVIII ст. чернецька братія захоронялася саме тут, а пізніше – на землях Китаївської та Голосіївської пустинь⁹³¹. В той же час з тексту випливає, що знаходилися місця для поховань багатьох світських осіб, котрі належали до елітних прошарків суспільства. Існували

⁹²⁶ Синицкий Д.А. Завещание Тимофея Щербацкого, митрополита Киевского, Галицкого и Малыя России // Киевская старина.- 1894.- №9.- С.456-457.

⁹²⁷ Бирюков-Боголепов В.П. Кладбища, как предмет изучения и место для экскурсий // Путь к коммунизму.- 1922.- №5.- С.125.

⁹²⁸ Проценко Л.А. Історія київського некрополя..., с.3.

⁹²⁹ Там само, с.1.

⁹³⁰ Там само, с.202.

⁹³¹ Проценко Л.А. И до небес рукой подать...: Путеводитель по некрополям на Ближних и Дальних пещерах Киево-Печерской Лавры.- К., 2002.- С.6.

винятки й для декого з представників вищого чернецтва. Історик пов'язує заборону ховати померлих ченців у 1773 р. за розпорядженням архімандрита Зосими Валкевича з потребами самого монастиря. Проте Л.Лестенькова довела, що безпосередньою причиною цього стало спорудження Печерської фортеці, а правовою підставою – указ імператриці Катерини II від 22 листопада 1771 р., яким заборонялося проводити поховання із-за попередження виникнення “заразності хвороб”⁹³².

Поховання київських митрополитів у Києво-Софійському соборі вивчали І.Тоцька та Н.Нікітенко⁹³³. Обидві роботи, крім біографічних матеріалів відрізняє ще й подача інформації про долю самих могил, їх розташування та облаштування. З іменем гетьмана Івана Мазепи Н.Нікітенко пов'язала друге відродження собору наприкінці XVII – на поч.XVIII ст., після кількадесятирічного занепаду, у зв'язку з чим “Св.Софія знову стає місцем поховання Київських Митрополитів”⁹³⁴. Справді, із десяти найвищих ієрархів митрополії протягом зазначеного періоду у храмі було поховано шестеро.

О.Чумаченко спробувала узагальнити існуючу інформацію про поховання в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, вважаючи, що “вивчаючи персональний склад осіб, які протягом майже десяти віків були поховані у соборі та навколо нього, можна простежити різні періоди української історії”⁹³⁵. У своїй роботі автор наводить біографічні матеріали з життя та діяльності митрополита Київського Варлаама Ясинського (пом. 1707), романського архієпископа Пахомія (пом. 1724 р.), архімандрита лаври Романа Копи (1677-1736), ієромонаха Іліодора Копистенського (1678-1758), архімандрита Луку Білоусовича (1706-1761), архімандрита Зосиму Валькевича (1719-1793), митрополита Тобольського Павла Конюсевича (1705-1770) та ін.⁹³⁶ На цьому матеріалі О.Чумаченко робить цікаве спостереження про те, що „з початку XVIII ст. постриженці і вихованці Лаври роз'їжджаються по усядах, стають архімандритами монастирів та керівниками єпархій величезної Російської імперії. Та на схилі свого життя значна їх частина поверталася, аби навік спочити у святій лаврській землі”⁹³⁷. Можливо, тут варто було б поставити питання про безпосередній зв'язок лаври з середовищем духовенства на внутрішньодуховному рівні кожної особистості, її вплив на патріотичну самосвідомість. При цьому автор подає також інформацію про соціальне походження кожного з похованих,

⁹³² Лестенькова Л. До історії некрополя Києво-Печерського монастиря // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К.: Ін-т укр.археографії, 2002.- Т.9.- С.280-281.

⁹³³ Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- С.122-139; Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві.- К., 2000.- 96 с.

⁹³⁴ Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії..., с.28.

⁹³⁵ Чумаченко О. Образи з минулого..., с.3-4.

⁹³⁶ Там само, с.87-89, 92-94, 96-97, 98-99, 105-109.

⁹³⁷ Там само, с.4.

намагається описати загальноісторичну ситуацію, змальовує взаємовідносини у внутрішньоцерковному житті та стосунки окремих особистостей з владою та іншими суспільними верствами населення. Дослідник в результаті своїх пошуків приходять до висновку, що „склад осіб, похованих в Успенському соборі у XVIII ст., віддзеркалював тогочасні політичні настрої російських монархів стосовно українських земель”⁹³⁸. Підставою для такої думки послужила та обставина, що у головному лаврському храмі знаходилися могили тогочасної російської військової еліти, котрі були „провідниками русифікаторської політики в Україні” (напр., фельдмаршал П.Рум’янцев-Задунайський, фельдмаршал І.Гудович та ін.). Між іншим, згідно норм російського церковного права у храмах заборонялося проводити поховання цивільних і духовних осіб, за винятком єпископів та “членів царствуючої сім’ї”⁹³⁹.

Необхідно відмітити також серед сучасних досліджень ґрунтовну роботу О.О.Крайньої з історії формування некрополя у Києво-Вознесенському Флорівському монастирі⁹⁴⁰. У своїй публікації дослідниця поставила за мету заповнити існуючі прогалини по цій пам’ятці в сучасній історичній науці і виправити “застарілі помилки”. Так, в її роботі остаточно підтверджується інформація, що саме тут “в 1707 р. упокоїлися мати гетьмана Івана Мазепи, ігуменя Марія Магдалина. Більше двадцяти років правила вона монастирем та мала неабиякий вплив на події в релігійно-політичному житті України”⁹⁴¹. Однак, локалізувати більш точно місце поховання автор не може, звертаючи увагу на ту обставину, що протягом трьох століть замовчувалося все, пов’язане з іменем гетьмана І.Мазепи; проте, вважає, все ж таки, перспективними подальші пошуки і висловлює з цього приводу ряд міркувань.

Автор цих рядків також звертався до теми біографічної некрополістики у своєму виступі на Всеукраїнській конференції у 2002 р. і, зокрема, висловив думку про необхідність більш детального вивчення некрополів не лише таких відомих центрів як Києво-Печерська лавра, Києво-Софійський собор та ін., але й периферійних монастирів і храмів⁹⁴². До них відносяться, наприклад, такі відомі в православному середовищі обителі як Троїцька Мотронинська, Красногірська Золотоніська та ін. Висловлена думка підтверджується й іншими дослідженнями. Так, Т.Клименко наводить запис від 1 червня 1735 р. про поховання у Троїцькому Чигиринському монастирі

⁹³⁸ Там само, с.5.

⁹³⁹ Цыпин В.А. Церковное право.- М., 1996.- С.331.

⁹⁴⁰ Крайня О.О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах.- Вип.9.- 2003.- С.36-66.

⁹⁴¹ Там само, с.41.

⁹⁴² Ластовський В.В., Ластовська О.Л. Некрополь старої Черкащини: проблеми наукового пошуку // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К., 2002.- Т.9.- С.261-267.

полковника Андрія Дорошенка – брата гетьмана П.Дорошенка⁹⁴³. М.Кучеренко вважає, що біля церкви Св.Параскеви у с.Худоліївці (нині Чигиринського району Черкаської області) були поховані предки відомого українського історика і політичного діяча М.С.Грушевського, котрі були місцевими священиками у XVIII ст. – Данило Груша та його сини Василь і Петро⁹⁴⁴.

Розвиток біографічної некрополістики як наукового напрямку пройшов досить довгий шлях формування. Одним із питань, яке має безпосереднє відношення до неї, стало вивчення істориками церковно-монастирських некрополів та поховань православної церковної ієрархії в Україні. Найбільше уваги йому приділялося науковцями наприкінці XIX – на поч. XX ст. та на рубежі XX - XXI ст. Однак, в більшості випадків дослідження носили несистематичний і випадковий характер, без всебічного аналізу умов та особливостей формування і функціонування некрополів, інших питань, безпосередньо пов'язаних із біографічною некрополістикою. В той же час, на рубежі XX – XXI ст. вже намітилися тенденції до глибокого вивчення цих проблем, що пов'язано із сплеском наукових досліджень в цьому напрямі, залученням до них широкої бази документальних джерел, розвитком науково-методичної бази, необхідністю вивчення і збереження пам'яток історії і культури України, встановлення більш точних фактів у біографіях відомих діячів політики, науки, культури, релігії тощо.

Таким чином, можна сказати, що історична біографістика православної церковної ієрархії як форма наукового дослідження і висвітлення теми історії церкви в Україні, з'явилася на поч. XIX ст. Протягом подальшого розвитку історичної науки в Україні, цей напрям продовжував розвиватися у зв'язку із зверненням уваги дослідників на місцеву, регіональну історію. Переважно питанням дослідження історичних біографій діячів православної церкви займалися представники духовенства, близького до найвищих кіл церковної ієрархії, зокрема, в стінах Київської Духовної Академії та при єпархіальних церковних управліннях, де готувалися до друку офіційні видання. Тільки наприкінці XIX – на поч. XX ст. до історії біографій церковних діячів минулого залучилися й представники вітчизняної світської історичної науки. У свою чергу цей факт сприяв розвитку історичної критики і відходу від стандартів російської церковної історичної науки. Після періоду панування радянської історичної науки у XX ст. саме ця форма наукового дослідження у вітчизняній науці ще не набула рис самостійності і поширеності у науковому середовищі.

⁹⁴³ Клименко Т. Некрополістичні матеріали у Державному архіві Черкаської області // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К., 2002.- Т.9.- С.192.

⁹⁴⁴ Кучеренко М. Некрополь роду Грушевських // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К., 2002.- Т.9.- С.242.

Висновки

Історія православної церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. представляє одну із малодосліджених сторінок у вітчизняній історичній науці. Її вивчення, визначення місця і ролі окремих православних єпархій, окремих церковних структур (монастирів, церков), діяльності священослужителів від найнижчого рангу до вищої православної ієрархії в українському суспільстві, у вітчизняній історіографії XIX – поч.XX ст. в більшій мірі носили неповний і фрагментарний характер. Переважно істориками розглядалися лише окремі епізоди з церковного життя та взаємовідносин церкви із суспільством і державою. Найбільше уваги приділялося суспільно-політичним проблемам, але тільки в деякій мірі розглядалися господарсько-економічні аспекти існування церковних структур, роль церкви у регулюванні соціальних взаємовідносин тощо. Без сумніву, найважливішим досягненням дореволюційної історіографії є введення в широкий науковий обіг нових документальних матеріалів. За цей час вперше істориками було розглянуто такі проблеми, як взаємовідносини між православним духовенством і населенням з одного боку та греко-католицькими і католицькими священиками і польською шляхтою з іншого, міжархієрейські стосунки у внутрішньоцерковному житті, суспільне і правове положення монастирів і церковного кліру, політичні умови існування єпархій.

Проведений аналіз існуючої наукової літератури з історії православної церкви в Україні дає підстави стверджувати, що відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень з означеного питання призвела до ситуації, за якої в багатьох сучасних наукових роботах представлена досить слабка історіографічна база, що, звичайно, негативно впливає на загальний стан науки. Хоча, в історичній науці існує значний масив наукової літератури узагальнюючого характеру з історіографії, проте, фактично, відсутні спеціальні історіографічні дослідження з історії православної церкви в Україні. Серед останніх можна виділити лише праці О.П.Оглоблина, В.І.Ульяновського, архієп. І.Ісиченка та окремі публікації локального характеру. З 1990-х рр. у вітчизняній історичній науці здійснюється розробка різнопланових тем з історії церкви в контексті котрих піднімалися окремі історіографічні аспекти, але вони спрямовані головним чином на вирішення вузьких завдань із здійснення огляду наукової літератури, а не аналізу історіографічного процесу в Україні.

Історія православної церкви в Україні відображалася багатьма дослідниками вітчизняної історії, представниками як церковної, так і світської історіографії, зокрема в працях київського митрополита Євгенія (Болховітінова), М.О.Максимовича, М.В.Закревського, П.Г.Лебединцева, Ф.Г.Лебединцева, М.В.Закревського, В.Б.Антоновича, О.М.Лазаревського, І.В.Лучицького, О.І.Левицького, М.С.Грушевського, О.Г.Лотоцького, В.О.Пархоменка, П.К.Федоренка, О.П.Оглоблина, І.Власовського,

О.П.Крижанівського, В.М.Мордвінцева, В.І.Ульяновського та ін. Разом з тим, творчість більшості із цих дослідників саме в питанні вивчення ними історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. залишалася не дослідженою у нинішній історичній науці.

В першій половині XIX ст. історія православної церкви в Україні ще тільки починала розроблятися в науковому середовищі. Окремі її епізоди розглядалися як в тодішній російській, так і в українській історіографії. Характерною особливістю наукових праць того часу було те, що православна церква в Україні розглядалася тільки в контексті історії Російської Православної Церкви і, відповідно, російської державності. Частково це питання займало і польську історіографію, котру, все ж таки, більше турбували суспільно-політичний вплив і діяльність церкви на землях Речі Посполитої, ніж будь-які інші аспекти історії православної церкви.

Із сер. XIX ст. переважаюча частина наукових праць з історії церкви в Україні виходила із-під пера церковних істориків на сторінках суто церковних періодичних видань. Наприкінці XIX ст. першим світським науковим часописом, в котрому історія церкви на українських землях знайшла найбільш різнопланове висвітлення, зокрема в політичних аспектах, став журнал „Київська старовина”. На його сторінках були відображені різні точки зору науковців, причому як представників церковної, так і світської історіографії. Церква розглядалася ними відповідно до внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації. Характерною рисою більшості дослідників, які висловлювалися з цього питання, було визнання як здійснення тиску російського уряду у внутрішній політиці на православну церкву в Україні й негативність наслідків цього, так і використання її у своїх цілях в зовнішній політиці, спрямованій проти Речі Посполитої. Саме наприкінці XIX – на поч. XX ст., на мою думку, формується вітчизняний світський напрям в історичній науці о вивченню історії церкви,

В період панування партійної ідеології в радянській історичній науці тема історії православної церкви наприкінці XVII – протягом XVIII ст. в Україні найбільш послідовно вивчалася представниками української зарубіжної історичної науки і, зокрема, розглядалася досить регулярно на сторінках “Українського Історика”, що був створений на протигагу офіційній українській радянській історичній науці і “Українському історичному журналу”, але, як правило, через призму політичних та соціальних аспектів розвитку українського суспільства.

На мою думку, можна говорити про те, що протягом всього розвитку української історичної науки з XIX ст. і до нинішнього часу лише Київський університет імені Тараса Шевченка (правонаступник Університету Св. Володимира) був і залишається єдиним науковим центром, навколо якого гуртувалися науковці, котрі систематично здійснювали дослідження з історії православної церкви в Україні. За своїм значенням і впливом на подальший розвиток історичної науки у висвітленні історії православної церкви саме Київський університет є найбільш стабільним і впливовим у науковому середовищі.

Весь історіографічний процес по вивченню історії православної церкви в Україні можна розділити на наступні періоди:

I період – XIX – поч.XX ст. – російсько-імперський період, в який відбувається становлення і розвиток української історичної науки та утверджується українська національна історіографія:

1805-1860/1861 pp. – початковий етап накопичення інформації з історії православної церкви в Україні, на якому панує церковно-історичний напрям по вивченню історії церкви в Україні;

1860/1861-1882 pp. – етап від початку систематичного видання єпархіальних видань і до початку видання “Київської старовини”, який характеризується формуванням світського напрямку в історичній науці по дослідженню історії церкви;

1882-1917 pp. – етап від моменту видання “Київської старовини” до періоду національно-державного відродження України, на якому завершується формування світського напрямку в історичній науці по дослідженню історії церкви.

II період – 1917-1991 pp. – радянський період, в який відбувається партійна ідеологізація української історичної науки в межах УРСР та на противагу їй формується українська зарубіжна історична наука:

1917-1930-ті pp. – етап, на якому українська історична наука поступово піддається ідеологізації і вивчення історії церкви в Україні набуває яскраво виражених атеїстичних рис і антицерковного спрямування;

1930-1970-ті pp. – етап, на якому історія церкви в Україні цілеспрямовано не вивчалася, на відміну від російської радянської історичної науки;

1970-1991 pp. – етап, на якому у Київському університеті імені Тараса Шевченка здійснюється відродження світського напрямку по вивченню історії церкви в Україні.

III період – з 1991 р. – сучасний період, що характеризується позбавленням ідеологічних штампів у вітчизняній науці на пострадянському просторі і об’єднанням у поставлених завданнях по вивченню історії із зарубіжними центрами:

1991-1994 pp. – етап, на якому відбувається остаточне ламання стереотипів у питанні вивчення історії церкви в Україні, котрий завершується підготовкою у Київському університеті імені Тараса Шевченка першої комплексної узагальнюючої наукової роботи;

з 1994 р. – етап, на якому відбувається поглиблення вивчення історії церкви в Україні.

Джерела і література

Архівні матеріали

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.І, спр. 235.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.ІІ, спр. 2311.
3. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.ІІ, спр. 2416.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.ІІІ, спр. 216;
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України.- Ф.160, спр.1686.
6. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України.- Ф.3561, оп.1. спр.42.
7. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України.-Ф.3561, оп.1, спр.45.
8. Центральний Державний Історичний Архів України в м.Києві.- Ф.229.- оп.1, спр.166.

Опубліковані документи

9. Автобиография Мих.Алекс.Максимовича // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.322-346.
- 10.Акт об избрании сельского священника, 1713 г. // Киевская старина.- 1898.- №1.- С.11-12.
- 11.Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. С введением и примечанием Н.И.Петрова.- Т.І (1721-1750 гг.).- К., 1904.- XXXII, 463 с.
- 12.Архив Юго-Западной России.- Ч. І. Т.ІІ.- К.,1864.- ССХІІІ + 683 с.
- 13.Архив Юго-Западной России.- Ч. І. Т.ІІІ.- К.,1864.- 907 с.
- 14.Архив Юго-Западной России.- Ч.І. Т.V.- К., 1872.- ХІ, 172, 488 с.
- 15.Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна.- 1929.- №3-4.- С.92-101.
- 16.Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии.- К., 1825.- 294, 278 с.
- 17.Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры.- К., 1826.- 138, 194 с.
- 18.Великий українець: Матеріали життя та діяльності М.С. Грушевського.- К., 1992.- 552 с.
- 19.Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст. Збірник документів.- К., 1970.- 660 с.
- 20.Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше.- СПб., 1865.- ССІІІ, 658 с.

- 21.Извлечение из протоков. Совета Киевской дух. Академии // Труды Киевской Духовной Академии.- 1898.- №4.- С.289-336.
- 22.Кузьмук О. Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі) // Український археографічний щорічник.- Вип.8/9.- 2004.- С.566-596.
- 23.Материалы для истории Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости.- 1892. - №6. - С.154-157; №13.- С.337-383; №14.- С.545-564; №16.- С.591-595; 1893.- №17.- С.464-468; №18.- С.448-490; №21.- С.581-598; №22.- С.636-645; №23.- С.689-698; 1984.- №1.- С.14-21; №2.- С.30-37; №3.- С.52-69; №4.- С.84-89; №5.- С.115-118.
- 24.Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым (1864-1873) // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.378-413.
- 25.Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.- Т.VIII.- СПб.,1891.- VII, 703, CLXIII, 1114 стлб.
- 26.Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.- Т.XV.- СПб., 1907.- 6, 1200 с.
- 27.Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.- Т.L.- Пг., 1914.- VII, 1146 с.
- 28.Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода.- Т.XXXII.- Пг.,1915.- VII с., 1312 стлб.
- 29.Описание староства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих // Киевские епархиальные ведомости.- 1862.- №10.- С.342-349.
- 30.Памятники православия и русской народности в XVII-XVIII вв. / Под ред. Ф.Титова.- Т.I. Ч.1-3.- К.,1905.- CLXIV, XCVII, 1771, CXIX с.
- 31.Петров Н.И. Несколько писем к преосвященному Иову, епископу Переяславскому и Бориспольскому (1771-1776 гг.) // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.38-45.
- 32.Письма П.А.Кулиша к М.В.Юзефовичу (1843-1861 гг.) // Киевская старина.- 1899.- №2.- С.185-208.
- 33.Письмо митрополита киевского Варлаама Ясинского к Петру I о переяславском епископстве // Киевская Старина.- 1904.- №5.- С.53-55.
- 34.Права, по которым судится малороссийский народ.- К., 1879.- 114, 844, 73, 27 с.
- 35.Права, по которым судится малороссийский народ.- Б.м., б.г.- IV, 1027, 73 с.
- 36.Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко. Упоряд. К.А.Вислобоков.- К., 1997.- XLIX, 547 с.
- 37.Православна церква на Півдні України (1775-1781) / Упор.: І.Лиман // Джерела з історії Південної України.- Т.4.- Запоріжжя, 2004.- 560 с.
- 38.Приложение к статье о Викторе, епископе Переяславском // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №7.- С.216-223.

39. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи.- Т.VII.- СПб., 1890.- 24, 654, 56 с.
40. Полное собрание законов Российской империи.- Т.VII.- СПб., 1841.
41. Полное собрание законов Российской империи.- Т.IX.- СПб., 1830.- 1023 с.
42. Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал.- 1993.- №7,8.- С.88-101.
43. Сборник Императорского Русского Исторического Общества.- Т.43.- СПб., 1885.- X, 636 с.
44. Сборник Императорского Русского Исторического Общества.- Т.87.- СПб., 1893.- XVIII, 556 с.
45. Сборник Императорского Русского Исторического Общества.- Т.145.- СПб., 1914.- XI, 598, XI с.
46. Страдание и мучение за православие Даниила Кушнира, жителя млиевского; року 1766, месяца июля 29 дня, в день субботний, на святого мученика Калинника пострадал от Гдышицких из униатов // Руководство для сельских пастырей.- 1860.- №2.- С.38-45.
47. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.
48. Український архів.- Т.2.- К., 1931.- VI, 463 с.
49. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / Упор. І.Бутич.- К.-Львів, 2002.- 779 с.
50. Уния в документах / Сост. В.А.Теплова, З.И.Зуева.- Минск, 1997.- 520 с.
51. Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego / J.Woliński, J.Michalski, E.Rostworowski.- T.I.- Wrocław, 1955.- 676 s.

Література

52. А.А. Коринфский митрополит Митрофан в Киеве (1728-33) // Киевская старина.- 1892.- С.291-293.
53. Аббасов А.М. Вклад полтавської губернської архівної комісії в історіографію України // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1972.- С.112-124.
54. Авраменко И. Исторический очерк Золотоношского Красногорского Богословского женского монастыря, Полтавской епархии.- Полтава, 1914.- 172 с.
55. Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина.- 1885.- №2.- С.318-332.
56. Александр Оглоблин. Захария Корнилович, еп.Переяславский и Бориспольский (1700-1715): Краткая заметка // Історіографічні дослідження в Україні.-К., 1999.- Вип.7.- С.243-253. (Публікація І.Верби та В. Ластовського. Коментар В. Ластовського).
57. Ананьєва Т. „Читайте для познания Києва...” // Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С.5-34.

58. Амвросий. История Российской иерархии.- Часть I.- М., 1807.- XI, 646, V с.
59. Амвросий. История Российской иерархии.- Часть II.- М., 1810.- CXLIX, 658, 5 с.
60. Амвросий. История Российской иерархии.- Часть III.- М., 1811.- 761 с.
61. Амвросий. История Российской иерархии.- Часть IV.- М., 1812.- 887, V с.
62. Амвросий. История Российской иерархии.- Часть V.- М., 1813.- 737, III с.
63. Амвросий. История Российской иерархии.- Часть VI.- М., 1815.- 1148, III с.
64. Амвросий Келембет, архиепископ Тобольский и Сибирский, как проповедник // Полтавские епархиальные ведомости.- 1881.- №12.- С.580-665.
65. Андреевский М.А. Предложение гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 года. (О не утеснении причта и прихожан успенской церкви г. Киева) // Киевская старина.- 1884.- №9.- С.132-134.
66. Андриевский Ал. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская старина.- 1885.- №9.- С.178-183.
67. Андрусак М. Щедрою десницею вашою... // Пам'ятки України.- 1991.- №6.- С.26-31
68. Антонович В. Протоиерей Алексей Андриевский (Эпизод 1789 г.) // Киевская старина.- 1892.- №1.- С.11-22.
69. Антонович В.Б. Моя сповідь.- К., 1995.- 816 с.
70. Антонович В. Волынская тревога 1789 г.- К., 1902.- 99 с.
71. Аполлос Терешкевич, слободо-украинский епископ // Полтавские епархиальные ведомости.- 1881.- №21.- С.1023-1036.
72. Аркас М.М. Історія України-Русі.- К., 1993.- 456 с.
73. Арсений. Попытка основания православной архиерейской кафедры в г.Немирове в XVIII ст.// Киевская старина.- 1883.- №4.- С.889-893.
74. А.Т. Покровская церковь в Переяславле // Киевская старина.- 1883.- №7.- С.589-591.
75. Багалей Д. Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр. П.А.Румянцева-Задунайского // Киевская старина.- 1883.- №11.- С.402-432.
76. Багалій Д.І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної // Архіви України.- 1993.- №1-3.- С.56-59; №4-6.- С.25-36.
77. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали.- Кам'янець-Подільський, 1993.- 480 с.;
78. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.- Хмельницький, 1995.- 256 с.
79. Бантыш-Камменский Д. История Малой России.- К., 1993.- 656 с.
80. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии.- М., 1805.- 454 с.

- 81.Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum).- Екатеринбург,1908. – XVII, 511 с.
- 82.Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799 гг.).- К., 1901.- II, 224 с.
- 83.Берло А. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский. - К., 1904. - 56 с.
- 84.Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834-1884). Сост. В.С.Иконников.- К., 1884.- XXXII, 816 с.
- 85.Бирюков-Боголепов В.П. Кладбища, как предмет изучения и место для экскурсий // Путь к коммунизму.- 1922.- №5.- С.112-131.
- 86.Біднов В. Що читати з історії України.- Катеринослав, 1920.- 48 с.
- 87.Біднов В., Антонович Д. Українська церква // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича.- К.,1993.- С.197-221.
- 88.Біла С.Я. Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії (остання третина XVII – початок XVIII ст.): Історіографія проблеми. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.- Дрогобич, 2004.- 238 с.
- 89.Біленький С. Академічний раціоналізм, політика і релігія: російська словесність у Київському університеті між 1834-1845 роками // Просемінарій.- Вип.4.- К., 2000.
- 90.Білий В. З неопублікованих матеріалів М.Закревського // Етнографічний вісник.- 1927.- Кн.4.- С.142-159.
- 91.Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле.- Ч.1 (6).- К., 1993.- С.4-16.
- 92.Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза.- 1996.- №1.- С.132-148
- 93.Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1996).- Львів, 1996.- 567 с.
- 94.Блок М. Апология истории.- М.,1973.- 232 с.
- 95.Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- 488 с.
- 96.Болховитинов Е. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви.- М., 1995.- 416 с.
- 97.Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський.- Львів, 1991.- 256 с.
- 98.Брянцева Т.П. Генеральний перепис 1795-1798 рр. про міста Волині // Вісник Київського університету. Серія історії.- Вип.17.- 1975.- С.69-75.
- 99.Брянцева Т.П. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70-90-х роках XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.22.- 1980.- С.64-70.
100. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.23.- 1981.- С.79-87.
101. Булашев Г. Иринеи Фальковский, коадьютор киевский // Киевская старина.- 1883.- №1.- С.89-120.

102. Булыгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века.- М., 1977.- 327 с.
103. В.А.П. Сильвестр Лебединский, первый епископ Полтавской епархии // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.1-24.
104. В.А.П. Патриарх Константинопольский Серафим II // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.- Вып.2.- Полтава, 1908.- С.25-32.
105. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина.- 1894.- №11.- С.242-270; ;12.- С.402-424.
106. Васильев М. Предания о Лебединском монастыре и селе Лебедине // Киевская старина.- 1887.- №4.- С.784-788.
107. Васильев М.Г. Участие реестровых казаков, проживавших в XVIII в. во владениях Киево-Печерской лавры, в фортификационном строительстве // Материалы научно-практической конференции „Православие: история и современность”.- К., 1988.- С.49-51.
108. Варшавська М., Федорова Л. “До готової колоди добре вогонь підкладати” // Київська старовина.- 1997.- №5.- С.41-71.
109. В.Г.Григорович-Барский (По поводу 150-летия со дня его смерти) // Киевская старина.- 1897.- №10.- С.4-6.
110. В.Д-ский. [Рец.] Н.И.Петров. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св.Синода в 1721 году и до половины XVIII века. Стр.1-110. Киев. 1904 // Киевская старина.- 1904.- №6.- С.128-130.
111. Велика історія України.- Т.ІІ.- К., 1993.
112. Вениамин Пуцек-Григорович, Митрополит Казанский и Свияжский (1762-1782) // Полтавские епархиальные ведомости.- 1883.- №8.- С.375-387.
113. Верба І. Публікації Олександра Оглоблина на сторінках “Українського Історика” // Український Історик.- 1993.- №1-4.- С.98-102.
114. Верменич Я. Регіоналізація України в українознавстві XIX ст. // Український історичний збірник.- Вип.5.- К., 2003.- С.383-403.
115. Вернадский Г. Русская историография.- М., 2003.- 448 с.
116. Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український Історик.- 1970.- №1-3.- С.5-32.
117. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // Український Історик.- 1993.- №1-4.- С.37-39.
118. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії.- Нью-Йорк-Торонто-К.-Париж, 1993.- 54 с.
119. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації.- К., 1995.- 304 с.
120. Винар Л. Українське Історичне Товариство (1995-2000). Статті і матеріали.- Чернівці, 2000.- 128 с.

121. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали (до століття народження історика).- Нью-Йорк-Острог-К.-Торонто, 2000.- 192 с.
122. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український Історик.- 1966.- №9-10.- С.32-51.
123. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.- К., 1997.- С.XLIII-XLIV.
124. Вишневский Д. Средства содержания профессоров Киевской Академии в первой половине XVIII века // Киевская старина.- 1896.- №6.- С.80-85.
125. Вінтоняк О. Анатема на гетьмана Мазепу // Український Історик.- 1990.- №1-4.- С.64-70.
126. Владимир (Богоявленский), священномученик. Об анафеме или церковном отлучении.- М., 1998.- 48 с.
127. Владимирский-Буданов М.Ф. История имп. Университета св. Владимира.- Т.I.- К., 1884.- VIII, 674, XLII, IV с.
128. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.- Т.III.- К., 1998.- 390 с.
129. Вл.П. О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 годах // Киевская старина.- 1904.- №12.- С.146-148.
130. Вл.П. Гервасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина.- 1904.- №12.- С.408-443.
131. Вл.П. Несколько данных о духовных семинариях в Переяславе и Полтаве в конце 18 века // Полтавские епархиальные ведомости.- 1905.- №23.- С.862-864.
132. П-ко Вл. Был-ли игумен Мельхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г. // Киевская старина.- 1905.- №1.- С.4-7.
133. Вл.П-ко. [Рец.] Варшавский военный журнал 1904 г. П.А.Гейсман. Русские войска и конфедерация в Польше в 1767 и 1768 гг. // Киевская старина.- 1905.- №1.- С.42-44.
134. Вл.П-ко. Несколько слов о малороссийских архивах // Киевская старина.- 1905.- №2.- С.136-138.
135. Вл.П-ко. К вопросу о суде над Мельхиседеком Значко-Яворским // Киевская старина.- 1905.- №4.- С.46-47.
136. Вл.П-ко. [Рец.] Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769) С.Иваницкого (Из „Трудов Подол. церк. ист.-археолог. Общества”, вып. X). Каменец-Подольск. 1904 // Киевская старина.- 1905.- №4.- С.1-6.
137. Вл.П-ко. К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке // Киевская Старина.- 1905.- №7-8.- С.108-116.
138. Вл.П-ко. И.П.Котляревский – ученик Екатеринославской семинарии // Киевская старина.- 1905.- №7-8.- С.46-47.

139. Вл.П-ко. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов // Киевская старина.- 1905.- №10.- С.1.
140. Вл.П-ко. К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке // Киевская старина.- 1906.- №1.- С.11–12.
141. Вл.П-ко. Разведение табаку в Малороссии в 1760-х годах // Киевская старина.- 1906.- №5-6.- С.8.
142. Водарский Я.Е. Церковные организации и их крепостные крестьяне во второй половине XVII – начале XVIII в. // Историческая география России XII – начала XX в.- М., 1975.- С.70-96.
143. Вознесенская церковь в городе Переяславе // Полтавские епархиальные ведомости.- 1868.- №15.- С.347-392.
144. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Пам'ятки України.- 1991.- №6.- С.20-21.
145. Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776). - К., 1903.- 194 с.
146. Востоков А. Акт избрания Варлаама Ясинского архимандритом киево-печерского монастыря // Киевская старина.- 1887.- №6-7.- С.573-576.
147. Вступне слово // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці.- Львів, 1897.
148. Гаврилков М. О времени открытия и образования Полтавской Епархии // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №8.- С.289-296.
149. Гантаев Н.М. Церковь и феодализм на Руси.- М., 1960.- 168 с.
150. Г.Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713-1721 гг. // Киевская старина.- 1902.- №6.- С.333-346.
151. Гербільський Г.Ю. Петро Перший в Західній Україні.- Львів, 1948.- 96 с.
152. Гермайзе О. Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів // Україна.- 1924.- №1-2.- С.19-81.
153. Гермайзе О. Десятиліття жовтневої революції і українська наука // Україна.- 1927.- Кн.6.- С.ІІІ-VІ.
154. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- С.521-544.
155. Головка В.В. Образ української радянської історичної науки в працях О.Оглоблина // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. пр.- Дніпропетровськ, 2000.- С.121-142.
156. Голомбиовский А. Греческие епископы-самозванцы в России в XVIII в. // Киевская старина.- 1894.- С.332-341.
157. Горбань М. Гайдамачина.- Х., 1923.- 84 с.
158. Горленко В., Мартинович П. Церкви старинной постройки в Полтавской Епархии // Полтавские епархиальные ведомости.- 1888.- №16.- 18. - С.613-626, 643-663.

159. Горская Н.А. Монастырские крестьяне Центральной России в XVII в.- М., 1977.- 366 с.
160. Горский Александр Васильевич // Энциклопедический Словарь. Дополнительный том / Под ред. К.К.Арсеньева и проф. В.Т.Шевякова.- Т.1.- Б.м., б.г.- С.606-607.
161. Граб В.І. У лещатах ДПУ.- Полтава, 1999.
162. Граевский И. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий.- К., 1912.- 240 с.
163. Грамота патриарха Адриана киевскому митрополиту Варлааму Ясинскому (По жалобе киевского войта и мещан на незаконные некоторые распоряжения митрополита) // Киевская старина.- 1885.- №9.- С.139-144.
164. Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России.- М., 1964.- 168 с.
165. Гр...ский С. Остатки язычества в нашем простом народе // Руководство для сельских пастырей.- 1860.- Т.3.- №41.- С.131-150.
166. Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка.- Т.СVII.- Львів, 1912.- С.5-9.
167. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства // Український історик.- 1989.- №1-3.- С.82-91.
168. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1990.- 400 с.
169. Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- 544 с.
170. Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- 560 с.
171. Грушевський О.С. З початків нової української історіографії // Україна.- 1914.- Кн.2.- С.57-63.
172. Грушевський О.С. З економічного життя українських монастирів XVII – XVIII в. // Україна.- 1914.- Кн.4.- С.42-48.
173. Грушевський С.Ф. Иерархия церкви Христовой по учению отцев первых трех веков // Руководство для сельских пастырей.- 1861.- Т.1.- №4.- С.86-100; №7.- С.165-182.
174. Гудзенко Л.М., Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1956-1965 рр.) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.1.- К., 1968.- С.239-273.
175. Гуля Н.І. Ідейно-релігійна роль М.Значко-Яворського в подіях Коліївщини: історіографічний аспект // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Черкаси, 2004.- С.90-93.
176. Гуржий А.И. Развитие феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII столетия. Автореферат дис. ... канд.ист.наук.- К., 1982.- 23 с.
177. Гуржий І.О., Кулаковський В.М. Визначна подія в історії українського народу (До 200-річчя Коліївщини) // Український історичний журнал.- 1968.- №7.- С.58-67.
178. Гуржий О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1979.- №11.- С.87-94.

179. Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст.- К., 2004.- 256 с.
180. Гуслистий К. Селянське повстання 1768 року на Україні.- Х., 1934.- 64 с.
181. Гуслистий К. Коліївщина.- К., 1947.- 48 с.
182. Данилов В. П.А.Куліш і М.О.Максимович // Україна.- 1926.- №5.- С.13-22.
183. Два документа о хозяйстве киевских монастырей в половине XVIII ст. // Киевская старина.- 1883.- №8.- С.719-734.
184. Демиденко О. Висвітлення пам'яток історії та культури України в часописі “Киевская старина” (1882-1906) // Український історичний збірник.- Вип.6.- К., 2004.- С.377-390.
185. Джиджора І. Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722-23 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки.- К., 1930.- С.96-109.
186. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в.- К., 1904.- 91 с.
187. Дмитриев А. Колиивщина (Из истории классовой борьбы на Украине во второй половине XVIII в.).- М., 1934.
188. Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини (1825-1900) // Записки історично-філологічного відділу.- Кн.XVIII.- К., 1928.- С.75-112.
189. Добронравин К. Очерк истории русской церкви.- СПб., 1863.- II, 308, 130, VI с.
190. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви.- М., 1999.- 936 с.
191. Домбровський О. Науковий конгрес у Мюнхені з нагоди 1000-ліття хрещення України-Руси // Український Історик.- 1989.- №1-3.- С.65-73.
192. Домбровський О. Церковна тематика в історичних дослідках Олександра Оглоблина // Український Історик.- 2000.- №1-3.- С.211-219.
193. Домбровський О. Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми) // Український Історик.- 2002.- №1-4.- С.257-265.
194. Дорошенко Д. Нарис історії України.- Т.ІІ.- К., 1992.- 349 с.
195. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.- К., 1996.- 256 с.
196. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране.- К., 1991.- С.419.
197. Дубровський В. З побуту українських манахів другої половини XVIII сторіччя.- Х.-К., 1930.- 44 с.
198. Дудко О.О. Олександр Лотоцький // Історичний журнал.- 2003.- №6.- С.45-54.
199. Думитрашко Н. О задачах и значении епархиальных ведомостей // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №1.- С.3-12.

200. Думитрашко Н. Материалы для историко-статистического описания полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости.- 1866.- №23.- С.443-446.
201. Дурдуковский В. [Рец.] А.А.Папков. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка. Москва, 1899 г. // Киевская старина.- 1900.- №3.- С.160-162.
202. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття.- Львів, 2001.- 170 с.
203. Дядиченко В.А. Посилення покріпачення і визиску селянства на Лівобережжі і Слобожанщині в першій половині XVIII ст. // Історія селянства Української РСР.- Т.1.- К., 1967.- С.209-231.
204. Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР.- К., 1970.- 80 с.
205. Дьяченко А.Д. Некоторые проблемы истории Украинской ССР в современном западном „украиноведении”.- К., 1989.- С.34.
206. Ефименко А.Я. История украинского народа.- К., 1990.- 512 с.
207. Ефименко П. Ссылные малороссияне в архангельской губернии (1708-1802 гг.) // Киевская старина.- 1882.- №9.- С.391-412.
208. Ефименко П. Шпитали в Малороссии // Киевская старина.- 1883.- №4.- С.709-727.
209. Ефимов А. Святитель Божий Иоанн Максимович, Митрополит Тобольский и всея Сибири (1651-1715 гг.) // Вера и жизнь.- 1915.- №11-12.- С.25-63.
210. Єнсен А. Мазепа.- К., 1992.- 205 с.
211. Єринюк Р. Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії 1685-1868 // Хроніка-2000.- Вип.49-50.- С.606-622.
212. Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її “Трудів” на культурному і богословському відтинках // Український Історик.- 1988.- №1-4.- С.84-91; 1989.- №1-3.- С.50-64.
213. Жуковський А. Вклад Олександра Оглоблина в Енциклопедію Українознавства // Український Історик.- 1995.- №1-4.- С.209-220.
214. Завитневич В.З. Вопрос о падении Польши в польской историографии.- Б.м., [1894].- 20 с.
215. Зайцев Г. Петр I и церковь // Антирелигиозник.- 1939.- №7.- С.22-26.
216. Закревский Н. Описание Киева.- 2-е изд.- М., 1868.- IV, 950 с.
217. Залесский А. Южнорусские священники, отыскивающие права дворянства // Киевская старина.- 1885.- №5.- С.175-179.
218. Замлинський В. Патріарх української науки // Максимович М.О. Києвъ явился градомъ великимъ...- К., 1994.
219. Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.СVII.- Львів, 1912.- С.178.
220. Зашкільняк Л.О. Польська історіографія після другої світової війни: проблеми національної історії (40-60-ті рр.).- К., 1992.- 85 с.

221. Зашкільняк Л.О. Польська історіографія 40-60-х рр. XX століття (питання організації і методології). Автореф. дис. ... д-ра іст.наук.- К., 1993.- 40 с.
222. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії.- Львів, 1996.- 96 с.
223. Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності.- Львів, 1999.- 224 с.
224. Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи.- Кн.І-ІІІ.- СПб., 2005.- XIV, XVIII, 299, VI, 462, 259 с.
225. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII першій половині XIX ст.- К., 1994.- 180 с.
226. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II.- М., 1880.- 186 с.
227. Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории.- Минск, 2005.- 575 с.
228. Значко-Яворський Матвій Карпович // Радянська енциклопедія історії України.- Т.2.- К., 1970.- С.222.
229. Значко-Яворський Матвій Карпович // Українська радянська енциклопедія.- Т.4.- К., 1979.- С.287.
230. Значко-Яворський Матвій Карпович // Довідник з історії України.- К., 2002.- С.262.
231. Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII веке.- Новосибирск, 1990.- 291 с.
232. Иваницкий С. Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769 гг.) // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического общества. - Вып.10. - Каменецк-Подольск, 1904. - С.1-392.
233. Иконников В.С. Опыт русской историографии.- Т.І. Кн.1.- К., 1891.- IV, VII, 882, ССХХІІ, VIII с.; Т.І.Кн.2.- К., 1892.- 883-1539, ССХХІІІ-СССLXXI, 149, X с.; Т.ІІ. Кн.1.- К., 1908.- V, X, 1056, XXXII, V с.; Т.ІІ. Кн.2.- К., 1908.- 1057 с.
234. Иконников В. Киев в 1654-1855 гг. (Исторический очерк) // Киевская старина.- 1904.- №9.- С.213-274.
235. И.Л. Договора прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.).- К., 1901.- 10 с.
236. Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский, Галицкий и Малая России (1708–1718 гг.) // Киевские епархиальные ведомости.— 1905.— №52.— С.1330–1336.
237. Историография истории СССР / Под ред. В.Е.Иллерицкого, И.А.Кудрявцева.- Изд.2-е.- М., 1971.- 458 с.
238. Историография истории СССР. Указатель литературы, вышедшей в 1956-1961 гг. // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР.- М., 1962.- С.591-595.

239. Историческое описание находящихся в России епархий, монастырей и церквей.- СПб., 1825.- 228 с.
240. История Русов.- М., 1846.
241. История Украинской ССР.- Т.3.- К., 1983.
242. Іванова Л.Г. Проблема антифеодальної боротьби селян Правобережної України у XVIII ст. в наукових дослідженнях 20-30-х рр. // Український історичний журнал.- 1990.- №1.- С.35-50.
243. І.Д. [Рец.] Вл.П-ко, К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке (Киевская Старина 1905, VII-VIII, с.108-116). Конец старой Малороссии (1733-1786 годы в истории левобережной Украины), (ibid. XI-XII с.343-349) // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка.- 1906.- Т.LXIX.- С.202-204.
244. І.Д. [Рец.] Вл.П-ко, Из истории образования в Украине (Киев.Старина, 1905, IX, с.235-247) // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка.- 1906.- Т.LXIX.- С.204-205.
245. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні.- Х., 2003.- 472 с.
246. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д.Казьмирчука.- К., 2004.- 356 с.
247. Історія Академії Наук України. 1918-1923.- К., 1993.
248. Історія держави і права України / За ред.В.Тация, А.Рогожина.- Т.1.- К., 2000.- 648 с.
249. Історія Київського університету.- К., 1959.
250. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.- К., 1972.- 788 с.
251. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін.- Т.3. Православ'я в Україні.- К., 1999.- 560 с.
252. Кагамлик С.Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII – XVIII ст.).- К., 2005.- 552 с.
253. Казьмирчук Г.Д. Історіографічна спадщина В.О.Романовського (1920-1930) // Вісник Київського університету. Історія.- Вип.49.- 2000.- С.5-9.
254. Казьмирчук Г., Латиш Ю. Українське декабристознавство.- К., 2002.- 282 с.
255. Калакура Я. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку // Історичний журнал.- 2003.- №1.
256. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій.- К., 2004.- 496 с.
257. Калитин П.В. Краеугольный камень православной исторической науки // Болховитинов Е. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви.- М., 1995.- С.1-17.
258. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство.- К., 1995.
259. Каманин И. [Рец.] История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского...// Киевская старина.- 1886.- №4.- С.794-796.
260. Каманин И. Склепы в Великой Лаврской церкви // Киевская старина.- 1895.- №10.- С.9-10.
261. Кареев Н. „Падение Польши” в исторической литературе.- СПб., 1888.- X, 407 с.

262. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття).- К., 1998.
263. Карташев А.В. История Русской Церкви.- Т.2.- М., 2000.- 816 с.
264. К биографии черниговского архиепископа Антония Стаховского // Черниговские епархиальные известия.- 1862.- 15 апреля.- С.278-282.
265. К бытовой истории малорусских монастырей // Киевская старина.- 1901.- №2.- С.74-75.
266. Кивлицкий Е. Мнимый бунт на Волыни в 1789 г. // Киевская старина.- 1902.- №11.- С.283-300; №12.- С.420-434.
267. Київський Болховітиновський збірник.- К., 1993.- 140 с.
268. Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення.- К., 1994.
269. Клебановский П. Богуславский монастырь и его тяжелые дни. 1808-1860 годы // Киевская старина.- 1892.- №8.- С.217-224.
270. Клепацький П. М.О.Максимович як історик // Україна.- 1927.- №6.- С.80-84.
271. Клименко Т. Некрополістичні матеріали у Державному архіві Черкаської області // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К.: Ін-т укр.археографії, 2002.- Т.9.
272. Климова К. „Надежные хранители древностей” (з історії церковних архівів в Україні) // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- К., 2001.- С.13-20.
273. Книш Ю. До питання впливу Методіївської архієпархії на раннє київське християнство // Український Історик.- 1988.- №1-4.- С.43-57.
274. Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема “зради” та “анафемування” в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип.7.- К., 1999.- С.173-189.
275. Ковальчук О. Джерелознавство в парадигмі епістем (від міфологічного до постмодерного) // Історичний журнал.- 2006.- №1.- С.65-70.
276. Козаченко А.И. События 1708-1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей.- М., 1959.- С.323-350.
277. Козлов О.Ф. Церковная реформа первой четверти XVIII века. Автореф. дис. ... канд.ист.наук.- М., 1971.- 32 с.
278. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830.- К., 1996.- 320 с.
279. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України.- К., 2004.- 352 с.
280. Компан О.С., Грабовецький В.В. Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. // Історія селянства Української РСР.- Т.1.- К., 1967.- С.256-298.
281. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття).- К., 2000.- 256 с.
282. Колесник І.І. Методологія історії чи історія методології: метафори історичного дискурсу // Український гуманітарний огляд.- Вип.5.- К., 2001.- С.55-85.

283. Коптюх Ю.В. Реформи устрою Російської Православної церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2005.- 16 с.
284. Корновенко С.В. Вивчення історії православ'я на сторінках “Українського селянина” // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Черкаси, 2004.- С.97-99.
285. Король В.Ю. Історія України.- К., 1995.
286. Короткий В. “Старий українець” Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України.- К., 2003.- С.9-25.
287. Костомаров Н. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина.- 1882.- №8.- С.297-321.
288. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования.- Т.17.- СПб., 1886.
289. Костомаров Н.И. Мазепа.- М., 1992.- 336 с.
290. Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори.- К., 1974.- 80 с.
291. Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій.- К., 1996.- 128 с.
292. Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов.- Минск, 1999.- 400 с.
293. Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям.- Изд.4-е.- Минск, 1997.- 688 с.
294. Кравець М.М. [Рец.] Владислав Серчик. Гайдамаки. Краків, 1972, 464 с. // Український історичний журнал.- 1972.- №11.- С.149-150.
295. Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть.- К., 2000.- 240 с.
296. Крайня О.О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах.- Вип.9.- 2003.- С.36-66.
297. Крамаренко И. Деятельность преосвященного Гервасия на пастве Переяславской // Странник.- 1872.- №6.- С.90-120
298. Красенко В. Повстання козаків і селян 1768 р. в Правобережній Малій Русі-Україні. Гайдамачина // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.- Випуск 7.- К., 1998.- С.53-57
299. Кресін О. Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року // Наукові записки. Зб праць молодих вчених та аспірантів.- Т.3.- К., 1999.- С.97-142.
300. Кривошея В. Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського.- К., 1996.- С.144-149.
301. Кривушин И.В. Ранневизантийская церковная историография.- СПб., 1998.- 255 с..
302. Крижанівська В.В. Вплив класової боротьби на Правобережній Україні на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (кінець XVII – 60-ті роки

- XVIII ст.) // Вісник Київського університету. Серія історії.- Вип.16.- 1974.- С.105-110.
303. Крижанівський О.П. Антицерковні настрої селян Правобережної України у першій половині XIX ст. (До питання про формування антифеодальної ідеології селян) // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.21.- 1979.- С.77-81.
304. Крижанівський О.П. Експлуатація селян церквою на Правобережній Україні напередодні скасування кріпосного права // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.22.- 1980.- С.70-75.
305. Крижанівський О.П. Антицерковна боротьба селян Правобережної України в середині XIX ст. // Український історичний журнал.- 1986.- №10.- С.49-55.
306. Крижанівський О.П. Традиційні джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.32.- 1990.- С.53-58.
307. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.).- К., 1991.- 127 с.
308. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття.- К., 1994.- 336 с.
309. Крип'якевич І.П. Історія України.- Львів, 1990.
310. Кр-ский Е. К делу о сожжении поляками и униатами млиевского жителя Даниила Кушника 29 июня 1766 года // Киевские епархиальные ведомости.- 1864.- №11.- С.346-363.
311. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба.- К., 2003.- 240 с.
312. Крячок М.І. Києво-Печерська лавра на сторінках журналу “Киевская старина” // Могилянські читання 2000 року: Зб.наук.праць.- К., 2001.- С.183-193.
313. Крыжановская В.В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) на внутреннюю политику правительства Речи Посполитой (на материалах Правобережной Украины). Автореф. дис. ... кандидата исторических наук.- К., 1975.- 28 с..
314. Крыжановский Е.М. Собр. соч.- Т.І.- К., 1890.- XLIX, 653 с.
315. Крылов В. Екатерининская комиссия в ее отношении к духовенству, как сословию // Вера и разум.- 1903.- №8.- С.467-483; №9.- С.553-584; №10.- С.622-639; №11.- С.695-723; №12.- С.758-771.
316. Ксензенко А. Гетманская усыпальница // Киевская старина.- 1887.- №2.- С.353-359.
317. Кудрик В. Мелхиседек Значко-Яворський.- Вінніпег, 1957.- 220 с.
318. Кузнєцова Є.Г., Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1970-1971 рр.) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.6.- К., 1973.- С.142-158.
319. Кузьмук О.С. Ставропігія Межигірського монастиря: спроба компаративного аналізу // Просемінарії.- Вип.5.- К., 2003.- С.165-191.

320. Кузьмук О.С. Старокодацьке духовне намісне правління // Нове дослідження пам'яток козацької доби в Україні.- Вип.14.- К., 2005.- С.209-215.
321. Кузьмук О.С. “Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин.- К., 2006.- 228 с.
322. Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР.- Вип.4.- Х., 1967.- С.109-117.
323. Кулаковський В.М. Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1967.- №2.- С.89-93.
324. Кулаковський В.М. Полум'я гніву народного.- К., 1968.
325. Кулаковський В.М. Історіографія міст Лівобережної України XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.164-126.
326. Кулиш П. Записки о Южной Руси.- К., 1994.- 719 с.
327. Кучеренко М. Некрополь роду Грушевських // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К., 2002.- Т.9.
328. Кучинський М. Виникнення і становлення журналу “Киевская старина” // Історичний календар 2002.- К., 2002.
329. К.Х-ч. [Рец.] Б.С.Давидович. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796-1896). Почаев. 1896 // Киевская старина.- 1897.- №2.- С.52-53.
330. Лавров П.А., Марченко М.І. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років // Український історичний журнал.- 1959.- №5.- С.127-136.
331. Лавров П.А. Розвиток історичної науки в Київському університеті за 50 років // Вісник Київського університету. Серія історії.- Вип.9.- 1967.- С.17-35.
332. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина.- 1894.- №12.- С.349-387; 1895.- №2.- С.170-194; 1897.- №1.- С.92-111; 1897.- №2.- С.275-310.
333. Лазаревский Ал. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца „Гетман Мазепа”) // Киевская старина.- 1898.- №4.- С.132-167.
334. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672-1805) // Киевская старина.- 1899.- С.101-133.
335. Ластовська О.Л. Матеріали Державного архіву Черкаської області як джерело з історії Православної церкви XVIII – поч.ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Третьої Всеукраїнської наукової конференції (20-21 жовтня 2005 р.).- К., 2006 (Знаходиться у друці).
336. Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 18 с.

337. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002.- 137 с.
338. Ластовський В.В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму.- Черкаси, 2002.- 24 с.
339. Ластовський В.В. Створення Переяславсько-Бориспільської єпархії у контексті українського державотворення (кінець XVII – початок XVIII-го століть) // Ідея національної церкви в Україні (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції).- Тернопіль, 1997.- С.56-59.
340. Ластовський В. Утворення Переяславсько-Бориспільської єпархії: один із аспектів українського державотворення кінця XVII - початку XVIII ст.// Український богослов.- Вип.1.- К., 1999.- С.161-165.
341. Ластовський В.В. Православні монастирі Наддніпрянщини в епоху гетьмана І.Мазепи // Могилянські читання.- К., 2000.- С.98-100.
342. Ластовський В. Юридичне нищення Української Православної Церкви у XVIII ст. // Визвольний Шлях.- 2000.- №9.- С.16-17.
343. Ластовський В.В. Політичні аспекти розвитку православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. (за матеріалами історіографії Переяславсько-Бориспільської єпархії) // Історичний журнал.- 2004.- №5.- С.30-40.
344. Ластовський В.В. Погляди М.О.Максимовича на місце і роль православної церкви в історії українського суспільства наприкінці XVII – у XVIII ст. // Сумська старовина.- № XIII-XIV.- 2004.- С.107-112.
345. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичній ситуації на Правобережній Україні в 1760-х рр. (погляди М.О.Максимовича) // Наука. Релігія. Суспільство.- 2005.- №2.- С.67-72.
346. Ластовський В.В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. // Український історик.- 2004-2005.- №3-4/1.- С.14-24.
347. Ластовський В.В., Ластовська О.Л. Ігумен Мотронинського монастиря М.Значко-Яворський і ситуація на Правобережній Україні в 1760-х рр. // Визвольний шлях.- 2003.- Кн.3.- С.43-52.
348. Ластовський В.В., Ластовська О.Л. Некрополь старої Черкащини: проблеми наукового пошуку // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К.: Ін-т укр.археографії, 2002.- Т.9.- С.261-267.
349. Л-в П. Виктор, епископ Переяславский и Бориспольский, архимандрит Слуцкого монастыря, коадьютор Киевской митрополии // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №3.- С.79-89; №5.- С.135-148.
350. Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX вв.- СПб., 2000.- 476 с.
351. Лебединцев П. Кафедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники // Киевские губернские ведомости.- 1859.- №№ 35-39.
352. Лебединцев П. Дополнительные сведения к сказанию о мученической кончине млиевского ктитора Даниила Кушнера // Руководство для сельских пастырей.- 1860.- №2.- С.45-54.

353. [Лебединцев П.] Историческое известие о начале и судьбе Виноградского Ирдынского Успенского монастыря. – К., 1861.- 40 с.
354. Лебединцев П. Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии.- К., 1884.- 36 с.
355. Лебединцев Ф. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский.- К., 1861.- 96 с.
356. Левин Д.Э. Православные монастыри Российской империи в трудах В.В.Зверинского // Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи (с библиографическим указателем) / Сост. В.В.Зверинский.- Кн.І-ІІІ.- СПб., 2005.- С.VI-XIV.
357. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.) // Киевская старина.- 1884.- №1.- С.83-110.
358. Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // Киевская Старина. - 1889. - №2. - С.424-444.
359. Левицкий О. Вирши о Мазепе и Черныше, 1710 года // Киевская старина.- 1897.- №11.- С.33-37.
360. Левицкий О.И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. // Киевская старина.- 1884.- №8.- С.654.
361. Левицкий О. Кандидат на священство из „шкурников” // Киевская старина.- 1904.- №4.- С.103-112.
362. Левицкий О. Пасака гетмана Б.Хмельницкого // Киевская старина.- 1882.- №7.- С.174-177.
363. Левицкий О. Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина.- 1896.- №3.- С.378-398.
364. Левицкий О. Листи лебединського ігумена Філофея Контаровського (1765-1767) // Записки Українського Наукового Товариства.- Кн.IX.- К., 1911.- Додаток.- С.1-28.
365. Лемешевский М. Русские православные иерархи.- М., 2002.- Т.I.- 544 с.; Т.II.- 608 с.; Т.III.- 488 с.
366. Ленчик В. Церковно-археологічна Комісія (Львів-Мюнхен) // УІ.- 1997.- №1-4.- С.127.
367. Лестенькова Л. До історії некрополя Києво-Печерського монастиря // Наукові записки. Зб.праць молодих вчених та аспірантів.- К. 2002.- Т.9.
368. Л-ий И. К истории учреждения семинарии в Переяславле // Киевская Старина. - 1888. - №1-3. - С.35-39.
369. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1775).- Запоріжжя, 1998.- 179 с.
370. Лиман І.І. Матеріали фондів Державного архіву міста Севастополя з історії православної церкви на Півдні України 1775-1861 рр. // Український історичний збірник.- Вип.6.- К., 2004.- С.297-307.
371. Лиман І.І. Православна церква на Півдні України (1775-1861 рр.). Автореферат дис. ... докт.іст.наук.- Х., 2005.- 33 с.
372. Липинський В. Релігія і церква в історії України.- К., 1995.- 96 с.

373. Литвин О.К., Мордвінцев В.М. Вітчизняна історія у Київському університеті // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.26.- 1984.- С.55-61.
374. Лозова Т. Монастирі Київської єпархії XVIII ст.: кілька аспектів студій // Просемінарії. Вип.1.- К., 1997.- С.65-76.
375. Лозинський К. Особисті права та привілеї київських митрополитів і боротьба за них духівництва Київської митрополії в Комісії нового уложення 1767-1768 рр. // Труди Київської Духовної Академії.- 2003.- №1.- С.111-119.
376. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20-60-х рр. XVIII ст.- К., 1965.
377. Ломачинська І.М. Православне чернецтво в Україні як суспільний феномен. Автореферат дис. ... канд.філос.наук.- К., 2001.- 17 с.
378. Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.- К., 1957.- С.31-55.
379. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка.- Т.XXI.- 1898.- С.1-40.
380. Лотоцький О. Автокефалія.- Т.І.- Варшава, 1935.- 206 с.
381. Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор.- 1889.- №6.- С.72-77.
382. Лучицкий И. Киев в 1766 году // Киевская старина.- 1888.- №1-3.- С.1-74.
383. Мангилев П. О преподавании церковной истории в духовных учебных заведениях // Исторический вестник.- №7.- М.-Воронеж, 2000.- С.74-75.
384. Максимов Е. К вопросу о колониционном значении монастырей в слободской Украине // Киевская старина.- 1887.- №9.- С.93-108.
385. Максимович К.А. Анафема // Православная Энциклопедия.- Т.ІІ.- М., 2001.- С.277.
386. Максимович М.А. Собр. сочинений.- Т.І.- К., 1876.- 847 с.
387. Максимович М.А. Собр. сочинений.- Т.ІІ.- К., 1877.- 524 с.
388. Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ...- К., 1994.
389. Максимович М.О. У пошуках омріяної України.- К., 2003.- 360 с.
390. Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис).- Черкаси, 1990.- 60 с.
391. Мариновський Ю. Куполи над Тясмином // Людина і світ.- 1994.- №2.- С.8-12.
392. Мариновський Ю. Черкаська минувшина.- Кн.І.- Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року.- Черкаси, 1997.- 208 с.
393. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II.- Одесса, 1893.- 31 с.
394. Маркевич Н. История Малороссии.- М., 1842.- Т.2.- 673, XVI с.
395. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII в.).- К., 1971.- 176 с.

396. Маркіна В.О., Брянцева Т.П., Крижанівський О.П. Розвиток медієвістики // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.26.- 1984.- С.86-97.
397. Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик ХІХ ст.- К., 1973.- 236 с.
398. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича.- К., 1986.- 248 с.
399. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича.- К., 1997.- 200 с.
400. Марченко М.І. Українська історіографія(з давніх часів до середини ХІХ ст.).- К., 1959.- 259 с.
401. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні.- К.-Черкаси, 2001.- 440 с.
402. Матях В. Мелхиседек Значко-Яворський // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000.- С.243-250.
403. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси.- К., 2001.- 228 с.
404. Матяш І.Б. Василь Дубровський // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип.12.- К., 2003.- С.384-405.
405. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик.- 1979.- №1-4.- С.55-68.
406. Мельник Л.Г. Метод історії.- К., 1994.- 15 с.
407. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.).- К., 1995.
408. Мельник Л. “Не покину, - поки згину – мою Україну...” (До 200-ліття від дня народження М.Максимовича) // Історичний журнал.- 2004.- №8.- С.17-27.
409. Мельник Л.Г., Іванова Р.П. Розробка проблем історії України // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.26.- 1984.- С.42-55.
410. Мельхиседек Значко-Яворский или страдания Украины за народность и веру во второй половине XVIII века.- К., 1873.- 160 с.
411. Мизь Р. Участь українців у життю югославських народів в давніші часи // Український Історик.- 1970.- №4.- С.76-82.
412. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина.- 1897.- №3.- С.351-374.
413. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців.- К., 1999.- 672 с.
414. Митрополит Тобольский Павел Конюскевич // Киевская старина.- 1895.- №6.- С.263-271.
415. Мицик Ю.А. Мазепа Іван Степанович // Українське козацтво: Мала енциклопедія.- К.-Запоріжжя, 2002.
416. Мицик Ю. 3 листів Віленського та Мінського православних братств ХVІІ – ХVІІІ століть // Труди Київської Духовної Академії.- 2003.- №1.- С.86-110.
417. Мицик Ю. За віру православну!.- К., 2004.- 192 с.

418. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.- Нью-Йорк, 1973.- 318 с.
419. Молчановский Н. Бюджеты г.Киева в середине XVIII в. // Киевская старина.- 1898.- №1.- С.64-83.
420. Моравский С. Федор Лисовский (1709-1722). (Очерк из внутренней истории истории Малороссии в 1-й пол. XVIII ст.) // Киевская старина.- 1891.- №9.- С.427-454; №10.- С.22-57.
421. Морачевський Я. Справа шафара Глухівського Петропавлівського монастиря Івана Митровського // Україна.- 1930.- №7-8.- С.35-40.
422. Мордвинцев В.М. Социально-экономическое положение и антифеодальная борьба монастырских крестьян Левобережной Украины в 30-80-х годах XVIII в. Автореферат дис. ... канд.ист.наук.- К., 1980.- 24 с.
423. Мордвинцев В.М. Государственные повинности монастырских крестьян Левобережной Украины // Вопросы истории СССР.- 1981.- №26.- С.113-119.
424. Мордвинцев В.М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в.- К., 1988.- 47 с.
425. Мордвинцев В. Феодальная вотчина на Левобережной Украине в XVIII в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры).- К., 1990.- 86 с.
426. Мордвинцев В.М. Становище монастирських селян-кріпаків на Україні в другій половині XVIII ст. (на матеріалах Видубецького монастиря) // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.20.- 1978.- С.80-86.
427. Мордвинцев В.М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської Лаври в XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.21.- 1979.- С.65-70.
428. Мордвинцев В. Російський абсолютизм і Українська Православна Церква в кінці XVII – XVIII ст.– К.,1997.– С.15.
429. Мордвинцев В.М. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст. Автореферат дис. ... докт.ист.наук.- К., 2000.- 32 с.
430. Мордовцев Д. Гайдамаччина.- СПб., 1870.- 484 с.
431. Москвич Л.Г. Творчий шлях О.І.Левицького // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1971.- С.63-76.
432. Москвич Л.Г. Вклад О.І.Левицького у вивчення звичаєвого права на Україні // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.92-106.
433. Муравьев А.Н. История Российской Церкви.- М., 2002.- 512 с.
434. Мякотин В. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов.- СПб., 1889.
435. Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина.- 1885.- №9.- С.172-175.
436. Науменко В. К истории землевладения в левобережной Малороссии // Киевская старина.- 1889.- №12.- С.642-644.
437. Н.В. К истории церковных и монастырских архивов // Киевская старина.- 1891.- №7.- С.148-151.

438. Н.Д. Иерархия Всероссийской церкви. - М., 1892. - XII + 203 с.
439. Нечипоренко П. Монастырь-крепостник (Смелянское имение бывш. Киево-Печерской лавры в 1768 г.) // Антираелигиозник.- 1939.- №7.- С.51.
440. Никольский Н.М. История русской церкви.- М., 1985.- 448 с.
441. Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві.- К., 2000.- 96 с.
442. Нікітенко Н. Іван Мазепа і Св. Софія Київська // Просемінарій. Історія Церкви, науки і культури.- Вип.4.- К., 2000.- С.101-118.
443. Нікітенко Н.М. Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання.- К., 2000.
444. Огієнко І.І. Українська культура.- К., 1991.- С.236.
445. Огієнко І.І. Українська церква.- К., 1993.- 284 с.
446. Оглоблин О.П. Завдання української історіографії на еміграції // Український Історик.- 1963.- №1.- С.1-3.
447. Оглоблин О.П. Українська церковна історіографія // Український історик.- 1969.- №4.- С.12-29.
448. Оглоблин О.П. Проблема предків Миколи Гоголя // Український Історик.- 1967.- №3-4.- С.61-77.
449. Оглоблин О.П. Мазепа Іван // Енциклопедія українознавства.- Львів, 1994.- Т.4.- С.1431.
450. Оглоблин О.П. Гетьман Іван Мазепа та його доба.- 2-е вид., доп.- Нью-Йорк-К.-Львів-Париж-Торонто, 2001.- 464 с.
451. Оглоблин О.П. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали.- Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995.- XLVIII, 419 с.
452. Оглоблин О.П. Українська історіографія. 1917-1956.- К., 2003.- 252 с.
453. Оглоблин О.П. Україна в часи Петра І.- К., 1939.- С.12.
454. Окиншевич Л. [Рец.] Др. Микола Чубатий, Про правне становище церкви в козацькій державі. Богословія, 1925 р. кн.ІІІ. сс.19-53, 181-203. Львів // Україна.- 1927.- Кн.4.- С.192-195.
455. О.Л. Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 г. // Киевская старина.- 1896.- №5.- С.49-53.
456. О.Л. Письмо гетмана Скоропадского к митрополиту Иоасафу Кроковскому 1712 г. // Киевская старина.- 1904.- №11.- С.51-52.
457. О.Л. [Рец.] Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (Историко-статистический опыт). Выпуск I. Составил А.Грановский. Полтава, 1901, 418 стр. // Киевская старина.- 1902.- №5.- С.121-129.
458. Описание монастырей в Российской империи.- М., 1817.- 130 с.
459. Орловский П. Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 г.- Каменец-Подольск, 1891.- С.143-149.
460. Орловский П. Преосвященный Виктор Садковский, архиепископ минский, изяславский и брацлавский, коадьюторкиевской митрополии, управлявший с 1785 по 1796 год всеми православными церквами и

- монастирями в пределах бывшего ц. Польского // Киевская старина.- 1892.- №7.- С.20-54.
461. Орловский П. Подати, наложенные в 1776 году на православное духовенство униатскими делегатами // Киевские епархиальные ведомости.- 1893.- №6.- С.152-160; №7, с.178-188.
462. Орловский П. Харитатыва // Киевская старина.- 1894.- №4.- С.382-402.
463. Орловский П. Грановский протопоп Иоанн Строчкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия // Киевская старина.- 1895.- №11.- С.119-144; №12.- С.328-360.
464. Орловский П. Странствующий архиерей (1777-1778 гг.) // Киевская старина.- 1896.- №1.- С.78-100.
465. Орловский П. К истории малорусского духовенства // Киевская старина.- 1896.- №9.- С.49-64.
466. Орловский П. Погребение киевских митрополитов Рафаила Заборовского и Арсения Могилянського (По запискам современника) // Киевская старина.- 1904.- №7-8.- С.1.
467. Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле Митрополите Киевском.- К., 1908.- 53 с.
468. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959-1965 рр.- К., 1959.- 64 с.
469. От редакции. Несколько слов г.Корзону // Киевская старина.- 1893.- №1.- С.161-166.
470. Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.Н.Тихомирова.- Т.I.- М., 1955.- 692 с.; Т.II.- М., 1960.- 862 с.Т.III.- М., 1963.- 832 с.
471. Павленко С.О. Міф про Мазепу.- Чернігів: Сіверянська думка, 1998.- 248 с.
472. Павленко С. Духовні сподвижники Івана Мазепи // Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002 року / Авт.-упор. І.М.Корбач.- К., 2001.- С.534-548.
473. Павленко С. Іван Мазепа.- К., 2003.
474. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.- К., 2004.- 602 с.
475. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури.- К., 2005.- 304 с.
476. Павловский И. Из клиро-бытовых наблюдений архиепископа Полтавского Гедона Вишневого // Полтавские епархиальные ведомости.- 1879.- №2.- С.62-74.
477. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии.- Полтава, 1912.- VI, 238 с.
478. Падох Я. Микола Чубатий // Український Історик.- 1975.- №3-4.- С.100-111.
479. Палій М. Участь українських депутатів в Катеринівській комісії // Український історик.- 1978.- №1-3.- С.52-62.
480. Панас К. Історія Української Церкви.- Львів, 1992.

481. Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави.- К., 1995.- С.535-554.
482. Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- К., 2001.- С.5-13.
483. Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века).- М., 1899.- 164 с.
484. Пархоменко В. К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (доходы и расходы кафедры переяславской в 1771-1776 гг.) // Киевская старина.- 1905.- №10.- С.1-5;
485. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического времени.- Полтава, 1908. – III, 98, XXXII с.
486. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического времени.- 2-е изд.- Полтава, 1910.- V, 182, XXXIII с.
487. Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні.- К., 1925.- С.37.
488. Палієнко М. Внесок “Українського Історика” у збереження та вивчення національної архівної спадщини // Український Історик.- 2003.- №1-5.- С.82-87.
489. Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г.- К., 1911.- 314 с.
490. Пашковський О.А. Господарська, освітня та благодійницька діяльність Жаботинського Свято-Онуфріївського чоловічого монастиря // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Черкаси, 2004.- С.111-113.
491. Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII і XIX ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2002.- 17 с.
492. Першина З.В. Історія України у працях одеських дослідників // Український історичний журнал.- 1994.- №6.- С.53-63.
493. Петренко О. Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорадянського періоду // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- 2001.- С.52-56.
494. Петров Н. Сенатский указ Киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому, от 16 декабря 1742 года, в ответ на его ходатайство о восстановлении некоторых прав южнорусского духовенства и Киевской Академии // Киевская старина.- 1905.- №9.- С.112-115.
495. Петровський А. Мелхіседек Значко-Яворський – одна з найяскравіших постатей української історії XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.- Випуск 10.- К., 2001.- С.186-188.

496. Пискарев А. Материалы для истории Переяславской епархии // Маяк.- 1843.- Т.ХІ. Кн. XXII.- С.122-132.
497. Письмо арх. новг. Феофана Прокоповича к арх. киевск. Рафаилу Заборовскому. 8 марта 1734 г. (О способах к улучшению материального положения киевск. академии) // Киевская старина.- 1884.- №3.- С.465-470.
498. П.Л. К статье г.Беляшевского // Киевская старина.- 1889.- №1.- С.213-217.
499. Платон (Левшин). Краткая Церковная Российская История.- Изд.2-е.- М., 1823.- Т.1.- С.ХІІ-ХІV; Т.2. С.272-273.
500. Покровский И. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы.- Т.2.- Казань, 1913.- 892, XVIII, 48 с.
501. Полиевкт. Сведения о Полтавско-Переяславской Епархии и её архипастырях // Полтавские епархиальные ведомости.- 1867.- №18.- С.201-213; №19. С.246-268; №20.- С.296-324; №21.- С.360-373.
502. Полонська-Василенко Н.Д. До історії України ХІХ століття // Український Історик.- 1964.- №4.- С.9-13.
503. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України.- Т.2.- К., 1992.- 608 с.
504. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії.- К., 1993.
505. Попов П.М. М.О.Максимович (До 150-річчя з дня народження) // Вісник Академії наук УРСР.- 1954.- №10.- С.55-64.
506. Портнов А. До питання про місце В.О.Пархоменка в українському та світовому історіографічному процесі // Осягнення історії.- Острог-Нью-Йорк, 1999.- С.437-443.
507. Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі.- Львів, 2003.- 78 с.
508. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть.- К., 2002.- 480 с.
509. Православные Русские обители: Полное иллюстрированное описание всех монастырей в Российской империи и на Афоне / П.П.Сойкин (сост.); С.Дымша (отв.ред.). Репринт. изд. 1910 г.- СПб.: Воскресение, 1994.- 736 с.
510. Примак А.Ф. Пам'ятки православ'я козацької доби (За матеріалами "Киевской старины" // Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.- К., 2003.- С.198-202.
511. Присяжнюк В.П. Суспільно-правове становище православних монастирів на Правобережжі у ХVІІІ сторіччі // Родовід.- 1993.- №5.- С.79-82.
512. Присяжнюк Ю. Методологічний інструментарій сучасної історичної науки: актуалізація ролі досліджень // Українська історична наука на порозі ХХІ століття.- Т.3.- Чернівці, 2001.
513. Пр.К-в. Перенесение мощей Св. Преподобномученика Макария, архимандрита Овручского, 13 мая // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №10.- С.387-390.

514. Прокоп'юк О. Бібліотека монастиря Св.Софії як вияв духовно-інтелектуальних потреб і можливостей монастирської братії // Просемінарій.- Вип.5.- К., 2003.- С.147-164.
515. Проценко Л.А. Історія київського некрополя.- К., 1995.
516. Проценко Л.А. И до небес рукой подать...: Путеводитель по некрополям на Ближних и Дальних пещерах Киево-Печерской Лавры.- К., 2002.
517. Путро А.И. Левобережная Украина составе Российского государства во второй половине XVIII века.- К., 1988.- 142 с.
518. Путро О.І. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1982.- №7.- С.143-147.
519. Путро О.І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1987.- №6.- С.86-93.
520. Пухта Г.Ф. Энциклопедия права.- Ярославль, 1872.
521. Радянська енциклопедія історії України.- Т.3.- К., 1971.- С.333.
522. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России.- М.,1852.- 554, 46 с.
523. Релігієзнавство / За ред. М.Ф.Рибачука.- К., 1997.
524. Релігієзнавство / За ред. В.І.Лубського, В.І.Теремка.- К., 2000.
525. Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного, Б.Лобовика.- К., 1996.
526. Римаренко Ю.И. Украинский буржуазный национализм и религия // Атеизм и религия в современной борьбе идей.- К., 1975.- С.248.
527. Ричка В. За сфабрикованим звинуваченням // Репресоване краєзнавство.- К.-Хмельницький, 1991.- С.233-237.
528. Ричка В.М. "Цар схизматиків" (До питання про роль Мелхиседека Значко-Яворського у подіях 1768 р.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань.- К.-Черкаси, 1993.
529. Різниченко В. Пилип Орлик.- К., 1991.- 48 с.
530. Рклицкий С., И.Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.) // Киевская старина.- 1901.- №1.- С.115-124.
531. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII вв.- Львів, 1900.
532. Романовский В. Хозяйства монастырских крестьян Любечской сотни в 1767 году // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира.- К., 1914.- С.81-98.
533. Рубинштейн Н.Л. Русская историография.- М., 1941.- 670 с.
534. Рудакова Ю. Плани відродження Польської держави на початку XIX ст. // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття.- К., 1999.- С.105-108.

535. Рудич Ф.М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці // Український історичний журнал.- 1975.- №2.
536. Рункевич С. История Минской архиепископии (1793-1832 гг.).- СПб., 1893.- XVI, 572, XXXVIII с.
537. Русская Православная Церковь. 988-1988.- Вып.1. Очерки истории I-XIX вв. / Отв. А.С.Будевский.- М., 1988.- 112 с.
538. Русская Православная Церковь // Православная Энциклопедия / Под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II.- М., 2000.- 656 с.
539. Русское православие: вехи истории / Науч.ред. А.В.Клибанов.- М., 1989.- 719 с.
540. Рыболовский А. Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя России.- К., 1908.- 202 с.
541. Савченко Г. Ієрархія // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.- К., 2002.- С.151-152.
542. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки.- К., 2002.- 396 с.
543. Сакада Л. „Український Історик”- журнал Українського Історичного Товариства // Український Історик.- 1999.- №1.- С.11-22.
544. Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті.- Нью-Йорк-К., 2003.- 328 с.
545. Самойловський І.М. М.В.Закревський – історик Києва // Український історичний журнал.- 1958.- №4.- С.107-109.
546. Самсонов А.М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь.- М., 1955.- 184 с.
547. Салій К. Іван Мазепа і Українська Православна Церква кінця XVII – початку XVIII ст. // Київська старовина.- 1999.- №4.- С.159-163.
548. Салій К.І. Православно-церковний чинник у політичних процесах доби Гетьманщини. Автореферат дис. ... канд.політ.наук.- К., 2001.- 20 с.
549. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1966 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.2.- К., 1969.- С.18-41.
550. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1967-1969 рр. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1971.- С.3-33.
551. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1970 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К., 1972.- С.3-19.
552. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1971 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.6.- К., 1973.- С.3-18
553. Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936-1986 гг.- К., 1986.- С.5-8.
554. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина.- 1884.- №8.- С.732-742.
555. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського.- К., 1961.- 192 с.
556. Сарбей В.Г. Украина в жизни и деятельности Е.А.Болховитинова // Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- С.46-63.
557. Сахновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина? // Український історик.- 2001.- №1-4.

558. С.Г. [Рец.] А.Войтков. Иов Базилевич, епископ переяславский и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776). К., 1903, ст.194 // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.LXI.- Львів, 1904.- С.21-25.
559. Сергійчук В.І. Чи зрадив українському народу Мазепа? (Погляд на історичну постать в умовах перебудови) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки.- Вип.1.- 1991.- С.29-43.
560. С.И. [Рец.] А.Войтков. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776). Киев 1903 г. 194 стран. // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического Общества.- Вып.10.- Каменец-Подольск, 1904.- С.528-544.
561. Синицкий Д.А. Завещание Тимофея Щербацкого, митрополита Киевского, Галицкого и Малыя России // Киевская старина.- 1894.- №9.- С.456-457.
562. Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України.- 1991.- №6.- С.21-24.
563. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733-1768.- Одесса, 1845.
564. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачества // Киевская Старина.- 1885.- №10.- С.277-318.
565. Скальковський А.О. Історія Нової Січі.- Дніпропетровськ, 1994.- 678 с.
566. Скрипник П. Пархоменко Володимир Олександрович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник.- Ч.2.- К., 2005.- С.130-134.
567. Случай на монастырской ярмарке, 1757 г. // Киевская старина.- 1899.- №4.- С.12-13.
568. Смоленский В. История польского народа / Пер. с польского Г.Ф.Львовича.- СПб., 1899.
569. Смолич И.К. История русской церкви. 1700-1917.- Часть 1.- М., 1996.- 800 с.
570. Смолич И.К. История русской церкви. 1700-1917.- Часть 2.- М., 1997.- 800 с.
571. Смолич И.К. Русское монашество.- М., 1997.- С.306.
572. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.- К., 1978.- 192 с.
573. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.).- К., 1985.- 264 с.
574. Смолій В.А. Максим Залізняк // Український історичний журнал.- 1990.- №3.- 96-106.
575. Смолій В. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал.- 1993.- №10.- С.21-29.
576. Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави.- К., 1995.- С.385-400.

577. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К., 1997.- 368 с.
578. Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст.- К., 1996.- С.108.- 151 с.
579. С.Н.И. Вопль Мазепы // Киевская старина.- 1884.- №12.- С.658-672.
580. Соловьев С.М. История России с древнейших времен.- Кн.VIII. Т.15-16.- М., 1962.
581. Соловьев С.М. История России с древнейших времен.- Кн.XIV. Т.27-28.- М., 1965.
582. Соловьев С.М. История падения Польши. Восточный вопрос.- М., 2003.- 364 с.
583. Соса П.П. Ігумен Мельхиседек: участь в організації повстання // Народні рухи України в історії, мові та літературі. Тези ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 225-річчю повстання.- Черкаси, 1993.- С.43-44.
584. Состояние православной церкви в Польше, по взятии преосвященного Виктора под арест в Варшаву // Киевские епархиальные ведомости.- 1861.- №13.- С.372-385; №14.- С.414-425.
585. Списки архиереев иерархии Всероссийской и архиерейских кафедр со времени учреждения Святейшего Правительствующего Синода (1721-1895).- СПб., 1896.- VIII, 124 с.
586. Список населенных мест Киевской губернии.- К., 1900.- 1896 с.
587. Спінул О.В. Київський митрополичий дім в кінці XVII – XVIII століттях. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 16 с.
588. Стародуб О., Чернецький Є. Лаврентій Похилевич та його “Сказання...” // Похилевич Л. Сказання о населенных местностях Киевской губернии.- Біла Церква, 2005.- С.V-XXII.
589. Статі Л.Д., Бутенко Р.К. Мелхиседек Значко-Яворський: історіографічний нарис // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань.- К.-Черкаси, 1993.- С.50-52.
590. Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник-2000.- К., 2000.- С.203-219.
591. Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври.- К., 2001.- 559 с.
592. Стецюк К.І. Коліївщина – велике народно-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст. // Коліївщина. 1768.- К., 1970.- С.66-80.
593. Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських // Український Історик.- 1983.- №2-4.- С.74-92.
594. Стоколос Н.Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Український історичний журнал.- 2002.- №4.- С.94-109.
595. Стороженко А. Михайловская и Покровская церкви в г.Переяславе полтавской губернии // Киевская старина.- 1891.- №2.- С.337-351.

596. Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр.Румянцеве // Киевская старина.- 1891.- №3.- С.478-493.
597. Страхов Г.М. Крестьянское движение на Правобережной Украине во второй половине XVIII века. Автореф. дис. ... кандидата исторических наук.- К., 1964.- 20 с.
598. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви.- СПб., 1877.- X с., 1056, 68 стлб.
599. Струкевич О. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал.- 1993.- №7,8.- С.85-88.
600. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми).- К., 1996.- С.25.
601. Субтельний О. Україна: історія.- Вид.3-тє, пер. і доп.- К., 1993.
602. Субтельний О. Мазепинці.- К., 1994.- 240 с.
603. Тальберг Н. История Русской Церкви.- М., 1997.- 924 с.
604. Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина.- 1890.- №8.- С.161-191; №11.- С.251-272.
605. Тельвак В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках "Українського Історика" // Український Історик.- 2003.- №1-5.- С.177-191.
606. Терновский Ф.А. Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век // Киевская старина.- 1882.- №5.- С.329-337.
607. Титов Ф. [Рец.] Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского. Старинные заметки в роде Горленков. Киев. 1892 года. // Киевская старина.- 1893.- №10.- С.168-170.
608. Титов Ф. [Рец.] Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. Н.Мухина. Киев. 1893 г. // Киевская старина.- 1895.- №2.- С.77-79.
609. Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII вв. (1654-1795 г.).- Т.1.- К., 1905.- X, 394 с.; Т.2.- К., 1905.- III, 481 с.; Т.3.- К., 1916.- II, 172 с.
610. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України.- К., 1968.- 170 с.
611. Тодийчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. В трудах Общества истории и древностей российских.- К., 1989.- 160 с.
612. Толочко П.П. Митрополит Євгеній – історик і археолог // Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- С.6-15.
613. Томашівський С. [Рец.] Fr.Rawita-Gawroński. Historia ruchów hajdamackich. We Lwowie 1901. T.I і II, ст.269+297 // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка.- Т.XLI.- Львів, 1901.- С.9-20.
614. Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.- С.122-139.

615. Уваров Сергей Семенович // Энциклопедический словарь / Изд.: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.-Т.XXXIV. Кн.67.- СПб., 1902.- С.419-420.
616. Українська церква між Сходом і Заходом.- К., 1996.- 225 с.
617. Украинская советская энциклопедия.- Т.8.- К., 1982.- С.202.
618. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1. Середина XV – кінець XVI століття.- К., 1994.- 256 с.
619. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.2. Середина XV – кінець XVI століття.- К., 1994.- 256 с.
620. Ульяновський В. “З історії релігійної думки на Україні” // Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів).- К., 1994.- С.545-549.
621. Ульяновский В. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов // Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.): Историческая записка.- К., 2003.- С.IX-СХХVI.
622. Ульяновський В.І. “Третя складова” історико-церковної школи КДА // Просемінарій.- Вип.1.- К., 1997.
623. Ульяновський В.І. Церковні архіви України: історія. Проблеми реконструкції та джерелознавчої класифікації // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.) / Упор. В.П.Ляхоцький, І.Б.Матяш.- К., 1997.- Ч.1.- С.124-129.
624. Уманец Ф.М. Гетман Мазепа.- СПб., 1897.- 456 с.
625. Уманская резня (Записки Вероники Кребс). Перевод с предисловием И.М.Рева.- К., 1879.- 36 с.
626. Феденко П. Гетьман І.Мазепа в советській історіографії // Український збірник.- Кн.17.- Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1960.- С.7-26.
627. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу.- Кн.XI.- К., 1927.- С.103-170.
628. Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві.- Т.II.- К., 1928.- С.1-35.
629. Федоренко П. До історії монастирських архівів // Архівна справа.- 1929.- №9/10.- С.102-104.
630. Федоренко П. З історії старого Чернігова // Україна.- 1930.- №9.- С.27-47.
631. Федорів Ю., Історія церкви в Україні.- Львів, 2001.- 364 с.
632. Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917.- М., 2003.- 480 с.
633. Фенич В.І. Методологічні проблеми дослідження державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі // Вісник Київського університету. Історичні науки.- Вип.63-64.- 2002.- С.56.
634. Филарет (Гумилевский), архиеп. История Русской Церкви.- М., 2001.- 840 с.

635. Фігурний Ю. Діяльність гетьмана Івана Мазепи в контексті українського державотворення: досягнення і прорахунки // Українознавство.- Число 4.- 2002.- С.227-229.
636. Філоненко М. Ієрархія церковна // Релігієзнавчий словник.- К., 1996.- С.125.
637. Філософський словник / За ред. В.Шинкарука.- 2-е вид.- К., 1986.- С.257, 726.
638. Флоровский Г. Пути русского богословия.- Париж, 1937.
639. Фон-Эттингер Ф. Митрополиты, в царствование императрицы Екатерины II.- Б.м., б.г.- 10 с.
640. Фостун С. Пінська конгрегація.- Лондон, 1974.- 68 с.
641. Франко И. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Изд.Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.- Т.XLI. Кн.81.- СПб., 1904.- С.300-326.
642. Харлампович К. Малороссийское влияние на Великоорусскую церковную жизнь.- Т.І.- Казань, 1914.- XXIV, 878, LXVI.
643. Харишин М.В. Київська митрополія другої половини XVI – XVII століть: історико-політичний аналіз. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1995 24 с.
644. Харишин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.- К., 1995.- 220 с.
645. Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра, або як Українська православна церква позбулася автокефалії.- К., 1999.- 334 с.
646. Хитровська Ю.В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2001.- 19 с.
647. Хоменко К.В. Самуїл Миславський (біографічна довідка) // Лаврський альманах.- Вип.9.- К., 2003.- С.120-129.
648. Хоткевич Г. Іван Мазепа // Гетьмани України.- К., 1991.
649. Храбан Г.Ю. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліївщина. 1768.- К., 1970.- С.134-146.
650. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.).- К., 1989.- 176 с.
651. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії Наук України (1918-1921).- К., 1993.- С.109-110.
652. Храневич В. Помещики и духовенство в юго-западном крае в конце прошлого столетия (Бытовой очерк) // Киевская старина.- 1892.- №9.- С.357-388.
653. Храневич В. Некоторые черты из былой жизни духовенства юго-западного края // Киевская старина.- 1893.- №3.- С.399-411; №4.- С.78-97.
654. Храневич В. Выборное начало в среде Волынского духовенства в конце XVIII и начале XIX века // Киевская старина.- 1900.- №5.- С.270-273.

655. Христианство и церковь в России феодального периода (материалы).- Новосибирск, 1989.- 367 с.
656. Христианство. Энциклопедический словарь.- Т.3.- М., 1995.
657. Церковь в истории России (IX в.- 1917 г.). Критические очерки / Отв.ред.Н.А.Смирнов.- М., 1967.- 336 с.
658. Цыпин В.А. Церковное право.- 2-е изд.- М., 1996.- 442 с.
659. Цыпин В. Амвросий (Орнатский) // Православная Энциклопедия.- Т.II.- М., 2001.- С.146.
660. Чернецький Є. Документи фонду “Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства.- Т.7.- 2001.- С.49-52.
661. Черниговские иерархи // Труды Киевской Духовной Академии.- 1860.- №2.- С.272-273
662. Черняховська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Історичний календар 2002.- К., 2002.
663. Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах “Киевских епархиальных ведомостей”, “Полтавских епархиальных ведомостей”, “Черниговских епархиальных известий”). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1998.- 18 с.
664. Чиркова О., Спінул О. Становище духовенства Київської єпархії у XIX столітті // Лаврський альманах.- Вип.9.- К., 2003.- С.130-142.
665. Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви.- Часть II.- СПб., 1884.
666. Чумаченко О. Образи з минулого.- К., 1999.
667. Чухліб Т.В. Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000.- С.161-170.
668. Чухліб Т.В. Правобережні та західноукраїнські землі в кінці XVII-XVIII ст.// Історія України/ Під заг.ред.В.А.Смолія.- К., 1997.
669. Шамрай С. [Рец.] Павло Федоренко, Завдання вивчення монастирського господарства... Павло Федоренко, З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. // Україна.- 1929.- №7-8.- С.133-135.
670. Шандра В. Перше пам'яткоохоронне товариство у Києві // Пам'ятки України.- 1989.- №2.- С.36.-37.
671. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года.- 2-е изд.- М., 1993.- 761 с.
672. Швидько Г. Дослідник ранньої історії Півдня України // Під знаком Клію.- Дніпропетровськ, 1995.- С.96-101.
673. Шевелєв А.Г. Розвиток досліджень з вітчизняної і зарубіжної історії в Українській РСР на сучасному етапі // Український історичний журнал.- 1975.- №2.- С.30-42.
674. Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал.- 1994.- №1.- С.55-61.

675. Шевченко О.М. Православна церква в суспільно-політичному житті Лівобережної України (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 1996.- 24 с.
676. Шевченко О.М. Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII – XVIII ст. // Український історичний журнал.- 1996.- №1.- С.82-90.
677. Шевченко Ф.П. [Рец.] Владислав А.Серчик. Коліївщина, Краків, 1968, 173 с. // Український історичний журнал.- 1968.- №12.- С.136-138.
678. Шевчук В. Козацька держава.- К., 1995.
679. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності.- К., 1999.
680. Шекера І.М. Остаточне закріпачення селян Лівобережної, Слобідської та Південної України в другій половині XVIII ст. // Історія селянства Української РСР.- Т.1.- К., 1967.- С.232-255.
681. Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1966-1968) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.2.- К., 1969.- С.207-229.
682. Шелюх Т.М. Бібліографія української історіографії (1969 р.) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.4.- К., 1971.- С.253-258.
683. Шеретюк В. Релігійне питання у зовнішній політиці Прусії і Росії середини XVIII сторіччя // Історія України.- 1999.- №35.- С.9-10.
684. Шеретюк В. Українська релігійно-дисидентська проблема в російсько-польських відносинах (1768-1775 рр.) // Український історичний збірник- 1999.- К., 2000.- С.61-85.
685. Шеретюк В.М. Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст. Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2002.- 20 с.
686. Шерман І.Л. “Український історичний журнал “ у 1968-1970 рр. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.- Вип.5.- К.,1972.- С.126-133.
687. Широцький К. Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.).- К., 1918.
688. Шип Н.А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки).- К., 1997.
689. Шмурло Е.Ф. Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни (1767-1804).- К., 1888.
690. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.).- К., 1907.- XII, 667, 16 с.
691. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз).- К., 1999.- 324 с.
692. Шульгин В.Я. История Университета св. Владимира.- СПб., 1860.- 230 с.
693. Шульгин Я. Начерк Коліївщини.- Львів, 1898.
694. Шульгин Я. “Правда” о колиивщине польского историка г.Корзона // Киевская старина.- 1893.- №1.- С.126-160.

695. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина.- К., 2002.
696. Щербина В. „Правная грамота” православного священника 1777 года // Киевская старина.- 1892.- №11.- С.291-293.
697. Щербина В. “Преображенський скит” у Китаєві в його колишньому й сучасному стані // Україна.-1928.- Кн.3.- С.44-49.
698. Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна.- 1929.- №32.- С.10-14.
699. Эварницкий Д.И. К биографии малороссийского этнографа Н.В.Закревского (1805-1871) // Исторический вестник.- 1911.- Т.СXXIV. Апрель.- С.211-217.
700. Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской Епархии // Полтавские епархиальные ведомости.- 1863.- №14.- С.41-50; №15.- С.88-96; №16.- С.121-127; №17.- С.155-162; №18.- С.190-196.
701. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.- К., 1997.
702. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.- Т.159.- Мюнхен, 1949.- 211 с.
703. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал.- 1995.- №6.- С.124-137.
704. Яременко М.В. Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: “життя” книг // Просемінарій.- Вип.4.- К., 2000.- С.119-142.
705. Яременко М.В. Формування складу київських чоловічих неставропігійних монастирів упродовж 1740-1785 рр.: постриг послушників // Просемінарій.- Вип.5.- К., 2003.- С.192-202.
706. Яременко М.В. Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20-і – середина 80-х рр. XVIII ст.). Автореферат дис. ... канд.іст.наук.- К., 2003.- 15 с.
707. Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. Альманах соціальної історії.- Вип.3.- К., 2003.- С.121-136.
708. Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття: Біоісторіографічні нариси.- Острог, 2002.- 165 с.
709. Z. По пирятинскому уезду (Кое-что из прежней жизни левобережного священства) // Киевская старина.- 1887.- №4.- С.790-794.
710. Bogucka M. Dzieje Polski do 1795 r.- Warszawa, 1964.- 324 s.
711. Historia Polski.- Т.ІІ. Cz.I. 1764-1795 / Pod red. S.Kieniewicza i W.Kuli.- Warszawa, 1958.- 432 s.
712. Kentrschynnskyj B. Mazepa.- Stockholm, 1962.- 538 p.
713. Kohut Z. Myths Old and New: The Haidamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent Historiography // Harvard Ukrainian Studies.- 1977.- Vol.I.- №3.- P.359-378.
714. Korzon T. Nowa książka o koliszczyźnie // Kwartalnik historyczny.- 1892.- №3.- S.532-548.
715. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta.- Poznań, 1877.

716. Moraczewski T. Dzieje narodu polskiego.- T.V.- Poznań, 1877.- 492 s.
717. Mosceński A. Pamiętnik do historii Polskiej.- Poznań, 1858.
718. Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi.- Zeszyt XII.- Wilno, 1912.- S.353-384.
719. Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania Polsko-Ukraińskie / Red. Z.Mańkowski.- Lublin, 1992.- S.45-57.
720. Podraza A., Rostworowski E. Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcka // Przegląd Historyczny.- T.XLVII. Zeszyt I.- Warszawa, 1956.- S.143-160.
721. Rawita-Gawroński Fr. Historia ruchów hajdamackich.- T.II.- Lwów, 1901.- 297 s.
722. Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego.- Warszawa, 1853.- 246 s.
723. Rulikowski E. Korsuń // Słownik Geograficzny królestwa Polskiego.- T.IV.- Warszawa, 1883.- S.35-46.
724. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850.- Edmonton, 1985.- X, 415 p.
725. Serczyk W. Koliszczyna.- Kraków, 1968.- 176 s.
726. Serczyk W. Melchizedek Znaczko-Jaworski i klasztor Motreninski przed wybuchem Koliszczyny // Studia Historyczne.- 1968.- №3.- S.297-321.
727. Serczyk W. Historia Ukrainy.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.- 500 s.
728. Serczyk W. Historia Ukrainy.- Wrocław-Warszawa-Kraków, 2001.- wyd.3.- Wrocław, 2001.- 427 s.
729. Serczyk W. Katarzyna II – carowa Rosji.- Wrocław, 1989.- 312 s.
730. Subtelny O. Mazepa, Peter I and Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies.- 1978.- Vol.2., №2.- P.158-183.
731. Szujski J. Dzieje Polski.- T.IV.- Lwów, 1866.- 759 s.

Додатки

Додаток А

Порівняльна таблиця матеріалів про проголошення анафеми на гетьмана І.Мазепу в історичній літературі (Д.Бантиш-Каменський, С.Соловйов, “Історія Русів”)

Д.М.Бантиш-Каменський, 1822	С.М.Соловйов, 1864
Ноября 6 приехал в Глухов черниговский архиепископ Иоанн Максимович... Ноября 11 прибыли в сей город киевский митрополит Иоасаф Кроковский и переяславский епископ Захарий Корнилович. 12 числа государь со всею свитою слушал в соборной Троицкой церкви Божественную Литургию и молебен, по окончании которого собравшееся в Глухов первейшее малороссийское духовенство предало вечному проклятию Мазепу и его приверженцев. В тот же день вынесли на площадь набитую чучелу Мазепы. Прочитан приговор о преступлении и казни его; разорваны князем Меншиковым и графом Головкиным жалованные ему грамоты на гетманский уряд, чин действительного тайного советника и орден святого апостола Андрея Первозванного и снята с чучелы лента. Потом бросили палачу сие изображение изменника; все попирали оное ногами, и палач тащил чучелу на веревке по улицам и площадям городским до места казни, где и повесил. Тогда ж казнен был Чечел и многие другие сообщники Мазепы, взятые в Батурине. Святители печатными обнародованиями увещевали малороссиян повиноваться новоизбранному гетману, обременяли неблагословением изменников. ...Ноября 12 в Московском Успенском соборе, в присутствии царевича Алексея Петровича, первейших сановников и при многочисленном стечении народа возсылали ко Всевышнему благодарственные моления за счастливый выбор в гетманы Ивана Ильича Скоропадского. Перед молебном соборный протоиерей читал вслух письмо государя к царевичу о воспоследовавшей измене Мазепы; потом митрополит рязанский и муромский Стефан говорил народу	...Приехал в Глухов митрополит киевский с двумя другими архиереями, черниговским и переяславским, и торжественно предали Мазепу проклятию. «Того ж дня и персону оного изменника Мазепы вынесли, и, сняв кавалерию (которая на ту персону была надета с бантом), оную персону бросили в палачевские руки, которую палач взял и прицепя за веревку, тащил по улице и по площади даже до виселицы, и потом повесил». На другой день казнили Чечела и других приверженцев Мазепы, взятых в Батурине. 12 ноября проклятие Мазепе было провозглашено в Москве. В Успенский собор съехались архиереи, бояре, приехал царевич Алексей Петрович, и протоиерей на амвоне начал читать письмо от великого государя к царевичу, что бывший гетман Мазепа, забыв страх божий и крестное целование, ему, великому государю, изменил и отъехал к шведскому королю. Потом отслужили молебен о победе над неприятелем, и митрополит Стефан

поучение, в котором сначала описал верную и усердную к престолу российскому службу Мазепы и украшавшие его добродетели, а напоследок постыдную измену и переход к шведам. Окончив речь, Стефан обратился к окружавшим его архиереям и сказал: „мы, собранные во имя Господа Иисуса Христа, и имеющие, подобно Святым Апостолам, от самого Бога власть вязати и решить, аще кого свяжем на земли, связан будет и на небеси, возгласим: изменник Мазепа, за крестопреступление и за измену к великому государю, буди анафема!” – Буди проклят! – повторяли трижды архиереи, и вслед за тем воспели на клиросах многолетие Царскому Дому.	Яворский стал читать к народу поучение про изменника Мазепу: сначала вспомнул Мазепины к великому государю радетельные службы и к людям добродетели, а потом объявил измену и отъезд к шведскому королю. Окончивши поучение, Стефан обратился к другим архиереям и сказал: «Мы собраны во имя господи Иисуса Христа и нам дано от самого бога вязать и решить; аще кого свяжем на земли, связан будет и на небеси»,- и возгласил трижды: «Изменник Мазепа за крестопреступление и за измену великому государю буди анафема!» Прочие архиереи пропели трижды: «Буди проклят». Затем певчие на крылосах пропели многолетие великому государю и новоизбранному гетману Ивану Скоропадскому.
„Історія Русів”, за виданням 1846 р.	
По окончании кратких торжеств выбора и утверждения Гетманского, открылось там же, в Глухове, новое явление, до того еще в Малороссии не бывалое, явление страшное, названное соупницею Мазепе в ад. Многочисленное духовенство Малороссийское и, ближайшее г раницам здешним, Великороссийское, нарочито собранное в Глухов, под начальством и инспекторством известного Епископа, Прокоповича, и составившее из себя, так названный, поместный собор, в 9-й день того ж Ноября, предало Мазепу вечному проклятию или анафеме. Мрачное торжество сие совершалось в каменной Николаевской церкви, в присутствии Государя и при многочисленном собрании чиновников и народа. Духовенство и клирики были в черном одеянии, и все со свечами черного цвету. Портрет Мазепы, висевший до того среди города на шибенице, влечен был по городу палачами и втянут внутрь церкви. Духовенство, окружа его, прочитывало и воспевало некоторые псалмы из Священного Писания, потом, провозгласив и несколько повторив: «Да будет такой-то Мазепа проклят!» оборотило на портрет его возженные свечи, а клирики, повторяя тоже самое пением, оборачивали и они свои свечи ничком. Начальствующий Епископ ударил при том концем жезла своего в грудь портрета, с изречением: «Анафема!» И тогда повлекли обратно портрет из церкви и пели сей стих церковный: «Днесь Иуда оставляет «учителя и приемлет диавола», и тем обряд тот кончился.	

Додаток Б

Рецензія професора Київської Духовної Академії І.П.Максимовича на дослідження історії монастирів Київської єпархії

Получ.16 Декабря. №11

1851 года

В Церковно-Исторический и Статистический Комитет Киевской Епархии

По поручению Комитета рассмотрены мною описания заштатных монастырей Киевской Епархии, присланные от благочинного оных. Из сих описаний только одно найдено отчетливым и вполне удовлетворительным – описание Богуславского монастыря составленное настоятелем его игуменом Феодором. Так, как из содержания его видно между прочим, что сочинитель завел переписку с потомками благодетеля Богуславской обители гетмана Самуся – живущими в Чигиринском уезде; то считаю небесполезным просить его – о. игумена уведомить комитет о последствиях его переписки, если она будет иметь исторический интерес.

Что касается до описания других заштатных монастырей: то четыре из них более или менее удовлетворительны, именно: описания Медведовского мужеского, Лебединского и Троицкого женских и отчасти Мотронинского мужеского монастырей. Но в описании сего последнего, вовсе не раскрыто происхождение его наименования – и вообще об этом ничего не упомянуто даже отрицательно, также нет в нем списка настоятелей монастыря, имена и труды которых – судя по некоторым местам описания должны бы, кажется, остаться в архиве монастырском, по крайней мере в позднейшее время.

Описание Жаботинского Онуфриевского монастыря очень тоще и неудовлетворительно вовсе, так, что нужным представляется или же возвратить его к составителю для пополнения или же просить Преосвященного Председателя Комитета назначить кого-либо другого для осмотра и описания этой обители.

При сем благопочтеннейше возвращаю в Комитет и самые описания монастырей порученные мне для рассмотрения.

Профессор Киевской Академии

[Підпис]

1851 года

Декабря 15 дня

Джерело: Інститут Рукописів при Центральній Науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського.- Ф.160.- №1686, арк.1-1 зв.

**Православна церква в Україні кін. XVII-XVIII ст. на сторінках
“Київської старовини” (бібліографічний покажчик)**

1882.

- №1.- *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии (Лизогубы).- С.101-125 (Інформація про виділення грошей церквам чернігівським полковником Я.Лизогубом по заповіту.- С.107).
- №2.- *Крыжановский Е.* Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов.- С.262-300 (Початок) (Інформація про існування православних шкіл в Речі Посполитій).
- *Петров Н.* Разговор Великороссии с Малороссией (Литературный памятник второй половины XVIII века).- С.313-365 (Роздуми автора про більш принижений стан українського духовенства у порівнянні з російським).
- №3.- *Крыжановский Е.* Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов.- С.441-478 (Закінчення).
- *Ефименко П.* Образцы обличительной литературы в Малороссии.- С.538-559.
 - *Ефименко П.* Один из протестовавших.- С.602-608 (Про участь священника у справі сотенного осавула Матвія Новика 1768 р.).
- №5.- Манифест императрицы Екатерины II к православному населению Польши, выданный 9 июля 1768 года.- С.308-311.
- *Терновский Ф.А.* Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век.- С.329-337 (Про положення українського православного духовенства після введення указу Катерини II від 10 квітня 1786 р. про штати).
- №6.- *Петров Н.* Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем.- С.498-508.
- №7.- *Каманин И.* Из истории международных отношений Польши и России.- С.42-60 (Про місце православного питання у російській зовнішній політиці).
- *Левицкий О.* пасека гетмана Б.Хмельницкого.- С.174-177 (Про судовий спір між Видубецьким монастирем і лебединськими жителями у 1730-х рр.).
- №8.- *Лазаревский А.* Документальные сведения о Савве Туптале и его роде.- С.382-384.
- №9.- *Ефименко П.* Ссылные малороссияне в архангельской губернии (1708-1802 гг.).- С.391-412.
- Переписка гр. П.А.Румянцева о восстании в Украине 1768 года.- С.523-551 (Початок).
- №10.- Переписка гр. П.А.Румянцева о восстании в Украине 1768 года.- С.89-90 (Продовження).

- Две записки св. Димитрия Ростовского о приеме и сдаче им Елецкого Черниговского монастыря.- С.170-173.
- №12.- *Смоктий А. Г.* Умань и Софиевка (История г.Умани.- Уманская резня.- Софиевка).- С.420-437 (Про повстання 1768 р. і духовенство).
- Протопоп Комар и его вторичный брак.- С.607-613.

1883.

- №1.- *Булашев Г.* Иринеи Фальковский, коадьютор Киевский.- С.89-120 (Початок).
- *Ал.А-ский.* Васильковская таможня и городничие монахи.- С.193-202.
- №2.- *С.Ц.* Второбрачие южнорусских священников конца XVIII века и его исторические прецеденты (По поводу протопопа Комара).- С.429-444.
- №4.- *Ефименко П.* Шпитали в Малороссии.- С.709-727.
- *Арсений*, архим. Попытка основания православной архиерейской кафедры в г. Немирове в XVIII ст.- С.883-893.
- №5.- *Булашев Г.* Иринеи Фальковский, коадьютор Киевский.- С.66-96 (Продовження).
- Письмо из Варшавы от 6-го апреля 1790 г.- С.178-181 (З приводу ситуації навколо арешту єпископа Віктора Садковського).
- №7.- Посещение Киева в. кн. Павлом Петровичем и в. кн. Мариєю Федоровною (Современное описание).- С.539-562 (Серед зустрічаючих у 1781 р. згадується київське та ін. духовенство, в т.ч. ігумен Глухівського монастиря М.Значко-Яворський).
- *А.Т.* Покровская церковь в Переяславле.- С.588-592.
- №8.- *Булашев Г.* Иринеи Фальковский, коадьютор Киевский.- С.664-718 (Закінчення).
- Два документа о хозяйстве киевских монастырей в половине XVIII ст.- С.719-734.
- №9-10.- Переписка гр. П.А.Румянцева о восстании в Украине 1768 года.- С.254-286 (Закінчення).
- *Сумцов Н.* Шпиталь в м.Боромле.- С.309-312 (Про церковні братства).
- №11.- *Багалеи Д.* Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П.А.Румянцева-Задунайского.- С.402-432 (Згадуються інструкції по опису монастирських мастків.- С.407).

1884.

- №2.- *Н.С.* К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия.- С.332-333.
- *Цыбульский Кс.* Роковое чтение псалтыри (Из быта и нравов старых киевских «спудеев»)- С.336-342.
- №3.- Письмо арх. новг. Феофана Прокоповича к арх. киевск. Рафаилу Заборовскому. 8 марта 1734 г. (О способах к улучшению материального положения киевск. Академии).- С.465-470.
- Контракт на постройку церкви конца XVII в.- С.522-524.

- №4.- *Н.С.* Малоизвестные и неизвестные источники сведений о минувшей жизни Полтавщины.- С.684-688 (Про необхідність наукового дослідження “церковних архівів”).
- №5.- *Белозерский Н.* Добавки и поправки постоянного читателя «Киевской Старины».- С.146-151 (Доповнення до публікації у №3 про контракт на побудову церкви).
- *Ефименко П.* Присяга духовенства.- С.151-153 (Про свідчення у XVIII ст. українського духовенства під присягою у суді на відміну від російського).
- №6.- *Андриевский А.* Письмо к трем диаволам.- С.340-342 (Про справу 1751 р., пов’язану з вірою у диявола).
- №7.- *Лашкевич Ал.* Киевский пещерник XVIII ст.- С.541-543 (Про ченця Досіфея у Китаївській пустині).
- *П.Л-в.* Многолетие, возглашенное в Киеве, в начале XVIII в.- С.545-546 (Склад вищого духовенства Києва у 1718-1722 рр.).
- №8.- *Сапожников Д.* Загадочные портреты.- С.732-742 (Про справу 1737-1739 рр. у зв’язку з виявленням ікони з портретом І.Мазепи).
- *Милорадович.* Грамота Петра І черниговському архієпископу Іоанну Максимовичу (Об измене Мазепы и избрании нового гетмана).- С.747-748.
- №9.- *Андреевский М.А.* Предложение гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 года (О не утеснении причта и прихожан успенской церкви г.Киева).- С.132-136.
- №10.- *П.Л-в.* Исторические заметки о Киеве.- С.227-253 (Про монастирі).
- №11.- *Мальшевский И.* [Рец.] Очерк истории западно-русской церкви И.Чистовича. Часть вторая. С.-Петербург. 1884 г.- С.518-526.
- №12.- *С.Н.И.* Вопль Мазепы.- С.658-672 (З приводу анафеми на І.Мазепу).

1885.

- №2.- Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст.- С.318-332.
- №5.- *Залесский А.* Южнорусские священники, отыскивающие права дворянства.- С.175-179.
- №9.- Грамота патриарха Адриана киевскому митрополиту Варлааму Ясинскому (По жалобе киевского войта и мещан на незаконные некоторые распоряжения митрополита).- С.139-144.
- *Науменко В.* Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя мазепы.- С.172-175.
- *Андриевский Ал.* По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории.- С.178-183.

1886.

- №6.- Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии.- С.293-306 (Початок).

- №7.- Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии.- С.385-409 (Закінчення).
- №9.- К истории южно-русских братств.- С.183-191.
- В.А. Из записной книжки южнорусского священника 1725 г.

1887.

- №2.- Ксензенко А. Гетманская усыпальница.- С.353-359 (Про поховання Д.Апостола в Преображенській церкві в Сорочинцях).
- Л.П. Где находился киевский дом Саввы Туптала сотника?- С.383-384.
- №4.- Васильев М. Предания о Лебединском монастыре и селе Лебедине.- С.784-788.
- З. По пирятинскому уезду (Кое-что из прежней жизни левобережного священства).- С.790-794.
- №5.- Л. Об имени святителя нетленно почивающего в нежинском благовещенском монастыре.- С.185-189.
- Востоков А. Жалоба роменского духовенства на протопопа Мартына Самойлова.- С.189-195.
- №6-7.- Востоков А. Акт избрания Варлаама Ясинского архимандритом киево-печерского монастыря.- С.573-576.
- №9.- Максимов Е. К вопросу о колонизационном значении монастырей в слободской Украине.- С.93-108.
- Ходатайство Потемкина о замене запорожской старшине смертной казни заточением в монастырь.- С.191-193.

1888.

- №1-3.- Лучицкий И. Киев в 1766 году.- С.1-74 (Інформація про економічно-господарський стан київських монастирів).
- Н.С-ко. О дозволеніи сыновьям священников вступать в козацье сословие со званием значкового товарища.- С.28-30.
- И.Л-ий. К истории учреждения семинарии в Переяславле.- С.35-39.
- №9.- Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов.- С.415-466 (Початок).
- №10.- В.Г. Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г.- С.23-26.

1889.

- №1.- П.Л. К статье г. Беляшевского.- С.213-217 (Про Трахтемирівський монастир).
- П.Т. Березенская Вознесенская церковь.- С.225-231.
- №2.- Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища.- С.424-444.
- №4.- Голубев С.Т. Очерки из истории киевской духовной академии за XVIII столетие.- С.1-26.
- №7.- Залесский Ап. Церковная старина пирятинского уезда.- С.268-274.
- №8.- А.А. Страничка из прошлого г.Переяслава.- С.468-490.

№12.- *Науменко В.* К истории землеустройства в левобережной Малороссии.- С.642-644 (Доповнення інформації до статті М.О.Максимовича “Бубновська сотня”).

1890.

№1.- *Лебедев А.* О борьбе духовных властей в бывшей епархии белгородской с суевериями.- С.1-21.

№3.- Письмо и стихи Варлаама Ясинского.- С.537-539.

- Письмо 1801 г. из Чернигова о тамошних новостях.- С.539-540. (Характеристика епископа Віктора Садковського).

№4.- *Г.* Бегуны от науки.- С.153-155 (Про втечі студентів із Києво-Могилянської академії).

№5.- *О.Л.* Пасхальные вирши в списке XVIII ст.- С.375-377.

№7.- *Кудринский Ф.* Цеховые братства в местечке Степани (Волынской губ., Ровенского уезда).- С.88-104.

№8.- *Теличенко И.В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии.- С.161-191 (Початок).

№11.- *Теличенко И.В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии.- С.251-272 (Продовження).

№12.- *Теличенко И.В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии.- С.471-493 (Продовження).

- *Стороженко Н.В.* Две грамоты митрополитов киевских Самуила Миславского (1783-1796 гг.) и Иерофея Малицкого (1796-1799 гг.).- С.511-514.

1891.

№1.- *Каманин И.* Малоизвестные исторические лица и события конца XVIII в.- С.165-173.

№2.- *Н.В.* Указ киевского митрополитанского коллегіума о кулачных боях и вечерницах.- С.317-320.

- *Стороженко А.* Михайловская и Покровская церкви в г.Переяславе полавской губернии.- С.337-351.

№3.- *Есипов Г.* Путешествие импер. Екатерины II в южную Россию в 1787 году.- С.402-421 (Про зустрічі Катерини II з вищою українською православною ієрархією у Києві).

№5.- *Иванов П.* Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II.- С.288-297.

№7.- *Шульгин Я.Н.* Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в.- С.97-118.

- *Н.В.* К истории церковных и монастырских архивов.- С.148-151.

№9.- *Моравский С.* Федор Лисовский (1709-1722). (Очерк из истории из внутренней истории Малороссии в 1-й пол. XVIII ст.).- С.427-454 (Початок. Про життя гадяцького протопопа).

№10.- *Моравский С.* Федор Лисовский (1709-1722). (Очерк из истории из внутренней истории Малороссии в 1-й пол. XVIII ст.).- С.22-57 (Закінчення).

1892.

№1.- *Антонович В.* Протоирей Алексей Андриевский (Эпизод 1789 г.).- С.11-22.

- *Стороженко А.* Старинное поучение переяславскому семинаристу при вступлении его в Киевскую Академию.- С.141-144.

№2.- *Стороженко Н.В.* Из фамильных преданий и архивов.- С.347-348 (Про митрополита І.Кроковського).

№3.- *В.П.* Памятники старины в селе Субботове.- С.484-486.

№5.- *Ф.Н.* Родина Калнишевского.- С.249-277 (Про будівництво церков кошовим отаманом П.Калнишевським).

- *А.А.* Коринфский митрополит Митрофан в Киеве (1728-33).- С.291-293.

- *А.А.* Передача иконостаса из Киево-Кирилловской церкви в с Бортнич (1796 г.).- С.293-294.

№7.- *Орловский П.* Преосвященный Виктор Садковский, архиепископ минский, изяславский и брацлавский, коадьютор киевской митрополии, управлявший с 1785 по 1796 год всеми православными церква и монастырями в пределах бывшего ц.Польского.- С.20-54.

- К истории старинной малорусской школы.- С.118.

№8.- *Клебановский П.* Богуславский монастырь и его тяжелые дни. 1808-1860 годы.- С.213-224.

- *Орловский П.* Благодарственное письмо Импер. Елисавете Петровне за возвращение Киевской кафедре митрополитанского титула.- С.263-264.

№9.- *Храневич В.* Помещики и духовенство в юго-западном крае в конце прошлого столетия (Бытовой очерк).- С.357-388.

- *Орловский П.* Официальные документы по делу Виктора Садковского.- С.414-420.

№11.- *Щербина В.* «Правная грамота» православного священника 1777 года.- С.291-293.

- *О.Л.* Интересны приказ о благопристойности духовенства в начале прошлого века.- С.300-301.

1893.

№1.- *Добижа А.* Малороссийская обитель на Афоне.- С.35-37.

- *Шульгин Я.* «Правда» о колиивщине польского историка г.Корзона.- С.126-160.

№2.- *А.А.* Арестование водки, везенной из полтавского монастыря в Киев. Канцелярию «на поклон» (1775 г.).- С.378.

№3.- *Храневич В.* Некоторые черты из былой жизни духовенства юго-западного края.- С.399-411 (Початок).

- *Д-ский А.* Система карательных мер в запорожьи (Историко-юридический очерк).- С.442-459 (Закінчення) (Про церковні покарання на Запорозькій Січі).
- №4.- *Храневич В.* Некоторые черты из былой жизни духовенства юго-западного края.- С.78-97 (Закінчення).
- *А.* Челобитная монаха К.Печерской Лавры (1773 г.).- С.156-161.
- №5.- *Гр.Моз.* Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей (Из истории отношений православного южно-русского духовенства к гайдамацким движениям).- С.228-242.
- №7.- *Рыжков Н.* Открытие в Киеве главного народного училища в 1789 году.- С.136-138.
- *Орловский П.* Переписка атамана Петра Калнышевского с киевским митрополитом Арсением Могилянским.- С.139-142.
- *Орловский П.* Указ киевской митрополии о чине поминания в богослужениях гетмана Кирилла Разумовского.- С.142-143.
- Приказ 1788 г. об обязательном ношении длинных волос детьми священно- и церковнослужительскими.- С.143-144.
- №9.- *Беляшевский Н.* Вызов киевских монахов и певачей в Сибирь.- С.439.
- №10.- *Титов Ф.* [Рец.] Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского. Старинные заметки о роде Горленков. Киев. 1892 года. Стр.24, 31.- С.168-170.
- №11.- *В.Г.* Договор священника с прихожанами сто лет назад.- С.325.

1894.

- №1.- *А.А.* Письмо черниговского губернатора Андрея Милорадовича в защиту киевского протоиерея Леванды (1794 г.).
- №3.- *Орловский П.* Харитатыва.- С.382-402.
- №5.- *Голомбиовский А.* Греческие епископы-самозванцы в России в XVIII в.- С.332-341.
- *П.* К истории обителей Паисия Величковского.- С.345-350.
- *А.А.* Из прошлого Киево-Межигорского монастыря.- С.356-357.
- *А.Л.* Исторические мелочи.- С.357-360.
- №6.- *А.Л.* Исторические мелочи.- С.535-539.
- №7.- *А.Л.* Из отношений печерской лавры к киевской митрополии в XVIII в.- С.100-101.
- Челобитная митрополита Варлаама Ясинского о беспокойстве, причиняемом Софийскому монастырю близостью дворов, населенных военными людьми.- С.122-123.
- №8.- *Титов Ф.* Инструкция для киевской духовной академии 1763 года (Киевские Епархиальные Ведомости 1893 года, №№19, 20).- С.282-286.
- №9.- *Синицкий Д.А.* Завещание Тимофея Щербацкого, митрополита Киевского, Галицкого и Малой России.- С.456-457.
- №11.- *О.Л.* Историко-статистические материалы, своевременно не переданные в Киевский Центральный Архив.- С.304-305.

1895.

- №2.- *Титов Ф.* [Рец.] Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. Н.Мухина. Киев. 1893 г.- С.77-79.
- №5.- *Ефименко А.* Очерк истории Правобережной Украины. По И.Ролле.- С.165-185 (Закінчення).
- Митрополит Тобольский Павел Конюсевич.- С.263-271.
- №10.- *А.Л.* Черниговский коллегиум в нач. XVIII в.- С.2-3.
- *Каманин И.* Склепы в Великой Лаврской церкви.- С.9-10.
- №11.- *Орловский П.* Грановский протопоп Иоанн Строцкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия.- С.119-144 (Початок).
- *Галант И.В.* К истории уманской резни 1768 г.- С.209-229.
- *Полницкий А.* К истории южнорусского духовенства.- С.50-54.
- №12.- *Орловский П.* Грановский протопоп Иоанн Строцкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия.- С.328-360 (Закінчення).
- *Щербина В.* Помянник киевского Пустынно-Николаевского монастыря.- С.90-92.

1896.

- №1.- *Вишневский Д.* Из быта студентов старой Киевской академии.- С.32-57 (Початок).
- *Орловский П.* Странствующий архиерей (1777-1778 гг.).- С.78-100.
- *Каманин И.* Черты из быта духовенства XVIII в.- С.16-18.
- №2.- *Вишневский Д.* Из быта студентов старой Киевской академии.- С.177-208 (Продовження).
- №3.- *Вишневский Д.* Из быта студентов старой Киевской академии.- С.309-333 (Закінчення).
- *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и нчала XVIII ст.- С.578-398.
- №4.- *А.Л.* К сведениям о старой малорусской школе.- С.8-9.
- *Гл.Л.* К истории киевских женских монастырей (Состав монашествующих в 1777 г.).- С.9-13.
- *Петров Н.* К исторической топографии Печерска и Киева.- С.17-22. (З'ясовується місцезнаходження церков, монастирів та їх володінь).
- *Маркевич Ал.* К биографии Афанасия Заруцкого.- С.22.
- №5.- *Храневич К.* Скитальческая судьба Волынской семинарии (1796-1896 гг.).- С.225-248.
- *П.П-ский.* О киевском Трехсвятительском монастыре.- С.40-46.
- *О.Л.* Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 г.- С.49-53.
- №6.- *Вишневский Д.* Средства содержания профессоров Киевской Академии в первой половине XVIII века.- С.79-86.
- *А.Л.* К истории малорусского духовенства.- С.88-89.

№7-8.- *Вишневский Д.* К истории перевода и свода законов, действовавших в Малороссии.- С.17-19 (Про участь духовенства у підготовці кодексу 1743 р.).

- Письмо архимандрита Киево-Печерской Лавры Тимофея Щербацкого к митрополиту киевскому Рафаилу Заборовскому.- С.24-25.

№9.- *Орловский П.* К истории малорусского духовенства.- С.49-64.

1897.

№1.- *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии.- С.1-31 (Початок).

№2.- *К.Х-ч.* [Рец.] Б.С.Давидович. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796-1896). Почаев. 1896.- С.51-53.

№3.- *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии.- С.351-374 (Закінчення).

№4.- *Здравомыслов К.* Данные Архива Святейшего Синода о киевской церкви во имя св. апостола Андрея Первозванного.- С.1-12.

№6.- *Танков А.А.* Идол купалы в г.Ахтырке.- С.100-102.

№9.-*Вишневский Д.* Риторический учитель Черниговского коллегиума монах Гавриил Искра и его столкновение с префектом Киевской академии Георгием Конисским.- С.60-67.

- *Танков А.Л.* К биографии Митрополита Киевского Самуила.- С.70-72.

№10.- В.Г.Григорович-Барский (По поводу 150-летия со дня его смерти).- С.4-6.

№11.- *Левицкий О.* Вирши о Мазепе и Черныше, 1710 года.- С.33-37.

№12.- Из истории Киевской Академии.- С.351-369. (Переказ змісту книги В.Серебрєннікова «Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г.». К., 1897).

1898.

№1.- *Молчановский Н.* Бюджеты г.Киева в середине XVIII в.- С.64-83. (Про витрати кийівського магістрату на монастирі.

- Акт об избрании сельского священника, 1713 г.- С.11-12.

№4.- *Лазаревский Ал.* Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца «Гетман Мазепа»).- С.132-167 (Продовження).

- *Ив.П-ч Ян-ский.* Из прошлого полтавской епархии (Бытовые картинки).- С.1-3 (Початок).

№5.- *Ив.П-ч Ян-ский.* Из прошлого полтавской епархии (Бытовые картинки).- С.39-45 (Закінчення).

№7.- *Кудринский Ф.* Дело о притеснении православных священников со стороны польского пана (при Георгии Конисском).- С.14-18.

- Сведение о ново-басанских церквях в 1768 году.- С.22-23.

1899.

№1.- *Лазаревский Ал.* Из семейной хроники Берлов (1672-1805).- С.101-133.

- №3.- *Д.В.* Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства.- С.397-423.
- К биографии м. Гавриила Кременецкого.- С.142.
- №4.- Случай на монастырской ярмарке, 1757 г.- С.12-13.
- №11.- *О.Л.* Письма Феофана Прокоповича к Киево-Печерскому архимандриту Иоанникию Сеньютовичу.- С.65-66.

1900.

- №2.- *Рклицкий С.* Как поминали в церквях гетмана Разумовского.- С.63-65.
- №3.- *Дурдуковский В.* [Рец.] А.А.Папков. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка. Москва, 1899 г.- С.160-162.
- №5.- *Храневич В.* Выборное начало в среде Волынского духовенства в конце XVIII и начале XIX века.- С.270-273.
- №6.- *Рклицкий С.* Мазепина церковь в с.Дегтяровке.- С.133-139.

1901.

- №1.- *Рклицкий С., И.Л.* Договоры прихожан с священниками в старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.).- С.115-124.
- О посылке межигорских монахов в Сечь, в 1770 году.- С.6.
- №2.- К бытовой истории монастырей.- С.74-75.
- №4.- Жалоба конотопского сотенного уряда на священника Якова Костецкого, за отказ хоронить умершего сотенного отамана Данила Торянского, 1754 г.- С.16-18.
- №5.- *Доманицкий В.* Неудачное венчание монаха.- С.74-75.
- №6.- Французское письмо протоиерея Богаевского к гр. П.А.Румянцеву, 1765 года.- С.147-149.
- №9.- Для истории церковного прихода.- С.78-82.
- №10.- Один из колоколов новгородсеверского спасского монастыря.- С.7-8.
- №11.- Для истории переяславской бурсы, при епископе Иове Базилевиче (1771 г.).- С.76-78.
- Для истории церковного прихода.- С.80-83.

1902.

- №1.- Список «студентов и учеников» киевской академии, 1779 года.- С.8-13.
- №2.- *Вл.Д.* [Рец.] С.Голубев. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий.
- №3.- Добавка к заметке о «Списке студентов киевской академии 1779 г.». - С.163.
- №5.- *Вишневский Д.* Письмо царицы Екатерины к киевскому митрополиту Иоасафу Кроковскому.- С.86.
- *О.Л.* [Рец.] Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (Историко-статистический опыт). Выпуск I. Составил А.Грановский. Полтава, 1901, 418 стр.- С.121-129.
- №6.- *Г.Б.* Лохвицкий протопоп иван Рогачевский и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713-1721 гг.- С.333-346.

- №11.- *Кивлицкий Е.* Мнимый бунт на волыни в 1789 г.- С.283-300 (Початок).
- *Рклицкий С.* Запрещение бродяжничества монахам в 1731 г.- С.75-77.
№12.- *Кивлицкий Е.* Мнимый бунт на волыни в 1789 г.- С.420-434 (Закінчення).

1903.

- №1.- *Левицкий Ор.* История одного древнего волынского храма.- С.70-90.
№9.- *Дериженко А.* Старинная церковная утварь в с.Позниках, лохвицкого уезда.- С.102-104.
№10.- *Рклицкий С.* Три указа конца XVIII века (Из церковного архива).- С.2-6.
№11.- *Доманицкий В.* Жалоба Краснянской громады (1751 г.) на утеснения от поляков.- С.66-68.
№12.- Запрещение протопопам и наместникам брать с приходских священников так назыв. «райцевие деньги».- С.139.
- Поправка к заметке «Три указа конца XVIII века» (1903 г., №10).- С.143.

1904.

- №2.- *Вишневский Д.* Общее направление образования в Киевской Академии в первой половине XVIII-го столетия.- С.169-178.
- *А.Шр-ко.* Договор прихожан с избранным ими священником.- С.52-53.
№3.- *О.Л.* Резолюция императрицы Екатерины II по жалобе малороссийского священника.- С.101-103.
№4.- *Левицкий Ор.* Кандидат на священство из «шкурников».- С.103-112.
- *Г.К.* К истории ссылки Луцкого епископа Дионисия Жабокрицкого.- С.1-3.
- *Орловский П.* Материалы для истории Киевской Духовной академии (1798 г.).- С.6-13.
- *В.Д-ский.* К вопросу об улучшении путей сообщения в Киеве в конце XVIII в. и об участии в этом деле духовенства.- С.13-15.
№5.- Письмо митрополита киевского Варлаама Ясинского к Петру I о переяславском епископстве.- С.53-55.
№6.- *Храневич В.* Одобрительные свидетельства для кандидатов священства на Волыни.- С.105-109.
- Высочайший подарок митр. Рафаилу Заборовскому 80 бутылок пива и переписка по этому поводу.- С.117-119.
- *В.Д-ский.* [Рец.] Н.И.Петров. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св.Синода в 1721 году и до половины XVIII века. Стр.1-110. Киев. 1904.- С.128-130.
№7-8.- *Орловский П.* Погребение киевских митрополитов Рафаила Заборовского и Арсения Могилянського (По запискам современника).- С.1-10.
- *Доманицкий В.* Два указа митрополита Рафаила Заборовского (1733 и 1735 гг.).- С.7-10.

- №9.- *Иконников В.* Киев в 1654 –1855 гг. (Исторический очерк).- С.213-274.
- №11.- *О.Л.* Письмо гетмана Скоропадского к митрополиту Иоасафу Кроковскому 1712 г.- С.51-52.
- №12.- *Вл.П.* Гервасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.).- С.408-443.
- *Вл.П.* О расширении пределов Переяславской епархии, в 1756 и 1757 годах.- С.146-148.

1905.

- №1.- *Вл.П-ко.* Был ли игумен Мелхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г.?- С.4-7.
- *Модзалевский В.* Договор прихожан села Белоусовки (пирятинского уезда) с священником 1742 г.- С.10-11.
- *Вл.П-ко.* Письмо в редакцию.- С.17-18. (Уточнення до публікації “Гервасий Линцевский”).
- №2.- *О.Л.* Один из питомцев сечевой школы.- С.128-131.
- *Вл.П-ко.* Несколько слов о малороссийских архивах.- С.136-138.
- №3.- *Модзалевский В.* Лукьян Свечка в роли похитителя церковных денег в Пирятинской церкви (нач.XVIII в.).- С.469-479.
- *Вл.П-ко.* К истории Колиивщины.- С.236-242.
- *Вл.П.* Князь Н.В.Репнин и Георгий Конисский.- С.242-243.
- №4.- *Вл.П-ко.* [Рец.] Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769) С.Иваницкого (Из „Трудов Подол. церк. ист.-археолог. Общества”, вып. X). Каменец-Подольск. 1904.- С.1-6.
- *Орловский П.* Зверская расправа игумена Лебединского монастыря с монахиною.- С.36-38.
- *О.Л.* Старинные публикации о беглых монахах.- С.38-41.
- *Вл.П-ко.* К вопросу о суде над Мелхиседеком Значко-Яворским.- С.46-47.
- №7-8.- *Вл.П-ко.* К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке.- С.108-116.
- *Перетц В.* Грамота киевского митрополита Иоасафа Кроколвского на утверждение скита близ м.Моровска, основанного игуменом Лебединского монастыря Серапионом, 1714 г.- С.42-43.
- *Вл.П-ко.* И.П.Котляревский – ученик Екатеринославской семинарии.- С.46-47.
- №9.- *Вл.П-ко.* Из истории образования на Украине.- С.235-247.
- *Петров Н.* Сенатский указ Киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому, от 16 декабря 1742 года, в ответ на его ходатайство о восстановлении некоторых прав южнорусского духовенства и Киевской академии.- С.112-115.
- №10.- *Вл.П-ко.* Дополнение к статье «К истории образования в Украине».- С.126-132.

- *Вл.П-ко.* К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (доходы и расходы кафедры переяславской в 1771-1776 гг.).- С.1-5.
- *Вл.П-ко.* Дело епископа черноговского Ираклия и иеромонаха Иеремиии Гусаревского.- С.5-7.
- *Вл.П-ко.* Статистические сведения о церквях и православном населении русской части Малороссии в 1780 годах.- С.7-9.
- №11-12.- *Вл.П-ко.* Конец старой Малороссии (1733-1786 годы в истории левобережной Украины).- С.343-349.

1906.

- №1.- *Вл.П-ко.* К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке.- С.11-12.
- №3-4.- *Н.П.* О свято-Духовской церкви Киево-Братского монастыря.- С.68-71.
 - *Беднов В.* Письмо Полтавского полковника Андрея горленка к митрополиту Тимофею Щербацкому.- С.72.
 - *Беднов В.* Письмо генерального обозного Семена Васильевича Кочубея к митрополиту Киевскому Гавриилу Кременецкому.- С.72-73.
- №5-6.- *Вл.П-ко.* К истории материального положения малороссийского духовенства в 18 века.- С.6-8.
 - *Вл.П-ко.* К истории КиевоСофийского собора.- С.8-9.
- №7-8.- *Короленко Вл.* Договор монастыря со снецарем (1720 г.).- С.71-74.
- №9.- *Вл.П-ко.* Из истории борьбы малороссийского духовенства за свои права в 18 веке.- С.13-15.

Православна церква в Україні кін. XVII-XVIII ст. на сторінках “Лаврського альманаху” (бібліографічний показчик)

Вип.1.- 1999.

Васильєв М.Г. Монастир і військова влада під час спорудження Києво-Печерської фортеці.- С.12-15.

Вип.3.- 2001.

Гришин А.Д., Кусок Т.М. Стосунки Києво-Печерської лаври з Московською державою.- С.15-19.

Хоменко К.В. Запровадження штатів 1786 р. у Києво-Печерському монастирі.- С.67-74.

Вип.5.- 2001.

Крайній К.К. Любецький Антоніївський монастир.- С.69-73.

[Крайня О.О.] Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря.- С.147-165.

Вип.7.- 2002.

Васильєв М.Г. Либідське подвір'я Києво-Печерської лаври у XVIII і XIX сторіччях.- С.34-37.

Лагодзьки Я.П. Києво-Печерська лавра і козацтво.- С.109-115.

Ластовський В.В. Кодекс українського права 1743 року і Києво-Печерська лавра.- С.116-118.

Вип.9.- 2003.

Кагамлик С.Р. Моральні чесноти і християнське благочестя братії Києво-Печерської лаври (за матеріалами XVII – XVIII ст.).- С.20-26.

Коптюх Ю.В. Духовно-навчальні заклади у Київській єпархії напередодні реформування.- С.32-35.

Крайня О.О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря.- С.36-66.

Хоменко К.В. Самуїл Миславський (Біографічна довідка).- С.120-129.

Документи з історії Києво-Печерського монастиря XVIII ст. (до статті С.Кагамлик “Моральні чесноти...”).- С.202-208.

Вип.11.- 2003.

Дмитрієв В.С. З історії зв'язків православних церков Сербії та України у XVIII ст.- С.41-45.

Ченакал Н.М. Грамоти російських царів Петра I та Петра II українським православним ієрархам як історичне джерело (документи з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника).- С.176-182.

Вип.12.- 2004.

Ластовський В.В. Оцінка Ф.Тітовим ролі митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського в історії Української православної церкви наприкінці XVII ст. та українська історіографія.- С.78-82.

Прокоп'юк О.Б. Поменники Києво-Печерської лаври. Кілька зауваг до історії монастиря.- С.116-124.

Коротко про автора

ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович – кандидат історичних наук (1998), доцент кафедри теорії та історії держави і права (2002). Фахову історичну освіту отримав у Київському університеті імені Тараса Шевченка, а юридичну в Черкаській академії менеджменту. Провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, професор кафедри цивільних та кримінально-правових дисциплін Української Академії Зовнішньої Торгівлі. Член Українського Історичного Товариства.

Опублікував більше 100 наукових праць і навчально-методичних посібників, в т.ч. монографію „Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія)” (2002), курс лекцій „Історія держави і права зарубіжних країн” (2003). Наукові інтереси лежать в сфері історії церкви, історії українського козацтва, історіографії, історії археології, теорії та історії права і держави. Публікувався в таких виданнях, як “Вісник Київського університету”, “Лаврський альманах”, “Український історик”, „Український історичний журнал”, “Історичний журнал”, „Пам’ять століть”, „Київська старовина”, „Визвольний шлях” та ін. Виступив організатором проведення двох постійнодіючих конференцій („Яковлівські Читання” та „Православ’я – наука – суспільство: питання взаємодії”). Автор ідеї і концепції видання „Героїзм і трагедія Холодного Яру” (1996).

